

C O L B E R T

BALLAGI ALADÁR

LEV. TAGTÓL.

MÁSODIK KÉSZ.

B U D A P E S T .

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1890.

I.

„Puissances de laterre, protégez lestalents!“

J. J. Rousseau.

Machiavelli környezetükről ítélte meg a fejedelmeket. »Azon férfiak után, kik a fejedelem személye körül vannak, Ítéltetik meg az ő belátása és eszélyessége. Ha ezek ügyesek és hívek, úgy őt mindig bölcsnek kell tartani, mert beesőket fölismerte. De ha nem ilyenek, úgy róla kedvezőleg ítélni nem lehet, mivel rosszal választott.« Mindjárt az első lépésnél követte el az első hibát. (II Principe §. XXII.)

Mivel senki sem végezhet egymaga mindent, senki sem kormányozhat sikeresen, bárminő munkát s erélyt fejtsen ki, ha nem tudja, vagy nem akarja vezetése alatt a lehető legjobb erőket egybegyűjteni.

Colbert kormánya merő fény, szemkápráztató ragyogvány, épen azért, mert aegise alatt csupán a *kitűnőség* tarthatott számot előmenetelre.

A szorosan politikai téren nem ellenőrizhetjük ezt eléggé. Mivel minden politikai élet elhalt, nincs szükség államférfiakra, csak *egy* igazi kormányzóra, kinek viszont csak eszközökre van szüksége s azok az intendánsok.

Másra volt ott szükség. A politikai tusák után elérkezett a békés alkotások kora. Itt ragyoghatott aztán Colbert emberismeretével, ujrónói környezetnek: a legjobb ember-anyagnak kiválogatásával.

Richelieu azt tartotta, hogy nincsen ember, kiben tömérédek nagy hiba, s tíz közül legalább kilencz rossz tulajdon ne volna. A kormányzónak tehát az a feladata, hogy minden

egy embernek azt az egyetlen jó oldalát kipuhatólván, a maga céljaira kizsákmányolja.

E nagy földadattal birkózik Colbert egész életében. Előszobáit kérelmezők hada lepi el zsúfolásig. »Azon napokon, midőn kihallgatást adott olvassuk egy egykorú iratban a többi miniszter lakása, mintha csak remeteséggé (solitude) változott volna át.«¹⁾

Mazarin halála után tíz esztendeig minden csak általa történik. Ez időben látogatja meg Bethlen Miklós, kinek ajándata volt Ravigny ögrófhhoz, a kálvinisták generális procuratorához. Ravigny küldte Turennekez, Turenne küldte Lionneboz, Lionne küldte Colberthez, a minden hatalom tulajdonosához és minden kegyelem osztogatójához. »Annyi volt az audientia-kérő a házában, hogy rettenetes! urak, úrasszonyok és egyéb mindenféle közép és alacsony rendek.« Aztán így folytatja leírását, melyet jóformán egész terjedelmében közlök, mert tudomásom szerint *egyetlen* részletes, szabatos leírása az ancien régime nagy minisztereitől adott audientiáknak: »Ezt observáltam pedig nála, mely előttem ritka csudának tetszett (kivévé az igen nagy urakat, mert nagy látam, hogy egy cardinal jövőn hozzá, az ordinaria audientiát elbagyá és kiméne eleibe s maga házába vivé el, és egy kevés idő múlva azt ismét kikíséré, és visszajővé, az audientiát kezdé folytatni, melyet így követtek el): Az házában, mely noha kicsiny nem volt, de nagyságára nézve palota nevet nem érdemel, jó és szép nagyocskás, középuránt való háznak mondhatom, egy darab által volt rekesztve olyan aranyos faorsókkal, övig vagy valamicskével fellebbecke érékkel, ő azon belől állott, ott volt asztal, tenta, penna, papiros, deák is nem messze a rekeszen kívül; ellenben azon házban, mondom, a rekeszszel ellenben, a sok supplicáns; úgy vettem eszembe, szolgájánál volt a sériés, a ki mikor érkezett, mint a malomban szokás, a szerint szólították, és előment a rekeszen belől; ki csak supplicatiót adott és elment, némely ha akarta, beszélett is valamennyit kellett, de nem igen nagyon,

¹⁾ Mémoire pour servir à l'histoire de U. M. B.; avec quelques réflexions politiques sur les Mémoires et sur la conduite de M(onsieur). Colbert). Dd. 1688. (S. 1.) 12-r. nyomtatvány a párisi Bibliothèque Nationale-bau, p. 142.

úgy hogy az ellenben, sem igen közel, sem igen messze, de ugyancsak ott jelenlevő népecske nem hallotta; kinek csak elvette supplicatióját, kinek csak szóval, kinek írással felelt, compoundiose csak, és így őrlött. Egykor mondja a szolga: ennyit s ennyit tütött az óra. Csak fejet hajtott, egyszersmind mindeneknek; mondván a szolga, holnap vagy mikor jőjenek, az úr hémene a maga házába, és csakhamar fel a királyhoz, minden pompa nélkül, két ló, két lakáj, közönséges hintó. En is megadám az audientia végén a czédulát; kevés emberséges szó után küldö egy, hihető komornyik vagy deákkal második vagy harmadik házába, és ott énnékem, mikor álmomban sem láttam, adának száz aranyat, quietantiát vévén tőlem az odavitt czédula hátára.«¹⁾

Mennyi jellemzés e rövid sorokban! Az óraütés szerint dolgozó s az idővel gazdálkodó miniszter, ki öltözetében, szokásai-ban egyszerű, szavakban fukar, s okosan bőkezű, érdektárs országok küldötteivel szemben; a király szolgája, ki audientia után nyomban megy rapportra a királyhoz; a hatalom letéteményese, kihez özőnlík a kérelmező: mind ez mintegy megtestesülve áll előttünk keresetlen egyszerűségben, — mely mintha csak a rét hímes pompája volna.

Párizsban létekor — saját szavai szerint — minden áldott nap adott kihallgatást bárkinek, az emberek egyetlen osztálya kivételével. Kihallgatásai épen abban különböznek az előbbi maréchal d'Ancre, Luynes és Mazarin, s a későbbi Dubois, Orleans-i Eülöp és Fleury-féle audientiáktól, hogy míg ezeknél mindig előszere volt az udvarhölgyeknek: Colbert, ki készséggel meghallgatta a szegény ember aja-baját, maga elé sem ereszti a szoknyás udvaroncokat. A fagyos minisztert, kiról Madame de Sévigné beszél, az udvarhölgyek csak akkor láthaták színről-színre, ha a király eszközölt számukra kihallgatást. Mosolyuk nem hat a »tüskenyelábra«. Drágán adja a szót; sőt a legtöbbször egy kukkot sem szólva, csak a vállait vonogatja. Madame Cornuel él is c miatt neme előjogával, éles

¹⁾ Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest 1858. I. 313—315.

és szellemes szabadszájúsággal pattanva föl: Monseigneur, legalább adja jelét, hogy bajija beszédemet.«¹⁾

Mademoiselle de Scudéry, ki egyébként benfentes az udvarnál, nem mer tőle egy negyed órai kihallgatást kérni; inkább írásba foglalja, a mit kíván.²⁾ Egy másik úri nő kegyeket akarna tőle kicsikarni. Colbert ridegen szabadkozik. Ez is él előjogaival, s nem bederítve a kihallgató-terem közönségére, hangos zokogásra fakad, átöleli a miniszter térdét, betölti a szobát jajjaival: »Az ég szerelmére kérem Nagyságodat, ne tagadja meg tőlem e kegyelmet«. S ím a miniszter menten térdre esik a térdeplő előtt, siránczó hangon nyögve: »Az Úr nevére kérem asszonyom, hagyjon engem békességben!«³⁾

Ez már bohóc-zsena; emlékeztet a Tartuffe és Orgon közti híres jelenetre. Minél bohóc-zsibb, annál fenségesebb. Ehol egy miniszter, ki bohóc-zsibb lesz inkább, semmint egy hajszálnyit engedne meggyőződéséből. Ezért tartja távol magától a nőket. Azokkal szemben úgy járt el, mint majdan T. Napóleon s Franciaországban rajta kívül egész addig senki más. Im is, mint Napoléon, nyíltan kijelenté, mennyire ellenére van, Im nők avatkoznak a politikába. S nem tudom, vajjon nem jött-e ajkára neki is mint Napóleonnak, a vele politizálni akaró nővel szemben az a gúnyos kérdés, egyetlen feleletül a hosszú monológára: »Asszonyom, ugyan ki neveli az Ön gyermekeit?«

Az udvar és a nemesség légkörében buján tenyésznek elődi növények, ezer meg ezer gyökérszállal szíva föl magokba a társadalom életnedveit. Tétlenek mindenben, csak a kérelmezésben tevékenyek. Családi hagyomány náluk, hatalmas pártfogó vállain, munka nélkül kapni föl a siker szekerére. Ez többé nem megy. A már nem karddal csak játékszerré vékonyait gyíklesővei parádézó nemes-úrfiaknak üres kézzel, szégyen-szemre kell meghátrálniok a polgár-miniszter előtt. Késő ivadékaik, még ötven év múlva is megvető gyűlölséggel cmle-

¹⁾ Menagiana. Paris, 1715. I. 27.

²⁾ »Si j'eusse cru ne vous importuner pás, je vous aurois demandé un quart d'lieure d'audiencie pour vous dire ce que je vous éeris et peut-pstre quelque chose de plus; mais n'ayant osé le fairé, je me suis liasardée de vous éerire.« 1663. J. Delort: Mes voyages autour de Paris. I, 142.

³⁾ Neymarel.: Colbert et sön temps. Paris, 1877. TI. 172., 173.

getik a polgári szellem ezen »ocsmány« uralmát. »Ce long règne de vile bourgeoisie«, mondja Colberték uralmáról Saint-Simon herceg, az apák gyűlölségének hű őrizője.

Ily érzület- és gondolkodásmód bizonyára csak visszhangja annak, mely Colbert korában ólt, de a mely akkoriban elrejtőzött a szívek kamráiba, honnan csak elvétve mert kilopózni az egyformán sújtott kérelmezők egymáshoz intézett leveleibe. Nem lehet ennél az embernél semmit sem kivinni. Azért jöttem hozzá, hogy bár pénzem nincs, úr maradhassak továbbra is: még azt mondja, hogy legyen szatócscsá.¹ Ez a bujkáló gondolat, melyet levelekben így találok kifejezve: »reszket az ember, ha meggondolja, hogy ez az ügy Colbert - től függ.«

Es az az ember, a ki előszobáiból elriasztja az óda-özönlő magas és kevésbé magas uraságokat és úrhölgyeket: elfogadás végével bezárkózik cabinetjébe s rakásra írja sajátkezűleg a leveleket holmi kalmárokhoz, földmérőkhöz, építőmesterekhez, csődörösökhöz, tengerészekhez, piktorokhoz, könyvmolyokhoz, mesteremberekhez s több efféle nem előkelő ember-szülöttéhez, gondosan és tapintatosan tűhegyre válogatva a szót, hogy egyéniségükhöz alkalmazkodva, behízelegje magát nálok, s magához csatolja őket bármi áron.

Mert ugyanaz a miniszter, ki még a legbefolyásosabb udvarhölgyeket sem ereszti előszobájába — elvből; a tehetségeket, kikre, mint valódi államférfinak, neki van szüksége, szintén nem ereszti oda, — megint elvből. Azoknak szabad bejárásuk van hozzá *bármikor*, s rendszeren ő keresi fel őket levelével, ő jár utánok minden módon.

Látszik, hogy ismeri az írói és művészi tehetség lélektanának alaptörvényét. Azért nem éri be azzal, hogy szolgáltatába szegődtetni valamennyit; mert ez még csak az első lépés megnyerésükre. Így csak hétköznapi ember vágyait lehet kielégíteni. Míg a talentumra semmi sem-sem hat annyira hervasztólag, mint ha érzi, hogy oly hivatalos, chablon-szerű eljárás tárgya, mintha csak egy cseléd bérbefogadásáról lenne szó. Mint a mimosa pudica a legcsekélyebb hidegséget: úgy érzi meg a tehetséges ember a lelketlen kormányzat fagyos érintését. S bárha ki is elégtctnék anyagilag, lelke mégis

egyre lázong az ellen. Az istenség ujjá korán kijelöli az igazi tehetséget neki való munkára, s ha ahhoz későn, vagy épen soha sem jut, méltán támad henne a gondolat, hogy sorsa intézői nem respectálják magát a Mindenhatót.

Colbert tisztában van az itt vázolt sajátságos lelki szerkezet minden rugójával. S ép ezért a legkiválóbb tehetségeket oly módon hívja föl *munkatársaiul*, melylyel fölemeli lelküket, s önbizalmukat fokozva, erejük teljes kifejtésére sarkalja.

A XVII. században Hollandia legkiválóbb csillagásza Huygens Keresztély. Colbert tehát fényes ajánlattal hívja meg a kitűnőséget Franciaországba. S midőn Huygens 1666-ban odaérkezik, a király fővárosi palotájában, a Louvrebán ad neki állandó szállást, hol a tudós hűsz esztendőn át dolgozott találmányának, az inga-órának javításán. Királyi szabadalmat nyer új szerkezetű zseb-óráira (horloges portatives¹⁾), s el van halmozva minden jóval, és minden tisztességgel. Egy ízben egészsége helyreállítása végett huzamosabb időre kénytelen hazájába utazni. Távolléte alatt, vagy mert nem tartott igényt évdíjára, melyet meg akart érdemelni, vagy pusztán csak szerénységből: a szokásos folyamodványt és nyugtát nem küldte meg a minisztériumnak. Erre Colbert, tőle telhető gyöngédséggel, ím e sorokkal keresi fel a tudóst: »ámbar úgymond évdíjának kifizetése végett senki nem adott be folyamodványt: azt hiszem, szívesen veendi hazájában a király jóságának s az én megemlékezésemnek jelét. Ez bír arra, hogy mellékelve kihljek Önnek egy ötszáz tallérról szóló váltót. Egyszersmind kérem, igyekezzék helyreállítani egészségét, s időről-időre tudósítson engem arról.«²⁾

A kor egyik leghíresebb vésnöke, Edelinck, Antwerpenből Párizsba jött, hogy kérelmezze Rómába, a francia akadémiaiba való kiküldetését. Colbert ezt készséggel megteszi vala, ha attól nem tart, hogy ily hatalmas tehetség, a pápa bőkezűségének keze ügyében, végkép ott találna ragadni. Minden követ megmozdít tehát, hogy a művészt visszatartsa Rómából. Elárasztja munkával, s szokása szerint azon van, hogy

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 305.

²⁾ Correspondance administrative, dd. 5. dec. 1070. IV. 572.

megházasítsa.¹⁾ Ez sikerülvén, megmentette Franciaország Pautheonja számára a XYIT. század legkiválóbb arczképmetszőjét.

Mikor Colbert 1664 újév napján a királyi építkezések tisztartójává (surintendant des bâtimens) nevezetett, már le voltak rakva a Louvre alapjai. Tlj hatáskörében első teendőjének tartotta, hogy abbahagyta az építkezést. Nem úgy indáit az, hogy aző fenszárnyaló kívánalmainak megfeleltethetett volna. Mert Colbert a Louvreban igazi királyi palotát akart emelni, mely kifejezője legyen a francia király és a királyság nagyságának.

Körülnéz a földtekén: ki a világ legelső építészé? Hamar megláthatta, a kit keresett. Tele volt a levegő lovag Bernini Lorenzo nagy hírével, ki a pápa építészé, egyszersmind szobrász és festő. A barokk Ízlés ezen első képviselője olasz földön, épen akkor állott virágjában, akkor építé a Barberini palotát akkor tervezte a szent Péter terét környező oszlopos nyílí folyosót, s a szobrászat minden ágában akkor alkotta a barokk ízlés legjellemzetesebb műveit. Híre nem volt hiábavaló, léha visszhangja a nagy dobbal fölvert kongó ürességnek. Egy nagyon szavahihető műtörténészünk, Pasteiner Gyula mondása szerint »a Péter-tért övező két hatalmas oszlopfolyosót díszítő százhatvankét szobor, mely Bernini rajza szerint készült: bámulatos bizonyítéka a művész kimeríthetetlen alkotó képességének, mely a lehetőség határát átlépő földattól sem riad vissza« stb.

Alig két hónappal azután, hogy Colbert átvette a királyi építkezések tisztartóságát, már levelet ír Berninihez, udvariasan és a tehetségnek hódoló hangon. »Szellemének ritka termékeit - úgymond - az egész világ csodálja s uram királyom is teljesen ismeri, ki ennél fogva nem engedheti meg, hogy pompás és nagyszerű palotája, a Louvre, bevégeztessék a nélkül, hogy alaprajzait Önhöz hasonló kitűnő ember meg ne nézné, s észrevételeit ne közölné velünk. Ezért Íratta velem e sorokat. Kérve kérem az ő nevében, szánjon rá néhány órát altitól az időből,

¹⁾ Mémoires inédits sur les membres de l'Académie de peinture et de sculpture, publiés par MM. Dussienx, Soulié, etc. II. 48.

melyet annyi dicsőséggel szentel a világ első városának szépítésére, hogy megtekintse a terveket, melyeket Benedetti Elpidio abbé fog önnek bemutatni. Ő Felsége reméli, hogy nemcsak e tervekről szóló véleményét közlendi, hanem lesz oly szíves papírra vetni néhányat bámulatra méltó gondolatai közül is. melyekkel már annyi nagyot művelt.«¹⁾

E levél első lánczszeme annak a kapcsolatnak, mely a miniszter és a művész között éveken át fennállott. Mi e viszonyt úgy akarjuk feltüntetni, hogy a Louvre építése mellett, egy-szersmind a durvaságáról híres minisztert is bemutassuk, a mint a tehetségekkel érintkezik.

Bernini a tőle kért tervet rendkívül gyorsan elkészítő, szembetűnően nyilvánítva, hogy a legnagyobb szabású concepciók sem kerülnek semmi erőlködésébe, S még ugyanazon év őszén így ejti válaszáat Colbert: »A Louvre pompás tervéről, melyet hozzám küldött, nem akartam addig írni, míg a király gondosan meg nem vizsgálta, s nem közölte véleményét. S mivel Ő Felsége a napokban tudtomra adta, hogy az Ön alkotásának szépsége teljesen megfelel tényleges nagy és egyetemes hírnevének: úgy vélem, hibát követnék el ily nagy fejedelem ítéletével, valamint Önnel szemben is, ha azt tudomására nem hoznám.«²⁾

Ily óvatosan, ennyi hízelgő kifejezés kíséretében adja értésére Bernininek, hogy tervét a király nem fogadta el. Annak is szükségét látja, hogy kifejtse, miért nem valósítható meg a Rómából küldött terv?

»Első megjegyzés erre nézve — úgymond — az, hogy ennek a pompás palotának nemcsak fényesnek és kényelmesnek, hanem biztosnak is kell lennie; mert ez a fő tartózkodási helye a királyoknak a világ legnagyobb és legnépesebb városában, mely különböző forrongásoknak van kitéve.

Tekintetbe kell venni, hogy válságos időkben, melyek a királyok kiskorúsága alatt csaknem mindig bekövetkeznek, ne csak a királyok legyenek abban biztonságban, hanem olyan

¹⁾ Dumesnil: Histoire des plus célèbres amateurs français. Paris, 1857. II. 91.

²⁾ Dumesnil: Histoire des plus célèbres amateurs français. II. 97.

legyen a palotájuk, mely a népeket tartozó engedelmességeikben megtartsa; mindamellett nem szükség abból vár-erősséget csinálni, csak arra kell vigyázni, hogy bejáratait ne lehessen egy könnyen megrohanni, s hogy egész alkata hódolatot parancsoljon, bizonyos erőnek a benyomását gyakorolván a népre.«

Észrevételeinek hosszú sorozatát, melyet a római követ-ség útján juttatott Berninihez, ekkép végzi a miniszter: »Bernini lovag e díszes palotának jóformán csak a, homlokzatára vetett ügyet, mely valóban pompás és nagyszerű ... A király által tett eme megjegyzések elküldettek az említett loagnak, hogy legyen szíves másodszer is átnézni tervrajzát s ízlése szerint átalakítani.« *)

Bernini úgy látszik elégtelennek találta ezt az útmutatást; mert nem sokára ismét sajátkezűleg írt útbaigazító jegyzeteket közölt vele a miniszter. Intézkedik, hogy a testőrség őrszobáit a kapu mellett helyezze el. Az első emeletre jöjjön a testőrség nagy terme, a díszterem és a zene-terem. »Ambár — így folytatja — Bernini lovag igen sok helyiséget szán az év minden szakára, mégis szükséges figyelembe vennie lígy a mi égaljunkat, mint királyaink életmódját. Mivelhogy a mi nyarunk csak négy vagy öt hónapig tart, mely idő alatt királyaink nincsenek Párizsban: a téli lakosztályok olybá veendő, mint a hol királyaink csaknem állandóan tartózkodnak, s ennél-fogva szebbekké, jobb beosztásúakká s kényelmesebbekké kell tenni, mint a többieket.«

Részletesen leírja a király, a királyné s a királyi hercegek lakosztályait s berendezésüket. »Helyet kell választani továbbá egy nagy és pompás könyvtár számára, mely olyan legyen, hogy ha csak lehetséges, páratlan legyen a világon; mert () Felségének nagyon sok igen ritka könyve van, melyeket ott fölállíthat. A könyvtár szekrényeinek rajza is beküldendő . . . Azonkívül egy szép és pompás múcsarnokra is szükség van.«

Nem győzi eléggé ajánlani, hogy a palota minden ízében

*) Observations sur les plans et élévations de la facade dti Louvre. Mimié antograpjie (1664). — Lettres de CoTbeyt.. V. 246—250,

s még környéke is páratlanul nagyszerűvé tétessék. »Tegyen meg mindent, a mi csak szép, nagy és dicső, a Louvre és a Tuileriák palotája közti tér díszítésére. Válaszszon tehát alkalmas helyet ottan egy obeliszk számára, melyről régóta van szó s melyen húsz vagy harmincz évig dolgozzanak, hogy rendkívüli mű gyanánt állhasson meg egész Európában.«¹⁾

Colbertnek Berninihez intézett harmadik emlékirata így kezdődik: »Kétségtelen, hogy nincs valami szebb, nagyol!) szabású és dicsőbb, mint ez a tervrajz, mely a lehető legszorosabb kapcsolatban van azon királyok nagyságával, a kik számára készült. Méltán mondhatnók, hogy a régi görögök és rómaiak soha nem találtak fel olyasmit, melyben a szép építészeti ízléssel több nagyság és fenség egyesülne; úgy, hogy e tervrajz kivitele czélszerűség és nagyság tekintetében bizonyára meg fog felelni a hozzákötött reményeknek s nagy dicsőséget szerzem! a királynak, hogy ily nagy és díszes művet fejezett be, s melyben Bernini lovag úrnak annyi része lesz, a mennyit csak nagy szelleme érdemel.«

Eléggé ismerjük Colbert egyéniségét, hogy e bevezetést olvasva, a priori megmondhassuk, hogy a dicséretnek felhalmozása voltaképp csak a ezukros réteg, melylyel a keserű pilulát. az újabb visszautasítást megédesíti. Habozás nélkül borúli le a művész nagysága előtt, mert csak így mondhatja meg neki az igazat, csak így adhatja be a keserű labdacst a nélkül, hogy kedvét szegné.

Mégis kis hija volt, hogy minden számítása kárba nem ment. Bernini berzenkedik; ágaskodni kezd benne a világhírű művész önérzete. Oréqui herczeg, a római francia követ így ír róla: »Azt mondta, hogy tervére több megjegyzést tettek s több hibát találtak benne, mint a mennyi kőre lenne szükség fölépítése végett, sha még egyet csinálna, az is csak úgy járna: Franciaország építészei nem mulasztanák el mind azt gáncsolni, a mit ő csinál, mert érdekükben állana végre nem hajítani egy olasz ember tervrajzát.«²⁾

¹⁾ M^tmoire au cavalier Bernin. Minute autographe (1004). — Lettres de Colbert. V. 251—258.

²⁾ Drt. 2. dec. 1664. — Lettres de Colbert. V. 501.

E huzamos levelezésből világossá lett Colbert előtt, hogy akkora távolból nem értetheti meg magát Berninivel. S mivel a Louvre kiépítésén szenvedélylyel csügg, nincs előtte más választás, mint hogy Párizsba hívja a művészt.

A harmadik terv visszautasítása után külön futár viszi a király levelét Berninihez, melyben XIY. Lajos egyebek közt ezeket mondja: »érdemeit annyira nagyra becsülöm, hogy erősen vágyódom egy ily hírneves egyéniség megismerésére.« Egy hét múlva meg VII. Sándor pápához fordul a király: »Kérem — úgymond rendelje — meg az említett lovagnak, hogy műve bevégzése végett jöjjön ide. Szentséged ennél nagyobb szíveséget velem szemben a jelen viszonyok közt nem tanúsíthatna.«¹⁾

A pápa engedélye Bernini távozására megadatván, egész Róma izgalommal telt el. Attól tartottak, hogy örökre elvesztik legnagyobb művészüket. Az írói és művészi tehetségek olyatén megbecsülése, minőt Franciaországban Colbert inaurál: Olaszország elassicus földjén régi hagyomány volt, mely immár nemcsak a felsőbb körökben, de alsóbb rétegekben is maradandó gyökeret vert. A művészetnek s annak révén a művészeknek a közszellemben átmert illetén rajongó tisztelete: legfőbb magyarázata az olasz művészet csodaszerű felvirágzásának.

Bernini útja Rómától Párizsig valóságos diadalmenet. Az egyszerű olasz művész nagyobb pompával és kényelemmel ment végig Franciaország területén, mint eladdig bármely koronás fejedelem. S ím a mi meglepő, a szertartások egyéni ellensége, a rideg Colbert csap fel a szertartások főmesterének.

Külön királyi biztos, nagy kísérettel megy Bernini elé a határra. Az útjába eső városok királyi tisztviselői királyi parancsot kaptak, hogy hódolatára siessenek, s ne üres kézzel, hanem ajándékokkal megrakottan. Maga kincses Lyon, melynek kiváltsága volt, hogy ily tiszteletben csupán vérbeli hercegeket (princes du sang) részesítsen: ép úgy leróttá hódolatát a lovaggal szemben, mint bármely apró fészek. Colbert utasításaihoz mérten, feldíszített külön hajót küldtek Bernini

¹⁾ DJ. 11. et 18. avril 1685. — Lettres de Colbert. V. 505—506.

elébe, mely a Loire-ou Roamie-tól Briare-ig fogja szállítani becses terhét. Nagy volt a hőség, s a művész azt a különös kívánságát nyilvánítja, hogy kocsiájában s később a hajóban, jéggel telt ládával hűtsék le a meleget. Nosza serénykednek a kísérők, hogy előteremtsék az abban az időben bajosan kapható jeget.¹⁾ Franciaország legjobb borára vágyik a lovag. Kívánata parancs: élvezheti a legjobb nektárt, melyet ama földi paradicsom termel.

Így ér a várva várt vendég Párizsba, hol a Mazarin palotába szállásolják. Nagy finyásan hozzá lát a XIV. Lajos mellképéhez szükséges márvány kiválasztásához. Átnézi az egész készletet, de az egyik eres, a másik hasadozott, s a jóból nem lel egyet sem, mely hét lábnál magasabb volna, pedig neki éppen nyolez lábnyira lenne szüksége.²⁾

Nincs mit tenni, el kell küldeni miután a massai hercegnél diplomatai úton kieszközlük az engedélyt — egy márványtörő-mestert Carrarába, hogy onnét hozza a kifogástalan anyagot a király szobrához.³⁾ Soká lett az kész; rég visszatért hazájába a művész, mire befejezte élte ez utolsó nagy munkáját. S azon hosszú idő alatt, míg a mű csak munkában van, szükségesnek látta a miniszter buzdítani a művészt minden módon. »A király — írja Rómába a laoni hercegekhez igen örvend a hírnek, hogy Peruim lovag nagyon neki feküdt szobra készítésének, a mint Önnek tetszett engem erről tudósítani. Mivel ez a mű hozzájárulhat a király dicsőségéhez, nem kétlem, hogy mindenkor serkenteni fogja bizonyos kedveskedéssel az említett lovagot, a végett, hogy minél nagyobb szorgalommal lásson művéhez. Ha majd oda érkezik d'Estrée herceg, s túl lesz a szertartásos nagy látogatásokon: kérem, menjen el vele a művészhez, kit e tisztesség még inkább fog ösztönözni a szép munkára.«⁴⁾

A hercegek utasításához híven járt el. »Beruini

¹⁾ Jd. 20. may, 1665. — Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV. IV. 551—552.

²⁾ Lettres de Colbert. V. 508.

³⁾ Comptes des bâtimens du roi. I. 290, 312, 456, 560. — Lettres de Colbert. V. 359.

⁴⁾ Correspondance administrative. IV. 581.

lovagot — írja Colberthez buzdítom, a mennyire csak telik tőlem s nagy jó kedvre hangolom, értésére adván, mily gond-
dal kíséri Ön az ő művét. Meg kell adni, hogy a művész egé-
szben e művének él, s tisztán látható, hogy Phidiasként, e nagy
fejedelem szobrában kívánja magát halhatatlanítani.«¹⁾

D'Estrée bíbornok, a mint Rómába ér, szintén utasítás-
szerűleg keresi fel Berninit. »Azt hittük e héten — írja Col-
bertnek hogy elveszítjük Bernini lovagot, kit huzamos láz
és hasmenés lepett meg: 74 éves az ember! Vállalt munkája
oly becsessé teszi előttem életét, hogy rendkívül nyugtalankod-
tam miatta, s nem is késtem, a mivel csak lehetett, enyhíteni
haját. De Lorme úr, a ki itt van, s a ki többet tud, mint a
római orvosok: szorgalmasan látogatta. Szerencse, hogy a
betegség rohamos lévén, nem tartott sokáig. Legközelebb már
ölkölhet. De mivel időbe telik míg talpra állhat, s kimélnie is
kell magát a hőség alatt: ez az eset kétségkívül vagy három
hónappal hátráltatni fogja munkáját. Egyébiránt kétségtelen-
nek tartom, hogy ha fellábad, marad még elég életideje és
egészsége művének tökéletessé tételére. Ó Felségének újabb
hódításai (1672), alkalmat adtak a szobor talapzatára helye-
zendő díszítmények és diadaljelek szöbáhozatalára, mely nagy
gondolatok szintén emelni fogják Bernini képzelmét. Úgy
vélem, hogy az ő mostani munkája kötelez engem tudósítások-
kal szolgálnom betegségéről s lábadozásáról.«

Két hónap múlva már így ir a bíbornok: »Bernini lovag
teljesen jól van, s a jövő hónapban már egész erővel lát munká-
jához. Annyira szereti művét, hogy bár nem mert rajta dolgozni
a nagy melegben, időről-időre megtekintette. Egyre ajánlgatom
neki, ne fáraszsza magát szertelenül s mindenekelőtt készítse el
tökéletesen a király mellképét, aztán egész alakját, a végett,
hogy ha művét nem is végezhetné be, legalább annak főrésze
kerüljön ki az ő keze alól,«

A következő év tavaszán »Bernini lovag — írja d'Estrée
Colberthez — tudtomra adta, hogy három vagy négy éve, —
minden munkát abbahagyott a király számára vállalt szobor
miatt, mely immár nagyon előre haladt; ezért tehát, a király-

¹⁾ (Jorrespondance administrative. IV. 582.

tól nyert év járadékán kívül külön jutalmat is remél. Meg is kért, hogy írjak Önnek erről. Csekély vagyonúnak tüntette föl magát, kár igen gazdagnak tartják. Közöltem vele a bizalmat és reménységet, melylyel Ő Felsége kegyei iránt viseltetem. A művész haszonlesőnek látszik, de az is bizonyos, hogy egész életét ez az egyetlen munka tölti be, s néha-néha szinte megdöbönt, hogy annyi életévvel, napról-napra annyi órát tud arra szentelni. Kérem, ez ügyben szíveskedjék valamit választolni, hogy bebizonyíthassam előtte, mennyire méltányolják s kedvelik buzgalmát s mennyire el lesz az ismerve.«

Ez a sürgetés fölösleges volt. Már akkor útban volt a rendkívüli jutalom, Colbert levelével együtt. »Azon levelem óta, melyet ma egy hete írtam Önnek — írja d'Estrée Colbertkez — meglátogattam Bernini lovagot munka-közben, a végett, hogy annak szorgalmas folytatására ösztönözzem. Azonban jutalmának s a lekötelező kísérelvélnek megérkezése, annyira megvigasztalta a művészt, hogy épen nem láttam szükségét sok beszédnek. Ügy reméli, hogy az év végéig (1673) vagy legkésőbb a jövő tavaszig be fogja végezni művét.« *)

Így készül el a király lovagszobra, melynek történetét bőven adtam; mert tán semmi sem mutatja oly világosan Colbert azon meggyőződését, hogy igazi művész, bármily kapzsi legyen, bármiképp fizessük: csupán csak pénzzel nincs még kifizetve, s nem érezheti magát egészen kielégítve. A minthogy méltán is tartja munkáját megtizethetlenné. Ha azt akarjuk, hogy egész lelkét egész lélekkel fektesse belé művébe: gondoskodnunk kell a művészt megillető elismerésről is. Ez irányban adta ki utasítását a két főpapnak, megbízott közvetítőinek; úgy hogy azok érdeklődése is a Colbert számlájára esik. Mondhatni nem egyebek Colbert gondolkodásmódja pusztá visszhangjainál.

A Louvre sokat hányt-vetett tervrajza még több körültekintő óvatosságot kívánt. Az egykorú francia szakértők a legkülönbözőbb véleményyt nyilváníták arról. Perrault Károly, kinek egyébiránt a fivére már az előbbi évben szintén készítvén tervet, nem vehető minden érdek nélküli tanúnak, azt

1) Correspondence administrative. IV. 583—587.

mondja Bernini tervéről, hogy az »csupán a díszítésben és színpadias fogásokban tűnt ki.« Blondel ellenben úgy nyilatkozott, hogy »e terv hibáit első rendű szépségek egyensúlyozzák, sőt kárpótolják.«

A király ezt a tervet végre csakugyan elfogadta. A Louvre talpkövét 1665. okt. 17-én ünnepélyesen tették le, nem első ízben, s hozzátehetjük, nem utoljára.

Minél tovább vizsgálták a megállapított tervet, annál több kifogás emelkedett ellene. Bernini észrevette a hangulatot s nem titkolta bosszankodását. Épen kapóra jött hát számára a hír, hogy úgy a pápa, mint az olaszok sovárogra várják visszatértét. Colbert nem tett ellenvetést a visszautazás ellen, mely még azon év november havában megtörtént.

Mehet már a művész világhírével világgá, mikor a miniszter, a hosszú előkészület alatt, egy francziára bukkant, ki oly tervvel lepte meg, melyben megtalálta mind azt, a mire vágyott, s a mi után eddig csak sötétben tapogatózott.

Perrault Kolozs (Claude) a terv készítője, testvére Károly a megmagyarázója, s részemről azt hiszem, hogy Col bért e tolmácsolás alapján jutott határozatra.

»Mivel arról volt szó, — úgymond Perrault Károly — hogy egy jó csomó szép helyiséget öleljen fel a Louvre nagy tervrajza, azt ajánlottam Colbert úrnak, hogy azokat a világ minden nevezetes nemzetének Ízlése szerint rendezze be, olasz, német, török, persa, a rnogol, a sziámi király, a chinaiak stb. módjára, nem csak azért, mert szép lenne ez a különös és csodálatos különfésőség, hanem a végett is, hogyha mind ezen országok követei ide jönnének, megláthassák, hogy Franciaország mintegy vázlata a világnak (*abr égé du mond e*), s ámbár messze vannak hazájoktól, itt úgyszólván otthon érezzék magukat. Ezt a gondolatot végrehajtásra méltónak tartotta (Colbert), valamint azt a szintén efféle másik gondolatot, hogy a király szórakozásai, a tánczok, a zene stb. olyanok legyenek, mint a minőket adnak a szultán, a sah, a mogul, a sziámi király mulattatására.«¹⁾

E sorokban vakító fénybe van állítva az egyetemesség

¹⁾ Először közölve: Lettres de Colbert. T. V. p. XXXV. note.

eszméje, melynek a francia majdan viláгурalmát köszönheti. Colbert az új tervben kifejezve látja az átalános emberit: azt, hogy Franciaország mintegy kivonata minden társadalom kimagasló tulajdonainak. S azért ejti el a régi terveket, mert nemzete valódi hivatásának kővé válandó symbolumát pillantja meg a megvalósítandó új tervben.

Csakhamar új alapokat vetettek a friss palotának, s tíz év múlva, 1676-ban már készen állott a Louvre Perrault-féle oszlopsora, mely ma, több mint két évszázad elteltével, ép oly csodált remeke Párizs városának, mint alkotása első évében. 1664-től 79-ig, midőn Versailles építése, háborúk, pazar udvartartás, s más effélék miatt abba kellett hagyni a Louvre építést, tíz millió 600.000 livre-t adtak ki a palota építésére, mi a pénz mai értékére számítva, több mint ötven millió franknak felel meg.

Colbert a Louvre-al annyiban czélját érte, hogy a mi azon az épületen örökbecsű, azt mind az ő fáradszhatatlan szívóssága és utánjárása hozta létre. Am abban épen annak, kiért legjobbban törte magát, Bernini lovagnak vajmi kevés része volt.

Nehogy azt higyjük, hogy Colbert a miatt kimutatta neheztelését. Ellenkezőleg. Álláspontja Berninivel szemben ez lehetett: egy külföldi művész, ki a művészet szülőházájában első tekintély, eljő hozzánk s legjobb tehetsége szerint fáradsz azon, hogy szolgáljon a mi dicsőségünknek. A geniust nem lehet igába fogni, s nem lehet egy idegen művésztől várni, hogy kifejezze egy idegen nemzet aspirációinak lényegét. Ezt, fájdalom, későn tudtuk meg. De a ballépést nem egy újabb ballépéssel ütik helyre. Franciaország királyának nem szabad felelőssé tenni saját hibás számításáért egy idegen nemzet első kitünőségét, s azért, mert nem használhatta, nem szabad tőle megvonni ismert kegyelmét s bőkezűségét.'

Nem is vonta meg. Bernini, miután tervét elejtették, még nyolcz évig húzott magas évjáradékot XIV. Lajostól. Mindössze pedig, 1665-től 1673-ig, személyi járandóságok címén, a maga és kísérete számára 352.097 livre vagyis mai

pénzértékben több mint két millió frank utalványoztatott a királyi kincstárból.¹⁾

Bernininek Colberthez való személyes viszonya is mindig egyforma maradt. A miniszter, mikor 1671-ben ti a liómába készül, szívére köti, hogy Berninit látogassa meg, s egyzersmind ír a lovagnak, hogy legyen cicerone-ja fiának. A lovag készséggel teljesítő a kérelmet, s Colbert szíves köszönetét mond neki azért, hogy fiának megmutogatta Róma minden szépségét.²⁾

Colbert viszonya Berninihez, a művészi talentum megbecslése tekintetében, bizonyára a legtanulságosabb. De nem áll elszigetelve. Sőt egyetemes szabályul vehetjük Colbert-nél, hogy, ha valakit bármely téren szükségesnek lát a közügy emelésére, annak minden tücskét-bogarát elnézi, s bármennyire terhére essék, mindenkép alkalmazkodik hozzá. Minél megférhetlenebb természettel kell bajlódnia, annál inkább simul ő maga s annál inkább javasolja az illetők környezetének, hogy hányjanak szemet a modorbéli hibákra, — mert így kívánja a *király* érdeke. A mit száz év múlva egy Colbert-féle államférfi a *haza* érdekének, kétszáz év múlva az *állam* érdekének nevezett volna.

Nem szólunk ezúttal Riquetről, a languedoc-i csatorna lángeszű tervezőjéről; bőven írunk majd róla e kötet vége felé. Elég legyen annyit megjegyeznünk, hogy hétköznapi államférfi vagy meg sem látta volna Riquet tehetségét, vagy ha meg is látja, szertelen gögjét nem tudta volna elviselni. Annyi gyötrellemmel, a mennyit Colbertnek is okozott ezen emberrel való összeköttetése: legföljebb az a haszon ér fel, mely ebből az összeköttetésből Franciaországra hárult.

A francia hadi tengerészet megalapítója, Colbert melletten, Du Quesne Abrahám. Hadi tengerészek körében máig e két legnagyobb s legnépszerűbb emberükről. Mindkettő egyformán élesen kidom-

¹⁾ Comptes des batiments du roi, sous le légne de Louis XIV., publiés par M. J. Guiffrey. Paris, 1881. p. 61., 63., 64., 65., 97., 99., 102., 105., 106., 116., 120., 121., 149., 150., 158., 161., 178., 213., 226., 240., 277., 282., 359., 393., 400., 473., 492., 553., 675., 683., 713., 717.

²⁾ Lettres de Colbert. III. 2-e partié, p. 33.; VII. 55.

borodó egyéniség. Levelezésük hajthatatlan erélyről s ritka eredetiségről tanúskodik. Colbert a hatóság élén áll, mely alá Du Quesne munkaköre rendelve van. Különben is fő-fő miniszter, jó ideig egyetlen számba vehető miniszter. S mégis, mikor hatalma tetőpontján van, akkor is száma sincs a hányszor enged Du Quesne-nek; meghátrál előle, közvetít vele szemben, s utána jár, mikor világos, hogy nincs igaza. Időnkint azonban fel-felháborodik ellene. Úgy látszik, vége szakad türelmének s Du Quesne állása tarthatatlan. De ez csak látszat, bár a miniszter haragja mint rokonaihoz írt leveleiből kivehető egyáltalán nem tettetett. Azonban Du Quesne előterjeszti egy-egy újabb tervét vagy találmányát, esetleg a láthatáron háborús jelek mutatkoznak s t. eff. bizton elegendő arra, hogy a miniszter elfelejtse neheztelését, s megint a régi lábra helyezkedjék a kitűnőséggel. Egy hivatalos munkálatban, levelezésük nyomán, így jellemzik a köztük fennállott viszonyt: »Colbeit nem kegyelmezett a legmagasabb rangú s a legnagyobb híré (tengerész) tiszteknek sem. ha azok ki akarták magukat vonni a szabályok alól, melyeket a. szolgálati fegyelem végett megállapított; s már-már kísérteibe jött, hogy mivel alig akarta magát alávetni a szabályoknak: elmozdítja Du Quesne urat. bár akkoriban ez volt a legkülönb tengerész (quoique le premier liomme de mer qu'il y elit alors).«¹⁾

A miniszter levelezésében Du Quesne neve 1662-ben fordul elő első ízben: már akkor követelése, szeszélyei és hajlamai (prétentions, fantaisies et inclinations) forognak szóban, s a touloni intendáns utasíttatik, hogy mind ezeket ne vegye semmibe.²⁾

Négy év múlva napirenden van a jövődöbéli portugall királynénak hajóhaddal kísérése Lissabonba. A hajóraj parancsnokává Ruigny örgróf neveztetvén ki. Du Quesne is parancsai alá esett volna. A »tengeri sün« e miatt erősen háborog. Úgy látszik, hirdeti is, hogy kereken meg fogja tagadni az engedelmességet, úgy hogy a királynak kell közbe lépni. Királyi

¹⁾ Principes sur la marine, tirés des dépêches et des ordres du roi sous le ministère de Colbert. — Lettres de Colbert, T. III. 2. P. p. 724.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 8. déc. 1662. T. III. 1. P. p. 26.

parancs megy Du Quesne-hez, hogy mindenben engedelmeskedjék a raj-parancsnoknak. Azonban egyidejűleg — s ez a Colbert keze: megismerjük, bár az iraton nincs egy betű keze vonása — egyidejűleg Ruvigny örgrófhhoz is leirat megy, meghagyván neki, hogy »járjon a főbb tisztek tanácsán s kiváltképpen vegye tekintetbe Du Quesne úr szavát, lévén az egyike a legtapasztaltabb tengerészkapitányoknak (estant l'un des plus expérimentés capitaines de mariné).«¹⁾

Ez időtáiban egymást éri Colbert korholó levele Du Quesne-hez, többnyire nyakassága s fegyelmezetlensége miatt. Nemcsak a személylyel, de munkásságával is elégedetlenné kezd válni a miniszter. Szemére veti Du Quesne-nek, hogy félesztendőbe került, míg felszerelte hajóját, holott a rocheforti intendáns ugyanezt a munkát néhány nap alatt végezte; majd a király nevében adja tudtára, hogy hajórajának egészségi viszonyaival sehogy sincs megelégedve, s élelmezési biztost fog a nyakára küldeni. Du Quesne még sem görnyed meg, s a miniszter 1669. aug. 23-án már ekkép ejti szavát: »ha Du Quesne úr tovább folytatja patvarkodását, egy szép napon könnyen hivatal nélkül maradhat. Ő ugyan bizonyára igen ügyes és legtapasztaltabb kapitányaink egyike: de mindennek meg van a határa, s van valami, a mit nem lehet tőle sem elszenvedni.«²⁾

Még nagyobb feladat az örökös közvetítés Du Quesne és az intendánsok meg tisztársai között, kikkel szakadatlanul bajban volt. Colbert fáradhatatlan békéltető. Du Quesne folyvást torzsalkodik Beaufort herczeggel. Colbert ekkor így ír Colbert de Terron rochefort-i intendánshoz: »Beaufort és Du Quesne urak között nincs valami nagy egyetértés; ezt sehogy sem szeretem látni, mert az utóbbi nagyon értvén a tengerészetbez, tanácsai, meggyőződése szerint, mindenkor hasznosak. Arra kérem tehát Ont, hogy igyekezzék köztük helyreállítani azt a jó egyetértést, mely nézetem szerint, a szolgálat javára szükséges.«³⁾

Egyszer Du Quesne nagy lármát csap a miatt, hogy két

¹⁾ Guérin: Histoire maritime ile France. III. 170.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. p. 183. note.

³⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P. p. 58. note.

tüzért, kiket ő hozatott Havre-ból Brestbe, az ottani intendáns más kapitányok hajóira osztott he. »Efféle kicsi dolog (un si petit interest) írja hozzá a miniszter — nem érdemi meg, hogy miatta panaszkodják, hiszen nem lehetetlen más okot is találnia a panaszra örömet fog szerezni nekem, ha nem veszi tekintetbe e kis bajt, — a király szolgálata érdekében.« Egyidejűleg azonban e szavakkal fordul a bresti intendánshoz: »Vigyázzon, nehogy heveskedjék vagy felinduljon bárkivel szemben; mert a király szolgálatával nem fér meg semmiféle szenvedélyeskedés. Úgy tekintse Eu Quesne urat, mint a ki bizonyára legügyesebb ember a tengerészeiben; s ha vannak is hibái, Önnek el kell szenvedni azokat, s úgy kell eljárnia vele szemben, hogy kedvvel szolgáljon.«¹⁾

Ugyanabban a hónapban megint pöre van Du Quesne-nek, holmi zászló-üdvözlés miatt. Colbert ráír s bebizonyítván neki, hogy nincs igaza, sorait így végzi: »ha ezzel a felvilágosítással sem éri be, tisztán törvénycsavarás mesterségét végezné, melyet Ő Felsége igen zokon venne s nem tudna kimenteni.« Egyszersmind Colbert de Terron rochefort-i intendáns előtt kifejezi, hogy »Du Quesne Úr házsártoskodása nagy törvénycsavarás (une grande chicane). Nem tudom, — veti utána - hogy végtére is élhetünk-e ennek az embernek szolgálatával.«²⁾

Nem telik bele félesztendő, s már megint zenebona van Eu Quesne miatt. Ezúttal Nyugat altengernagya (vice-amiral de Ponant), d'Estrées gróf a panaszló. Az ügy súlyos; Colbert sajátkezűleg intézi el. »Jól látom — írja a grófhhoz — nincs oka megelégedve lenni Eu Quesne és Ees Ardens urakkal. Ee On jól tudja, hogy tengerészetünk legrégebb tisztjei ezek, legalább az első az, kiről mindig elismerték, hogy igen ügyes hajós s nagy tehetségű mind abban, a mi a tengerészeire vonatkozik. Önnel tartok abban, hogy Eu Quesne zsörtölődő s kiállhatatlan természetű. És mivel e tudomány (t. i. a tengerészet) terén, mely annyi ideig ismeretlen volt francia földön, *ügyes emberele dolgában nagy szükségben vagyunk* (dans la disette que nous avons d'hahiles gens en cette Science): úgy vélem, hogy a

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 9. aoust 1670. T. III. 1. P. p. 260, note.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 30. aoust, 1670. T. III. 1. P. p. 267.

király szolgálata s különösen az ön dicsősége azt kívánja, hogy igyekezzék leküzdeni e szellem patvarkodásait, s megférve vele, a mennyire csak teheti, vegye hasznát ismereteinek és előnyei- nek. Lehetetlennek tartom, hogy Ön, ügyességével és jó bánás- módjával, rövid időn könnyen ki ne vegye belőle mind azt a mi jó és a mit felhasználhat, sőt, hogy ugyancsak jó modorával rá ne tudja őt terelni arra, hogy az Ön módja szerint tegye meg szolgálatát, vagyis a király szolgálatára hasznosan.«

Valóban, nagy igazán mondta Du Quesne-ről a touioni intendáns: »c'est nn janséniste dans la mariné, á force d'estre habile.«²⁾ Kortársai előtt feltűnhetett, hogy e rakonczátlan szellem, bár folyton pirongatva a felsőbbek által, 1669-ban a legmagasabb fokra hág, a meddig protestáns létére haladhat- tott. Királyi helytartóvá (lieutenant général) lesz, s attól fogva, — ha ugyan lehetséges — még érzékenyebb s még kiállhatat- lanabb; tán azért, mert érzi, hogy, ha eddig emelkedhetett, még többet érdemelne. Sokszoros sürgetéseire — mert erszénye érdekeit ép oly makacs erélylyel védelmezte, mint eszméit — végtére beleegyezett a király, hogy évi fizetése, asztaltartásá- val együtt, 26.000 livre-re emeltessék.

Küszöbön a holland háború, kedvében kellett járni. A hozzákötött várakozásoknak az 1672-ki háborúban teljesen megfelelt. D'Estrées gróf alá rendelve, annak hibáit rendre ő ütötte helyre.

Így esett, hogy midőn a Földközi tengerre átvitt háború idején arról van szó, hogy a legkitűnőbb tengerészt kell szembe- állítja a babérovezte Ruyter tengernagygyal, Colbert Du Quesne-t szemeli ki főparancsnokéi. Fél esztendővel a nagy mérközés előtt, már így írta miniszter fiához, Seignelay őrgrof- hoz: »Nagyon valószínű, hogy a király hajóhadát, hajóit és gályáit Du Quesne úr fogja vezényelni, s ez engem aggaszt, mert szerintem Du Quesne feje és szíve nem hasonlítható össze Euyterével.« S még egyszer visszatérve rá, megvallja, hogy »a parancsnok feje és szíve nyugtalanságot okoz neki.«³⁾

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 18. janv. 1671. T. III. 1. P. p. 333.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P. p. 183. note.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 11. juillet, 1675. T. III. 2. P. p. 147.

E vallomás — sajátkezűleg fiához intézve elárulja, minő hévvel csüggött Colbert egyik legnagyobb alkotásán, a hadi tengerészetben; tanúsítja, mennyire becsüli a csakugyan legyőzhetetlen Ruyter admirált. De hogy Du Quesne-t, bár nem hitte, hogy Ruyterrel kiállhatná a versenyt, mégis mennyire becsülte, hogy társai közt legtöbbször becsülte tehetségét: mutatja az, hogy csakugyan reá bízta az egész hajóhadat.

A messinai hegyfoknál, 1676. febr. 8-án működik Du Quesne először mint független hadparancsnok. Megtámadja az ellenséges flottát, mely erősebb mint az övé, s hallatlan bravourral veri tönkre. Fényes hadi ténye iránt maga Ruyter hódolattal adózott, hivatalos jelentésében elismervén, hogy a francziák csodákat műveltek. Colbert magán kívül van örömben; felejt minden régi bosszúságát, csak a gloire-t látja, a nagy eredményt, Ruyter hihetetlennek tartott legyőztetését. »Mind az a mit Ön tett, oly dicső — írja hozzá sajátkezűleg, mint miniszter s oly kitűnő jeleit adta vitézségének, tehetségének s a tengerészet körüli tapasztalatainak, hogy semmi sem járulhat az Ön által szerzett dicsőséghez. Ő Felségének végre megvan az az elégtétele, hogy diadalt lát aratni a hollandokon, kik a tengeren mindeddig csaknem mindig győzedelmeskedtek megtámadóikon. Ő Felsége az Ön által végbevitt dolgokból látja, hogy Önben oly hadvezére van, ki bátorságban és képességben mérkőzik Ruyterrel. Legyen meggyőződve, hogy nálamnál soha senki nem vehet nagyobb részt az Ön által szerzett dicsőségben, mire kötelezve vagyok az Ő Felsége érdekében tett szolgálata által, de a mellett azon becsülésnél fogva, melylyel Ön iránt mindenkor viseltetem.«

Azon levélből, melyet ugyanaz nap Colbert mint magánember intéz Du Quesne-hez, tán még erősebben árad a hazafiság szelleme: »Megvallom — úgymond — hogy nem irtam levelet annyi örömmel, mint ezt a mostanit. Hígyje meg, még a király is észrevette, hogy a legügyesebb matrózzal s tán a legnagyobb s leghatározottabb hajós-vezérrel lévén Önnek dolga, hadművelati előnyös helyzetet tudott magának biztosítani, hajóival éjszakának évadján azon szél-vonalba menvén, mely ellenfelének előnye volt Ön fölött az előbbi éjszakán; s méltányolja azt az erélyt, melylyel kétszer is hátrálásra kény-

szeríté ellenét. Ily szép tett, biztos záloga előttünk mind azoknak, melyeket, alkalom adtával a jövőben ismét véghez fog vinni.«¹⁾

Kevés idő múlva megint üdvözetekkel és dicséretekkel halmozza el a miniszter Du Quesne-t újabb győzelmei alkalmából. »Bajos volna — úgymond — teljesen kifejezni azt az örömet és megelégedést, melyet a királynak okozott azon nagy tettek folytatásával, melyeket hajóhada ez évben végbevitt, s melyeket a legdicőbb és legerősebb tettel fejezett be, minőt bármely hajós sereg valaha végrehajtott.« Egyszersmind korlátlanul felhatalmazza, hogy »vigye végbe mind azt, a mit óhajt (d'exécuter tout ce que vous désirez)«, a főczél: az ellenséges hajóhadnak a szicíliai tengerről való elűzését tartva szem előtt.²⁾ Nincs az a kegy, a mit megtagadott volna Franciaország legnagyobb hajós vezéréből.

A legközelebbi újév napján sajátkezüleg tudósítja Du Quesnet, hogy nejevel értekezett az ő előmenetele dolgában. Kifejezi előtte finoman, mennyire szeretné hivatalosan is Franciaország hajóhada legmagasabb vezéri polczán látni, a minek azonban a király szemében leküzdhetlen akadály az, hogy még mindig protestáns. Bízik benne, hogy ez akadályt elhárítja. »A magam részéről, biztosíthatom róla, igen óhajtánám ennek megtörténtét, s remélem módot fog nekem nyújtani arra, hogy ez ügyben minél előbb üdvözölhessem.« Vagyis üdvözölni kívánná, mint Franciaország tengernagyát. S ez irányban három ízben sürgeti meg;³⁾ három ízben, de mind hiába. A nyakas kálvinistára, ki vallásához való szilárd ragaszkodását gyermekeinek puritán szokásként ó-testamentomi nevekre, Ábrahám, Izsák, Jákob stb. névre keresztelésében is kimutatta: semmiféle előmenetel nem bírt annyi vonzerővel, hogy miatta vallását megtagadja.

Du Quesne még úszik a dicsőségben, még mindig elismerés van fűzve Colbert minden hozzá intézett leveléhez, midőn valami csekélység megint fölébreszti a benne lappangó medve-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 27. févr. 1676. T. III. 1. 1'. suite, p. 2. 0.

²⁾ Letti-es de Colbert, dd. 21. juin, 1676. T. III. 1. I. suite, p. 16.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 1. janv. 1677; 28. avr. 1677; 1. févr.

természetet. Ismét dörmög, még pedig egy hozzá szolgálati ügyben intézett levélnek hangja miatt, melyet érzékenykedése túlságosan parancsodnak tartott. Válaszát oly szavakkal ejtő, hogy a miniszter kénytelen fölszólítani: vonja vissza feleletét, ha nem akarja a maga és övéi jövőjét végkép megrontani.

A két nagy ember ismét viharossá váló érintkezésében egyik legjellemzőbb irat az, melyet ez időtájban intéz Colbert Du Quesne-hez. »Nem állhatom meg, — úgymond — hogy újból ne ismételjem, a mit már több ízben mondtam, hogy minden alkalommal s minden ügyben elkövetett szünet nélküli perlekedéseit nagyon nehezen szívelheti a király. Nem mondom, hogy azok teljesen megrontják az Ön szolgálatainak érdemét, de nem tartom valószínűnek, hogy azok benyomást ne gyakorolnának Ő Felségére, sőt némileg azt is, hogy Önnön maga be ne látná, miszerint ha előbbre menne tengerészi méltóságában, Önnek zsörtölődései azzal arányban növekednének. Nem mutathatom nagyobb jelét Ön iránti barátságomnak, mint hogy újra meg újra elmondom ugyanazon dolgokat. Higyje el egyszer s mindenkorra, hogy érdekében áll simulnia s bevérsnie lelkébe, hogy a király tökéletesen tájékozva van a felől, mi szükséges az ő szolgálatára. Ennél fogva parancsai végrehajtására kell adnia magát, a nélkül, hogy szokásos berzenkedéseivel változtatni vagy javítani akarna azokon.«¹⁾ Ez mintegy előszava a hivatalos iratban nyomon következő parancsoknak.

Elismerés meg korholás váltogatja egymást szünetlenül Colbertnek Du Quesne-hez intézett leveleiben. A miniszterből kicsikart fenyegetőzések mindig csak a szónál maradnak, s az első jó alkalommal kiigazíttatnak; elismerése azonban tettekben nyilvánul. 1681-ben Du Quesne földet vesz Bouchet-Valgrand-ban, mely célra, ajándék fejében, 200.000 livre-t nyer a királytól. A következő évben ugyanazon föld örgrófsággá emeltetik; a mi kimondhatatlan kegy, ha meggondoljuk, hogy ez a híres kálvinista tengerész érdekében 1682-ben, vagyis

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 7. may, 1678. T. III. 1. P. suite, pag. 98.

akkor történik, midőn a levegő már telve a vallási türelmetlenség és protestáns-üldözés szellemével.

Ekkortájtban Du Quesne egy újmódi hajóépítő-elméleten töri fejét, melynek kifejtését és gyakorlatba vételét a miniszter feszült figyelemmel kíséri. »Mindenek előtt — írja hozzá — azon iparkodjék, hogy a rend és fegyelem szellemét gyökereztesse meg az egész tisztkarban, minden szabály és rendelet pontos végrehajtása által; továbbá igyekezzék kifejteni hajóépítő-elméletét, hogy ennek szabályai és zsinórmértéke szerint épített hajóink, ha lehetséges, minden más nemzetekéit fölmúlják.«¹⁾

Az e tárgyban folytatott levelezés arra az időpontra esik, midőn XIY. Lajos haragjával fenyegeti Spanyolországot, Genovát és az észak-afrikai hatalmasságokat. Colbert és Seignelay számos levele hívja föl ez időben Du Quesne-t, hogy mozdítsa elő a király intenióit. Ez azonban, mint teljes életében, úgy most is csak félvállról veszi a fölhívásokat és parancsokat. Midőn hajóhadával Algir elé rendeltetnék, ezer ürügyet és kifogást talál indulása elhalasztására. A levelezés egyre emeltebb és hevesebb hangon folyik köztük. »Önnek rendkívüli késedelmezése — írja a miniszter — Ö Felsége szándékainak nagy kárára van, ki ennél fogva azt parancsolta nekem, írjam meg Önnek, hogy mivel hozzá van szokva parancsainak gyors és minden magyarázgatás nélküli végrehajtásához; ha nem határozná el magát megérkezése után azonnal arra a hajóra szállani, melyet vezényelni fog, s egy vagy két nap múlva el is indulni vett parancsai teljesítésére: O Felsége kényszerítve lenne ugyanazon parancsokat, végrehajtás végett, valamelyik Ön alá rendelt főbb tiszthez küldeni. Nem kétlem, hogy ki ne óhajtaná elkerülni ily természetű rendszabály alkalmazását, mint a mely jelentékenyen leszállítaná az Ön által szerzett érdemeket, melyek azonban nem jogosíthatják föl arra, hogy kapott parancsai végbevitelében pontosan ne járjon el.«²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert., dd. 29. avr. 1080. T. XII. 1. r. suite, pag. 191.

²⁾ Lettre» de Colbert, dd. 1. juin 1682. T. III. 1. 1'. suite, pag. 226.

Újabb ellenszegülés a végletekig viszi a vitát. Királyi közbelépést tesz szükségessé. »Mivel — úgymond XIV. Lajos (Colbert stylusával) — Önnek adott parancsaim mindenkor tárgyismerettel készítvék, ellenmondás és a nélkül kívánom végrehajtatni azokat, hogy valaki szabadságot venne magának bonczolgatásukra (je désire qu'on les exécute sans répliqué et sans qu'on se donne la liberté de les interpréter).« Tudtára adja, hogy a képességeibe vetett bizalomnál fogva úgysiszabadságot engednek neki, mint bármely más tisztnek, de ez nem csaphat át a parancsok végrehajtásának régióiba. Azon a téren épen neki kötelessége üdvös példát adni alantasainak a föltétien engedelmességre. Késedelmeskedéseivel eddig is igen nagy kárt (un très-grand préjudice) okozott a Felségnek, mit csak úgy tehet jóvá, ha gyorsan elhagyva Toulont, rendelt útjára indul azonnal.¹⁾

S megtörténik az a hallatlan, példa nélküli eset XIV. Lajos több mint hetven esztendei uralkodása alatt, hogy egy tiszt, a király aláírásával kiadott egyenes parancsra, passiv ellenállásba helyezkedik. A hajóraj a királyi parancs kiadása után még két hét múlva is tétlen vesztegel a touloni kikötőben. Colbert ekkor még egy utolsó kísérletet tesz Du Quesne vad természetére leküzdésére. Ráfogja, hogy késedelmeskedésének csupán betegsége az oka. »Ő Felsége úgymond tudván mennyire pontos On a szolgálatban (régulier dans le service!), annyival inkább hajlandó azt hinni, hogy ez alkalommal hasonló viseletét csak a miatt nem tanúsít, mert egészségi állapota nem engedi.« Ennélfogva, bármennyire ellenére van, mégis, ha a legközelebbi postával sem jó meg elindulásának híre: az idő igen előhaladván, kénytelen lenne másra bízni a vállalatot.²⁾

A címzett egyéniségéhez mért körmönfont rendelet, a király parancsával kombinálva, melylyel soha senki, bünbödés nélkül, huzamosan nem daczolhatott: végre is megtette hatását. Du Quesne útban Algír felé, s actióba lépve, szokása szerint dicsőségesen viszi végbe megbízatását.

¹⁾ DJ. 13. juin, 1682. Lettres Je Colbert. T. III. 1. P. suite, p. 227.

²⁾ Lettres Je Colbert, dJ. 1. juillet, 1682. T. III. 1. P. suite, pag. 231. .

Valóban dicsőségesen, de kinek a dicsősége, hogy oda mehetett? Vájjon van-e még rá példa deszpotikus jellegű kormányzatok alatt, hogy még a fejedelemnek is ellenszegülő főtiszt, állásában maradhat mindvégiglen? Vájjon nem osztályosa-e ily természetű főtiszt minden dicsőségének az a fő-főminiszter, ki az állam javát tartva szem előtt, magas állásában megtűri élte utolsó napjáig?

Colbert szelleme sehol élesebben nem domborodik ki, mint épen Du Quesne-el való érintkezésében. Látjuk ebből, mennyire el tudja felejtetni személyes sérelmeit, sőt egyenes meghámtatását, s mennyire ki tud lépni önmagából, ha az állam vagy az azzal azonosult király érdeke úgy kívánja. »Mikép lehet a jó minisztert fölsismerni?« kérdi Machiavelli. S így adja meg a választ: »íme próbaköve. Ha azt látod, hogy minisztered többet gondol magára, mintsem reád. s minden tettei csak saját hasznára irányozvák: úgy soha sem bízhatod reá magadat. Mert a kinek országos ügyek vannak kezében, annak nem szabad magára gondolnia, s a fejedelemmel egyéb-ről beszélnie mint a mi az ország javát illeti.« (II Principe, §. XXII.)

A »jó miniszter« előtt tehát az ország érdeke a lényeg, minden egyéb mellékes. Láttuk, mennyire igyekszik Colbert mindenkor erre az álláspontra helyezkedni. Tekintete mindig az említettem lényegre van függesztve, s rendszerint nem veszi semmibe a lényegtelen. Du Quesne-bez való viszonyában az a, lényeges, döntő mozzanat, hogy, többször kifejezett meggyőződése szerint, a hadi tengerészet előbbre vitele és dicsősége elválhatlanul össze van kötve Du Quesne személyével; ellenben lényegtelen, hogy ugyanezen ember modorára nézve valóságos csodabogár, idéetlen különcködéseivel, fegyelmetlenségével, zabolátlan heveségével és hajmeresztő konokságával. Ám a vir marmoreus« önnön magáról bízást megítélhette, hogy az állami szolgálat irányadó főhivatalnokaiiban mily alárendelt fontosságú a külszín és a modor, s mily megbecsülhetetlen érték az igazi, benső derekasság.

Nagy szándékokkal eltelt s a legmagasabb eszmekörben élő államférfiak nemes ismertető-bélyege, hogy a modort bagatelle-nek veszik. Törpe nagyságoké, csupán állásuknál

fogva magas polczon regnáló államférfiaké a modor túlbecsülése.

Alighogy behunyja szemét Colbert: silány epigonok kormánya ül örökébe. Elkövetkezett a »sima emberek« és a »practicus emberek« kora, melyből élesen rína ki annak a viharedzett matrónnak durva egyénisége. Du Quesne a te órád ütött! S valóban, az első »raisonnirozás« nyakát szegi. Seignelay első tette atyja nagy munkatársának, Du Quesne-nek nyugalmazása. Siet vele, hogy a pygmaeusok közt ne lábatlankodjék Tromp és Ruyter legyőzője. Gavallér matrózok állnak az üresen hagyott helyre, kik békét hagynak a miniszternek, s az egyelőre mintha észre sem venné, hogy ez új korszak emberei békét hagynak a dicsőségnek is. Mert nem lehet e földön büntetlenül visszaélni a külsőségek túlbecsülésével. Mihelyt a modor a lényeg, az állam érdeke lesz előbb-utóbb bagatelle-lé.

Az öreg Du Quesne az alatt, egy sereg gyerektől véve körül, tűzhelyénél házsártoskodik. Tartsa szerencséjének, hogy bár makacsul ragaszkodik hitéhez, hitsorsosaival együtt ki nem verik hazájából ama nagy napon, a nantesi rendelvény visszavonásakor. Fájdalom, a kegyelem csak saját személyére vonatkozik.

Seignelay őgróf, vagyis épen az a miniszter, kinek kortársai előtt »un ministre au berceau« a neve, mert atyja érdekeinél fogva már bölcsőjében mintegy praedestinálva volt a miniszterségre: az apák érdemeiről másoknál végkép megfelejtkezik. Tőle ered a párizsi kerület intendánsához intézett azon rendelet, mely szerint Du Quesne ír családjának, mint minden más konok felekezőnek (religionnaires opiuiastres) »mind azon javait azonnal foglaltassa le, melyek kerületében vannak, s melyek néhai Du Quesne úréi voltak«. ¹⁾

Colbert kormányáról nem nyernénk tiszta képet, ha, mintegy staffage gyanánt, föl nem tüntetjük utódai politikáját, mely az ő kormányával ellentétben, minden alkotásának mondhatni tövére vetette a fejszét.

Megmutattuk, hogy bánt Du Quesne-nel Colbert, s hogy

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 8. févr., 1688. IV. 371).

bánt el utódja Seignelay. Megmutattuk Colbert bánásmódját Huygenssel, Edelinckkel, Berninivel; nézzük hogy bánik majd Louvois a ressortjába osztott írókkal és művészekkel.

A Colbert által Rómában alapított művészeti akadémia hallgatói ellen, kik föltehetőleg a legtehetségesebb francia művészek, másképp nem küldettek volna oda: panaszt emel az intézet igazgatója. Louvois úgy beszél velük, mint ezrede cadetjaival. Negyedévi ösztöndíjukat, rossz magukviselete miatt, bírságképen meg kell vonni tőlük, s át kell adni a római kapucinusoknak. »És ha ez sem javítná meg őket, írja az igazgatóhoz — és nem kizárólag dolgoknak élnének: rendelem önnek, valamennyit küldje vissza, egyiket a másik után (de les renvoyer tous, les uns apres les autres), de semmi úti költséget se adjon nekik, s bizonyosak lehetnek abban, hogy ide érkezve, egy esztendőre dugom őket a Saint-Lazaré-ba (katonai börtönbe).«

Ezek azonban, bármily tehetségek, csak állami ösztöndíjas tanítványok. Ám a zord katona hangja mitsem változik akkor sem, ha a művészek tanáiról van szó. Dossier szobrász késedelmeskedett egy nála megrendelt szobor beküldésével. »Mondja meg neki — írja Louvois — ha nem értesülök arról, hogy szorgalmasan dolgozik, börtönbe vettetem (je le ferai mettre en prison), hogy megtanítsam (pour lui apprendre, eminenter katonai kifejezés!) arra, hogy próbáljon csak még pénzt kérni, miután már 3900 livre-t kapott.«¹⁾

Ilyen hang, de haut en has, honosul meg Colbert utódai alatt írókkal és művészekkel szemben. Ügy is vették hasznát. Nézzük csak az eredményeket.

A francia forradalomig négy időszak van az emberiség történelmében, midőn a korszakalkotó tehetségek egymást érik, s gygási erővel siettetik koruk s nemzetük fejlődését. Az első Pericles kora, a második Caesaré és Augustusé, a harmadik az olasz renaissance, a negyedik XIV. Lajos korának első fele. Colbert személyi kormányzata teljesen egybe esik a francia irodalom és művészet fénykorával. Az ő halálával

¹⁾ Rambaud: Histoire de la civilisation française. II. 289, 290.

hirtelen, mondhatni minden átmenet nélkül áll be a hanyatlás időszaka.

A laicus irodalom utolsó nagy művei: La Bruyère » Caractères«-jei 1687-ből, Racine » Athalie«-ja 1691-ből valók. Ha kiveszszük Bossuet, Fénelon, Massillon, Bourdaloue és Fléclier vagyis az egyházi írók csoportjának irodalmi működését, s a laikusok közül Saint-Nimont, ki négy fal közé rejtőzve írja asztalfiókja számára remek emlékiratait: a ryswicki békén vagyis 1697-en innen, nem készül többé XIV. Lajos idejében egyetlen örökbecsű irodalmi mű sem.

A művészet terén ugyanez a hanyatlás ugyanazon időpontban áll be. A négy nagy építész, t. i. Malisaid, Perrault Kolozs, Blondel és Bruand egyike sem működik a ryswicki béke után. Lulli 1687-ben, Quiuault a költő a következő évben, Puget a szobrász 1694-ben hal meg. s nincs a ki nyomukba lépjen. Utánok jó ideig nagy hézag tátong a frauczia művészet emlékezetre méltó történetében.¹⁾ Az irodalom fénykorával teljesen egy időben homályosít el a művészetét.

Ha e jelenség okát kérjük, a genius támadásának örökre megfejthetetlen és végére járhatatlan rejtélyére bukkanunk. De a mennyiben megfeythető, sok részleges okon kívül egyetlen oka a gyámkodó személyi kormányzat, melynek keretében Colbert helyére Louvois-k következtek.

Régi művelődésű államokban, mesterségére nézve író és művész mindig akad elegendő, a ki ki tudja jámi előmenetelét s a nagy szellemeknek fentartott positiókba furakodik. Louvois alatt gyöngyéletük lesz.

Colbert alatt más volt a világ sora. Miután állami érdeknek minősíté az irodalom és művészet fölvirágzását, a mint láttuk, nem várta kopogtatásra, maga szemelte ki, maga kereste föl, s maga istápolta a fölaltált tehetségeket, egyéniségükhöz mért gyöngédséggel. Mert megdönthetlen alapelve, mit egy félhivatalos iratában kormányra léptekor így fejez ki: »semmi sincs mi annyira nyilvánvalóvá tenné a király erényeit

¹⁾ »It is very remarkable that the French school bath not produced any very Capital painters since the expensive establishment by Louis XIV. of the academies at Itomé and Paris.« Barrington: Observations on the Statutes, p. 377.

s nagy kezességeit, mint az, hogy *mekkora örömmel foglalkozik minden érdemes emberrel* (tous les gens de mérite), leiket nemcsak jól fogad, hanem még *nagy gonddal kerestet is* (qui sont non-seulement bien reçus, mais mesme recherchés avec grand soin).« *)

II.

Tudományos akadémiák.

XIV. Lajost egyéni hajlama és politikai rendszere egyaránt ösztönözte a tudomány pártolására.

Mi az irodalmi patronátust nemzeti fejedelmek hiányában társadalmi alapon próbáltuk fejleszteni. XIV. Lajos és Colbert, minden egyébbel együtt, ezt is az állam feladatai közé sorolták,

A versaillesi udvarból ment világgá az az eszme, mely *pártoljuk az irodalmat!* jelszó alatt, másfélszázad leforgásával mihozzánk is eljutott s ajkára vette boldog-boldogtalan.

A modern ember, ki hozzá van szokva a jelszók bonczolásához, meglátja ebben is a kórjeleket. Mért nem mondjuk, hogy pártoljuk a szabót, a csizmadiát, az órást!? Mert szükségünk van mindenikökre. S miért mondjuk, hogy pártoljuk az irodalmat!? Mert, úgy látszik, nem felel meg igazi emberi szükségnek. Így az a kitett czégér nem jelent egyebet, mint hogy nincs ugyan szükségünk az irodalomra, de azért csak úri kedvtelésből áldozunk erre a divatcikkre.

A mi meg a jelszó lényegét illeti, méltán kérdezhetjük, vájjon általában üdvös-e a pártfogás mesterséges eszközeivel fejleszteni az irodalmat?

Minden szabadon fejlődő nemzet, mondja Bucidé, könnyen ki fogja elégíteni szellemi szükségleteit és oly irodalmat terem, mely leginkább megfelel tényleges állapotának. És kétségtelenül minden osztálynak érdekében áll, hogy a termelés ne legyen nagyobb mint a szükséglet, hogy a kínálat ne

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 29. avr. 1663. VI. 469.

haladja meg a keresletet. Sőt a társadalom jóléte kívánja, hogy bizonyos arány legyen az értelmi és a gyakorlati foglalatosságé osztályok közt. Szükséges bizonyos mérték a főként gondolkodók és azok közt, kik főleg cselekvésre hivatvák. Ha mindannyian írók volnánk: anyagi érdekeink szenvednének; ha pedig mindnyájan üzérkednék: szellemi élvezeteink valla-uák kárát. Az első esetben éhenkórász bölcsészekké; a másodikban gazdag bolondokká válnánk.¹⁾ Mármost kézzelfogható dolog az, hogy az emberi tevékenység legközönségesebb elvei szerint, maga a társadalom természetes, vagy ha úgy tetszik: önkéntes mozgalma fogja szabályozni, minden erőlködés nélkül, ama két osztály viszonylagos létszámát. De ha valamely kormány magára vállalja az írók díjazását, megzavarja e mozgalmat s háborgatja a dolgok összhangját. Ez az elkerülhetlen következménye a beavatkozás, vagy műszóval: a protectio ama szellemének, mely igen káros hatással volt minden országra. Ha például a mészárosok és szabók díjazására valami tőkealap teremtetnék, úgy e hasznos foglalkozású férfiak száma bizonyosan a fölöslégig szaporodnék. És ha léteznék egy másik alaptőke az írók számára, úgy bizonyosan többen lennének az írók, mint sem azt az ország szükségletei kívánnák. A mesterkelt ösztönzés mindkét esetben egészségtelen tevékenységet idézne elő. Táplálék és ruházat bizony csak oly szükségesek a testnek, mint az irodalom a szellemnek. Miért követelnék tehát a kormánytól, hogy inkább támogassa azokat, kik könyveinket írják, mint azokat, kik leölik juhainkat és megfoltozzák ruháinkat?

Ha ezt a beszédet akár a felhőkben járó elmélet, akár a mai megizmosodott irodalmi viszonyok szempontjából tekintjük: az

¹⁾ Épen Richelieu-nél találkozunk ugyanezzel az eszmemenettel. »Ainsi qu'un corps qui auroit des yeux en toutes ses parties, seroit monstrueux: de même un état le seroit-il, si tous ses sujets étoient sçavans. Le commerce des lettres banniroit absolument celui de la marchandise, qui comble les états de richesses; ruineroit l'agriculture, vraye mère-nourrice des peuples; et déserterait eu peu de temps la pépinière des soldats, qui s'élevèrent plutôt dans la rudesse de l'ignorance, que dans la politesse des sciences; enfin il remplirait la France de chicaneurs« etc. Testament politique du Card. de Richelieu. 8-e éd. La Haye, 1740. I. 128.

igazság magvát föllehetjük benne. De annál kevésbé állhat meg épen a Richelieu-k és Colbert-ek korára alkalmazva.

Abban az időben az emberi tevékenység minden ágát állami gyámkodással vélték elősegíteni. Tehát állami gondviselésbe vették a tudományt is. A XVII. századi francia közviszonyok követelték, hogy az irodalmat ép úgy gyámság alá helyezték, mint a hogy gyámság alatt állott az ipar, a művészet, a kereskedelem és minden közhatóság. S midőn Richelieu és Colbert állami pórásra fűzik a kiskorú irodalmat: ezzel csak összhangba hozták a már fennálló többi intézménnyel. Módszerük helyességéről lehet ugyan akadematica vitatkozni; de az kétségtelen, hogy akkoriban nem csak Franciaországban, hanem világszerte sehol sem látták más módját az irodalom emelésének. Ép úgy kétségtelen, hogy úgy Richelieu mint Colbert nagyon érzik, mennyire elkövetkezett az »idők teljessége«, mennyire nem lehet tovább halogatni, hogy ne csak az ágyúk dörgése, hanem az írók tábora is feltűnő zajjal hirdesse a francziáság előhaladását.

A XVII. századig az olaszok minden »ultra montes« vagyis az Alpokon túl lakó népet barbárnak neveztek. S Voltaire szerint a francziák XIV. Lajos kora előtt e bántó címet megérdemelték. A szép művészetek iránt érzékük sincs, a mi rendesen összefügg a hasznos mesterségek elhanyagolásával. Mert a világtörténelem nagy tanúbizonysága szerint, csak azok a nemzetek találták meg azt, a mi szép és kellemes, melyek már tökéletesíték azt, a mi szükséges. Ekkép nem is kell megütödnünk azon, hogy a költészet, az ékesszólás, a bölcsészet, a képzőművészet csaknem ismeretlenek azon nemzet előtt, melynek bár kikötői voltak az Atlanti és Földközi-tengeren, még sem volt hajóhada, — mely szertelenül szerette a fényűzést, s mégis alig volt nehány hitvány gyára. S a mint idegenek, u. m. genovaiak, velenceiek, portugallok, zsidók, flamandok, hollandok és angolok vitték nagy kereskedelmét: úgy nem is részesültek a francziák a renaissance-korbeli fölfedezések dicsőségében. Könyvnyomtatás, lópor, tükörüveg, iránytű, telescop, légszivattyú, s a világegyetem valódi rendszerének felismerése nem az ő érdemök, s ők még csak tornáztak középkori módra, midőn portugallok, olaszok és spanyolok új világokat fedeztek

föl keleten és nyugaton. V. Károly már Mexico kincseit pazarolja Európában, midőn végre valahára I. Ferencz alattvalói első ízben tesznek fölfedezéseket Canada vidékén.

Már Richelieu uralma alatt Franciaország a régi Kóma szerepét kezdi vinni Európában; ó-Hellász irodalmi dicsőségét azonban meg sem közelíthette. Ám az egykorú írók, a Conrartköre, úgy ítélték, hogy »a francia nyelv, mivel bármely élő nyelvnél tökéletesebb, most már nyomába léphet a latinnak, mint a latin lépett a görögnek, ha az írók az eddiginél több gondot fordítának a kifejezésre.«

Hogy az így állított tétel igazságát, súlyát és horderejét a culturpolitika nagy mestere mindenestől fölfogta: a Francia Akadémia megalapításával bizonyította. A nemzeti nyelv megtisztítása az önkényes és szabálytalan használata folytán ráragadt foltoktól, s újfajta remekirodalmi szabályainak megállapításával a tudomány és szépirodalom minden nemének tárgyalására képesítése: ez volt Richelieu egyik, mívelődési szempontból vett alap gondolata a Francia Akadémia föllállításánál.

Másik irányzomje politikai természetű. Az új classicismus, melyet öntudatosan gyámolított: politikai rendszerének életbe léptetése az irodalom terén; épúgy mint az újság, melyet időhöz kötött rendszerességgel ő jelentetett meg először — egyúttal monarchiái intézmény. Azt is tisztán látja, hogy kormánya erőszakosságainak visszahatását semmi sem enyhíti annyira, mint ha a politikai térről leszorított elemeknek, a hatalom élvezete helyett, ízlésök finomításával módot nyújt kárpótlást keresni irodalmi s művészeti élvezetekben. A Tusculanumok csendes lakói nem fogják keresztezni a Cardinal-Roi politikai terveit. Ebbéli czélját el is érte. Kormányzása idején nem egy főúr és főpap palotájának lehetett volna igaz fölirata, a mi gróf Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtárának dolgozó szobáján olvasható:

SOLLICITAE IUCUNDA OBLIVIA VITAE.

Richelieu azonban az akadémia intézményével mindenk fölött fegyelmet akart bevinni az íróknak eladdig független köztársaságába. A nyelv fegyelmzésének gondolatához oda tapadt a politikai fegyelmzés gondolata. A mi világos kifeje-

zésre jut az akadémia alapító oklevelének ím ezen első cikkelyében: »senki sem vétetik fel az akadémiába, a ki nem tetszik a pártfogó úr Ő Kegyelmességének.« Szintén erre czéloz az évdíjak utalványozása. Midőn a Francia Akadémia alapítása után, végtére Vaugelas, a legjobb grammaticus vállalná el a, Dictionnaire de la langue française szerkesztését, kétezer livre-nyi évdíjért, a bíbornok, mint az akadémia védnöke, így szólott hozzá: »jól van uram, legalább nem felejtí ki a szótárból ezt a szót: *évdíj* (pension.)« »Nem, kegyelmes Uram, válaszolá Vaugelas s annál kevésbé ezt a szót: *hála* (reconnaissance).«¹⁾ Ám az évdíjakról Perrault Károly méltán nyilatkozik sorok közé rejtett gúnynyal ekképen: »a kegydíjakat az első évben minden jutalmazottnak a királyi építkezések megbízottja vitte el, a világon legtisztább selyem-erszényekben; már a második évben csak börtárczában. És mivel semmi a nap alatt nem maradhat mindig ugyanazon állapotban, hanem természetszerűleg hanyatlásnak indul: a következő években maguknak kellett a kegydíjasoknak a kincstárnokhoz menni, hogy közönséges pénzben vegyék föl salláriumjukat. Az évek nem sokára tizenöt és tizenhat hónapra hosszabbodtak, s midőn megüzenik a háborút Spanyolorzágnak, e kegydíjak nagy része végkép megszűnik.«²⁾ Perrault előadását Corneille is erősíti, a királyhoz intézett eme soraiban:

Puissiez-vous dans cent ans donner encor des lois,
Et puissent tous vos ans être de quinze mois,
Comme vos commis font les nôtres.

Miután a bíbornok az akadémikusokról nyíltan megvallotta, hogy »úgy fogom őket szeretni, a mint ők szeretnek engem (je les aimerai, comme ils m'aimeront)«: az írók legfőbb törekvése a pártfogó kegyeinek hajhászása, miről legvilágosabban a »Cid« ügye tanúskodik. Az akadémiaát kezdetben középszerű írók és egyáltalában nem író nagy urak lepik el. Séguier kanczellár unokája tizenhét, később Maine herczeg. XIV. Lajos fia, tizenöt éves korában lép az akadémiába. S

¹⁾ P. Lacroix: XVIIme siècle. Lettres, sciences et arts. Paris, 1882. p. 1-24.

²⁾ Ramband: Histoire de la civilisation française. II. 282.

száma sincs, a mennyit besegít a tudományok csarnokába a születés előjogán oda tolakodottak illetéktelen pártfogása.

Colbert-nek volt fenntartva, hogy az akadémiát e szégyenletes állapotából fölemelje. Az ő befolyása viszi be oda a nagy urak mellé a nagy írókat. Mesterét e részben nemcsak megérté, de felül is múlta. Tervei közt 1666-ban felmerült az egyetemes akadémia (académie universelle) eszméje is, mely egy testületben egyesítné az írókat, tudósokat és művészeket.¹⁾ Gondolatát azonban nem valósíthatá meg. Majd csak száz esztendő múlva ragadja meg azt újból s egyúttal életbe is lép-teti a nemzeti convent, az Institut de France föllállításával.

Az akadémiai eszmét Colbert ugyanazon kettős kulturpolitikai okból karolta fel, melyek Richelieu-t vezérelték. De ő emelte ez intézményt azzá, a minnek lennie kellett: a frauczia tudományosság első fórumává.

Fáradozásaiiban vele volt a király, ki az akadémia pártfogójának nyilvánítá magát. Viszont az akadémia, a király helytartójául, vice-protecteur névvel, Colbert-t választja meg.

Valóban azzá is vált. Rengeteg czíme közt nem ismerünk egyet sem, melyet hazugul viselt volna. S így eleve föltehető, hogy, ha az Akadémia védnökségét elfogadta: csakugyan védnökévé is lett.

Az Akadémiának nem volt háza, s Séguier kancellár holta után, kinek lakásán szokta volt tartania gyűléseit, nem tudta, hol gyülekezik majd ezentúl. Colbert a Louvre vagy a királyi könyvtár termeinek átengedését hozza javaslatba a király előtt. »Az Akadémiát a Louvre-ba kell hozni — választott a király. Ez jobbnak látszik, ámbár kissé kényelmetlen.«²⁾

Ily tény ma is nagy föltűnéssel s még nagyobb következményekkel járna. A XVII. században elvakító tünemény volt. »Hát csakugyan azt akarja 0 Felsőge, hogy a király és a széptudományok egy ugyanazon palotában lakjanak? mint a hogy a régi Rómában egy csarnoka volt Herculesnek az erő istenének, és a Múzsáknak a halhatatlan művek isten-asszonyinak.« Az Akadémia köszönő küldöttségének szónoka,

¹⁾ Lettres «le Colbert. V. 512, et note.

²⁾ Oeuvres de Louis XIV. T. V. p. 496.

— igaz mondásba vehetjük alig lel szót hálájuk kifejezésére. Fejedelmi pártfogás a tudomány irányában nem újdonság: Nagy Sándor, Ptolemaeus, Caesar. Hadrián. Nagy Károly, castiliai Alfonz, a tudományt is gondjaikba vették; »de hogy egy király — úgymond annyira szeresse a tudományt, hogy egy akadémiának saját házában adjon helyet, ilyesmire az utókor sehol egyebütt nem lelhet példát, mint Lajos a Nagy tettei között.« *)

A nagy eseményt emlékérem örökíté meg, melynek egyik felén a király arczképe, másik felén »APOLLO PALATINVS (Apolló. Augusztus palotájában) M. DCLXVII.« felirat látható. Ez intézmény egészen udvari jellegét pecsétje is elárulja, melyen a dynastia három stylizált liliomja közt a Nap, mint XTV. Lajos jelképe, tündöklik.²⁾

Majd újabb megtiszteltetés éri a Francia Akadémiát. Oda bocsáttatik a Roi-Soleil színe elé, midőn az, dicsőségtől övozotten tér vissza hadjáratából. Oda bocsáttatik »ép úgy mint a parlament s egyéb magasabb testületek.« Azon korban, midőn a szertartásnak akkora szerep jutott, az Akadémia illetén megjelenése óriási hatással volt a tudomány becsületének emelésére.

Ezekben ismerjük meg a királyt, ki Augustus korát akarja megvalósítani az irodalomban. Miniszterének kezét azon tevékenységben látjuk, melyre az Akadémiát ösztönözte. Ebbéli munkásságára csak egy példát hozunk fel.

A Francia Akadémia, nyomon követve alapítójának vezéreszméjét, főfeladatául a nemzeti nyelv megtisztítását ismerte, mire legalkalmasabb eszköznek egy nagy szótár szerkesztését tartották. Az úttörő mű készült ugyan, de mint a Lncza-széke, nem haladt, s harminczötévi babra-munka után, Oolbert oly stádiumban találta, hogy hasonló további dolgozással, nyomatásának megkezdésére, jó ideig még gondolni sem lehetett.

Colbert nem szenvedhette a csigabiga-lassúságot, s nem

¹⁾ Compliment, fait le 13 juin 1672, pár Charpentier fi Colbert. Lettres ile Colbert., App. V. 540. et, note.

²⁾ Mindkettő képmása Maindronnál: L'Académie des Sciences. Paris, 1888. p. 26, 30,

akarta összetett kézzel nézni a pepecselést. Tisztában volt azzal, hogy a mű szerkesztőit sarkalni kell a munkára, s hogy ez foganatos legyen, új eszközökhöz kell folyamodni.

1673 első havában előállott merőben új, eladdig ismeretlen orvosszerével. A királytól kieszközölte, hogy a szerkesztés eddigi kiadásain kívül jelenléti jegyet oszthatasson ki az akadémikusok között.

Ez a híres Presenz-Markok (jetons de présence) eredete, melyeknek egyik oldalán a király mellképe látható, Lajos a Nagy (Louis le Grand) körirattal; másik felén borostyánkoszorú, közepén »a halhatatlanságnak (à l'immortalité)«, körülötte »a Francia Akadémia pártfogója (Protecteur de l'Académie Française)« felirattal. Ha az ezeket megalapító szabályzatot megolvassuk, azon ritka tüneménynyel találkozunk, hogy egy újítás kezdeményezője jobban előre látja a bekövetkező visszaéléseket s jobban gondoskodik azok elhárításáról, mint azok, kik az újítás örökébe lépve, előző korok ebbeli tapasztalatain okulhattak volna.

A Colbert sugalmazta szabályzatban ki van mondva, hogy csak az vétetik jelenlevőnek, ki a gyűlésbe a kitűzött idő előtt érkezik s csak gyűlés után távozik. »Mihelyt ütött az óra, mely előtt már meg kellett érkezni a tagoknak: az Akadémia titkára a jelenlevőket lajstromra veszi s az ülés végét jelző óraütéskor kiosztja a jelenléti jegyeket azoknak, kiknek nevét fölírta, s kik jelen voltak mindvégiglen.«¹⁾

Egy szellemes üzletember furfangját látjuk megtestesülve e rendszabályokban. Számítása ezúttal sem csalta meg. A mióta állandó kiadási tétellé vált »a jelenléti jegyek készítése az akadémikus urak számára«²⁾, a ki csak részt vett a szótár írásában, jobban s tisztelettel dolgozott, mint annak előtte.³⁾

Colbert, valahányszor megjelennek előtte az akadémiku-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 2. janv. 1673. App. V. 542., 543.

²⁾ »23. mars, 1677: à Baslin, orfèvre, pour onze cents jetions d'argent pour MM. de l'Académie françoise, 1114 livres 13 s.« etc. Comptes des bâtimens du roi, sous le règne de Louis XIV. I. 1010., továbbá I. 1106., 1109., 1342., 1343.

³⁾ »On travailla mieux, et dix fois plus qu'on n'avoit fait jusqu'alors.« Charles Perrault: Mémoires. Liv. III.

sok, nem mulasztja el a szótár készítésének sürgetését. Kiemeli előttük, mily óhajtvá várja ezt a közönség, sőt maga a király.¹⁾ Egy alkalommal, hogy meggyőződjék a munka minőségéről is, személyesen vett részt a szótár revisiójában. »Colbert úr — így olvasom a nagy szótár előszavában ki az Akadémia tagja volt, s a ki igen óhajtotta volna a szótárat bevégezve látni, neki is, mint a legbölcsebb politikusoknak, meggyőződése lévén, hogy a mi az ékesszólás megalkotására vonatkozik, nagyban hozzájárul valamely nemzet dicsőségéhez; kevéssel e társaságba való fölvétele után, váratlanul megjelent ottan, hogy tanúja lehessen, mi módon dolgoznak. Akkor érkezett oda, mikor az »amy« szót tárgyalták, s mivel mindenek előtt meg kellett állapítani e szó jelentését, láthatta minő nehézségekkel jár az. Kérdezték, vájjon az »amy« szó kölcsönös barátságot tételez-e föl, azaz vájjon nevezhető-e valaki oly ember »amy«-jának, ki iránta nem viseltetik hasonló érzelmekkel? Jó sokáig foglalkoztatta az akadémiát ez a kérdés, mely inkább erkölcsi, semmint nyelvtani, melyet mindamellett meg kell oldani még a szó meghatározása előtt. Sorra mindenkinek meg kellett mondania véleményét, s úgy állapított meg végre e szó azon jelentése, mely a szótárban ki van nyomtatva. Hozzátették a jelzőket, melyek természetsszerűleg járulnak a szóhoz, s aztán megvizsgálták a példabeszédeket és közmondásokat, melyekben előfordul.

Colbert úr, a ki jelen volt az egész ülésen, és a ki látta a figyelmet és pontosságot, melylyel az Akadémia a szótárszerkesztését intézte: távozásakor azon itt szerzett meggyőződését jelenté ki, hogy e munkát nem lehetne gondosabban végezni, ítéletére annyival többet adhatni, mert tudvalévő, hogy az ő helyén soha senki nem volt munkásabb és szorgalmasabb.«²⁾

A szótár elkészültét Colbert nem érte ugyan meg, de elhíhetjük, a mit az 1694-ben megjelent szótár előszavában

1) Lettres de Colbert. V. 542., 549.

2) Le grand dictionnaire de l'Académie Française, dédié au Roy. Seconde édition, revue et corrigée de plusieurs fautes, et où l'on a mis dans l'ordre alphabétique les additions qui estoient à la fin de l'édition precedentp. Amsterdam, suivant, la copie de Paris. 1695. 2-r, T. J., préface.

írnak róla, hogy nélküle, ha tán nem is soha napján, de a XVII. században semmi esetre sem látott volna az napvilágot.

Igaz, hogy e vállalat nem felelt meg a várakozásnak. De hol látott a világ arra példát, hogy szótár, lia úttörő munka gyanánt készül, minden igényt kielégítsen. A Kichelieu kezdeményezte »Dictionnaire de la langue françoise« annyira nem tudott az áttörés aknamunkájával megbirkózni, hogy maga a szerkesztő, Vaugelas is belátta az óriás fogyatkozásokat, s abba hagyta az *akadémia* ezen első szótári munkálatát, melyből egyebek közt, mindjárt az elején, kifelejté ezt a szót: »*academie*«

Az idéztem Colbert-kezdeményezte nagy szótár szintén öreg hibákkal jelent meg, melyek a már forgalomba hozott példányok lehető visszavételét és hirtelenében egy második kiadás közzétételét tették szükségessé. Erre vonatkozik a szótár második kiadásának előszavában e pont: »bármily gondot fordított az Akadémia e munkára, lehetetlenek bizonyult, hogy figyelmét némi hibák el ne kerüljék.«

Nagyon alaptalan beszéd az »amy« szónál buzgólkodott tudósok szemfényvesztéssel vádolása. Nem szedték rá Colbert-t, s nem ebben keresendő a szótár gyengeségének magyarázata. Hanem szerintem abban, hogy:

1. úttörő munkát végeztek, még pedig a szótárírás terén, s egy meg nem állapodott nyelv szókincsét próbálták meg-állapítani;

2. társaságos irodalmi munka mindig többé-kevésbé csak mesterember-munka; mert minden írónak saját műve felelős miniszterének kell lennie, s ennél fogva cardinális szempont, hogy ez a felelősség meg ne osztassák.

Colbert-nek ilyesmi iránt nincs érzéke. A kétszer-kettőn iskolázott elméje biztosra fogta, hogy két ember külön szótárt készít, mint egy; tíz ember különbet mint kettő. Ám a tapasztalás igazat adott La Bruyére-nek, a ki szerint egy ember jobb könyvet ír, mint negyven. »Tegyétek hozzá — mondja Kölcsey — egy ember könnyebben ír negyven könyvet, mint egyet negyven.«

Szinte hihetetlen, hogy még a szótár is ürügyet tudott szolgáltatni arra, hogy udvaronc-akadémikusok hízelgéssel

halmozzák el a királyt. Ily feladat, Racine szerint, nem lehet unalmas. »A nyelv minden szava — úgymond — minden szótag, becsesnek tűnik föl előttünk, mert megannyi oly eszközként tekintjük, melyeknek Felséges pártfogónk dicsőségére kell szolgálniok.«

Nem is késett a Francia Akadémia, tudva, hogy miért alapítottott, jutalmat tűzni ki az ékesszólásra és a költészetre. A pályázat tárgya változatlanul, mindig csak a király magasztalása lehetett. A hízlegésben versenyzők semmiféle túlzástól nem riadtak vissza. Egyikök így írt:

Sagesse, esprit, grandeur, courage, majesté,
Tout nous montre en Louis *une divinité*.

Egy másiknak könyörgés-szerű költeményében, ez az ámen:

Laissez-nous en jouir *quelques siecles* encove.

Ily képtelenségekbe maga a pályázat kiírása sodorta a pályázókat. A kérdést például így tették fel: »az uralkodó összes erényei között melyik a legkülönb?« Úgy hogy maga a király, kivel a pályázati felhívást mindig közölték, jó ízlése által indíttatva érzé magát a fentebbi mintát ekkép módosítani: »a királyt nem kevésbé tüntetik ki a tisztességes ember erényei, mint azok, melyekkel a nagy királyok bírnak.«

Bizony bizony nagy igazán mondta Colbertnek a tudósok tisztelgő küldöttségének szónoka: »kegyeskedjék elhinni, hogy nincs társaság az országban, melynek buzgó odaadásáról biztosabb lehetne, mint a Francia Akadémia.«¹⁾

Sok időbe telik, míg a csúszás-mászás e rendszerét félre tudja vetni az Akadémia. Csak 1750-től fogva szűnik meg évi rendre tűzni a király örökös istenítését. A kor szelleme a »citoyens illustres« iránt kezd már lelkesülni, a közgondolkodásba mind inkább átmegy, hogy királyi tettek és nem királyi származás teszük a nagy embert. Többénem a királyok, hanem Sully, Descartes, Colbert stb. emlékezete foglalkoztatja majd az akadémikus dicsbeszéd-írókat.

1662-ben Londonban megalakult a Royal Society. Col-

¹⁾ Compliment par Charpentier à Colbert. — Lettres de Colbert, V. 541.

bért nem tűrheti, hogy a nemzetek Lampadephorion-ában túlszámolja bármely más nemzet a francziát: alig négy esztendő múlva megalakítja az Académie des Sciences-t. Chapelain-nel készítettő a terveket, ki ebben is gyakorlati érzékű, értelmes embernek, Colbert bizalmára teljesen méltónak tűnik fel.

A miniszter levelezéséből látjuk, mennyire szíven viselte a természettudományi akadémia virágzását. Állandó összekötetésben állott annak csaknem minden tagjával. Érdeklődik dolgaik iránt, kivált ha eredetiséget s önállóságot vesz észre bennök. Huygens működését szakadatlanul figyelemmel kíséri; tudja hogy kivel van dolga. Örvend rajta, hogy Huygens meghatározta a lőpor feszerejét, shogy fölfedezte a testek ütközése s mozgásának törvényeit. Dicséri de La Hire-t, hogy Bretnegneban halakat bonczol. »Legyen meggyőződve — úgymond hogy ennél jobban nem használhatná fel idejét.« Más alkalommal buzdítja, hogy igyekezzék »a lehető legteljesebbé és leg-
tökéletesebbé tenni munkáját.«

Velenczében állami intézmény volt a »találmányok műhelye.« Colbert hasonlóan nagy gondot fordít a hasznos fölfedezések elősegelésére. Tudósaitól első sorban hasznos fölfedezéseket vár, s arra serkenti őket mindenekfölött. Így például nem egyet bízott meg közülök kísérletezéssel arra nézve, hogy miként kell elvenni a tenger vizének sós ízét, mi nagy haszonnal járna a tengerészeire nézve. Ugyanily jellegű az eladdig figyelemre nem méltatott ásvány-vizek elemzése körül kifejtett fáradozása. Mintákat küldet be palaczkokban, meghatározás végett, Carcavyhoz, hogy ekkép »megismerjük különböző minőségüket s megtudjuk miről jók?«¹⁾ igen jól tudja, hogy a kutatásokhoz sok és drága eszközre van szükség. Hadd legyenek drágák! *Ezekre*, örömmel ad költséget a szűkmarkú finánczminiszter. Csillagvizsgáló kellene az akadémiának? Meglesz. S fölépül az observatorium állam költségen. Föl-szereléséhez Rómából hozatja a távcsöveket, mert Franciaországban még nem tudnak legjobb minőségűeket készíteni. Mekkora önmegtágadás, vagy inkább a tudomány hasznossága iránti mily roppant bizalom nyilvánult Colbert e tetteiben.

Tanulmányutakra örömet küldött minden akadémikust.

¹⁾ Lettres de Colbert. IV. 343. V. 291, not.e.

Jetin Richer¹⁾. a nagy felfedező, államköltségen s Colbertnek a Nyugotindiai társaság igazgatóihoz szóló ajánlatával járt Cayenne-ben ²⁾; úgyszintén De Glos csillagász Afrika szigetein Varin és Hayes-el.³⁾

E tanulmányutakat hasznos befektetéseknek tekinti, melyeknek majdan az egész ország szedi kamatait. Ha befektetések, legyen láttatjuk. Kiküldötteitől tehát megköveteli, hogy visszatérve, számot adjanak küldetésükről. Riclier beszámolt: fölfedezte, hogy az inga lassabban jár Cayenne-ben, mint Párizsban. De Glos is beszámolt: pontosan meghatározta, mely szélességi és hosszúsági fok alatt fekszik Gorea és Zöldfok.

Abbé Picard-t, ki a délkörre vonatkozó tanulmányaival szerezte hírnevét: Colbert Eszak-Európába küldte ki. De az abbé útközben Dániában megbetegedett. Colbert értesül az abbé betegségéről, majd föllábadásáról, és hogy már haza készül. Hiszen azzal, hogy külföldön az ágyat nyomta, nem lett hólesőbb! A miniszter attól tart, hogy kárba vész a tudós útjára fordított nagy költség. »Tudtára kell adnom úgymond hogy maradjon Dániában mindaddig, míg oly számadást terjeszthet be az akadémiához, melyből kitűnik, hogy teljesen megfelelt az Önhöz kötött várakozásnak, s nem hiába választották ki ez utazásra; akkor aztán majd megírom, hogy visszatérhet.«⁴⁾

Képzeltetni a buzgalmat, melyet ily szigorú jóltevő védnöksége alatt kifejtettek az akadémiások. S a jótéteményekért cserébe adták a fölfedezéseket, melyekkel magoknak s az akadémiának világhírű nevet szereztek.

Csak futólag említem Colbert szerepét a máig élő Journal des Savants megalapításánál, 1664-ben Mézeray-nek adott szabadalmat egy egyetemes irodalmi szemlére; de az soh'sem jelent meg. Helyette a következő évben, de Sallo Dénest bízta meg a Journal des Savants szerkesztésével, melynek föladata tájékoztatni a közönséget »mind arról, a mi új, a tudó-

1) Cumpes des batiments du roi, sous le régne de Louis XIV, publiée par M. J. Guiffrey. Paris, 1881. I. 712.

2) Correspondance administrative, dd. 7. uct. 1671. IV. 579.

3) Lettres de Colbert, dd. 17 févr. 1682. Y. 421.

4) Lettres de Colbert dd. 15. jauv. 1672. V. 319.

máuyok köztársaságában.« De-Sallo szemléjét rövid időre politikai okokból meg kellett szüntetni, s midőn újra fölleve-m'ttetik, 1666-ban, Colbert a szemle szerkesztését Gallois abbéra bízta, arra a sokoldalú tudósra, ki, Choisy szerint, kocsiázás közben adott leczkéket a miniszternek a latin nyelv elemeiből.

Franciaország könyvtárai sokkal régibb keletűek, mint például az angolokéi. Mazariu könyvtára már elsőrendű gyűjtemény a szó mai értelmében. Őre Naudé volt, a főfelügyeletet Colbert vitte, ki sokat bajlódott ügyeivel.¹⁾ Már akkor bibliopbil lett belőle, s attól fogva élte végéig mindig nagy előszere-ttel fáradozott a királyi könyvtár és saját könyvei gyarapí-tásán.

Saját könyvtárához foghatót sem az előtt sem az után nem alapított magán-ember. Részint a király, részint a maga könyvtára részére Aleppóban, Syriában, Kairóban, Ethiópiá-ban kerestet kéziratokat, Czyprus szigetéről görög és arab, a Sinai-hegyi monostorból héber és arab könyveket hozat. Pusztán e czélből utaztatta Keleten Wansleb német tudóst, ki lutheránusból dömés-baráttá lett. Wansleb értette az etliiop nyelvet, s négy év alatt 334 arab, török és perzsa kéziratot szedett össze, melyeknek árát a Keleten alkalmazott konzulok fizették ki, a kiknek egyébként állandó utasításuk volt. hogy a mi pergamentre írt görög kéziratot megkeritbetnek, szerez-zék meg a király vagy a miniszter könyvtára számára.²⁾

Nagy zsákmány esett osztályrészéül Colbertnek Czyprus szigetén, honnan az ottani konzul egyszerre harminczhét görög pergament küldött neki. 1680-ban a konstantinápolyi követnél is sürgeti, hogy a czyprusi érsektől csikarjon ki efféléket. Olaszország, Anglia, Hollandia, Spanyol- és Németországban emissariusai szedik a könyveket. Angliából állandóan küldözik számára az eladó könyvtárak lajstromát. Lille-ben a tudós Godefroy a gyűjtője. Boudon, mint ágense, Dél-Franciaorszá-

¹⁾ Lettres de Colbert, I. 111.

²⁾ Lettres de Colbert. V. 375. — 307., 318., 377. — Correspondance administrative. IV. 594.

got járja be. vadászva, még pedig szerencsésen vadászva, régi kéziratokra. ¹⁾

Gyűjtésében találékony. Midőn 1666-ban a nemesi czímek megvizsgálását rendeli el, fel kell hányni a hiteles helyek rég nem bolygatott s féltékenyen őrzött levéltárait. Ezt az alkalmat megragadja (l'occasion estant favorable), hogy behatoljon a hiteles helyekbe, s az ország történetére vonatkozó becsesebb kéziratokat, továbbá a templomok és sírkövek feliratait lemásoltassa.²⁾ S mivel tudja, hogy okiratmásolat csak úgy ér valamit, ha pontos, a másolatok ellenőrzésével a tudós Carcavyt s könyvtárnokát Baluze-t bízta meg.

Helyzeténél fogva igen természetesen tömérdek beces könyv- és kézirathoz jutott ajándék-képen. Rouen városának tanácsa elhatározta, hogy »mivel a város folyton rászorul a miniszter pártfogására«: mindazon könyveket ajándékba adja Colbertnek, melyeket megbízottja, Commine atya, kijelöl. Kopasz Károly bibliáját, tizenhárom más kézirattal együtt szintén ajándékkul küldik neki a metzi kanonokok. Hálálkodik érte — nem minden bokorban lelhető kincsek azok! — s kérdi mivel hálálhatná meg. Elküldi a király arczképét, s a kanonokok ki vannak elégitve. A bonport-i apátság egész sor kéziratot küldött számára, cserébe könyvekért stb. stb.

Ha azonban nem ment ily simán a dolog, soha nem erőszakolta. Nem biblioman, csak bibliophil! A toursi káptalannal sikertelenül alkudozott az ő nevében az intendáns. Mire Colbert így válaszol: »a kéziratok dolgában kérem ne éljen se a tekintély, se a rábeszélés fegyverével; mert úgy vélem, Ön igen jól tudja, hogy én magam sem akarom se az egyiket, se a másikat érvényesíteni olyasmiben, mi engem érdekel. Ha azt hitték volna, hogy kézírataik az én könyvtáramban ép oly jó helyen lennének, mint az övékében, nagy örömemre szolgált volna, ha nekem adják azokat; de mivel nem úgy fogják fel a dolgot, kérem egyáltalában ne világosítsa fel őket.« A limoges-i káptalannal se ment dűlőre az alku. Miről, midőn a közvetítő

⁴⁸⁾ Lettres de Colbert. V. 409., 422.

⁴⁹⁾ Lettres de Colbert. V. 409. VI. 24., 369.

Baluze értesítné a minisztert, ez csak ennyit jegyez meg: »abba kell hagyni ez ügyet; ne beszéljünk többet róla.«

A királyi könyvtár metsz vény gyűjtemény ét (Cabinet des Estauipes), mely ma e nemben legkülönb az egész világon, szintén Colbert alapította. S alatta vett roppant lendületet a királyi éremtár. A kor divatja különösen fölkapta a kuriozitások e nemét, s maga Colbert is buzgón gyűjtögette saját éremtára kincseit. Ügynökei egy-egy becsesebb példányért néha veszett árat (un prix fou) fizettek.¹⁾

Természetesnek találjuk, hogy Colbert, ismerve mily bajjal s mily áron szerezheti a királyi könyvtár és saját gyűjteménye kincseit, sárkányként őrizte azokat. A legcsekélyebb rendetlenséget is keményen torolta meg, melyért bibliophil körökben nem a legjobb híre maradt. Egyszer könyvtárában a kikölcsönzések körül rendetlenséget vett észre. Nyomban rendeletet adott könyvtárnokának, Baluze-nak, hogy fiától, sőt az ő saját szobáiból is szedje össze a könyveket, vigye a könyvtárba, s ezentúl térítvény nélkül egy darabot se adjon ki abból, »mert ha a könyvtár jobban és gondosabban nem őriztetik, el kell pusztulnia.«²⁾

Mind a mellett tévedés volna úgy vélekedni, hogy ű csak azért szedte össze porlepte vidéki zugolyokból a könyveket és kéziratokat, hogy régi temetőjükből egy újabba temesse. Könyvtárába bejárata volt a tudósoknak, s Boudonhoz írt egyik levelében egyenesen kifejezve találom aczél, a miért gyűjtött. A carcassonue-i káptalantól t. i., azért szeretne megszerezni bizonyos kéziratokat, hogy »a közönség használatára bocsássa (pour les rendre utiles au public)«.⁸⁾

Részünkről, ha nem is leljük meg Colbert e nyilatkozatát, eleve föltettük volna róla, hogy közhasználatra bocsátás végett gyűjtötte ritkaságait. Képtelenség fölteni egy emberről, ki minden ízében gyakorlati, hogy épen a tudomány terén lett volna pusztán a divat szolgája. Annyival nagyobb képtelenség ez, mert — szembeszökő példákkal menten igazolom,

¹⁾ Mémoires de Daniel Huet, trad. par Ch. Nisard, p. 148.

Lettres de Colbert, . . . juillet, 1672. VII. 63.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 19. févr. 1682. V. 423

hogy mint mindenben, úgy tudományos ügyekben is, mindig kikereszte a hasznossági szempontot, s azt akarta érvényesíteni.

1675-ben a párizsi egyetem, felsőbb tanítási monopóliumának kijátszása miatt, panaszt emelt Colbertnél. Rossz helyen kereskedett. »Az egyetem ügye — így szólt a miniszter jobban érdekli a királyt, mint bármi más; mert az állam jövője a fiatalság jó nevelésétől függ.« Ha tehát az egyetemnek szabadsalom kell, ha kizárólagos kiváltságait meg akarja őrizni reformálja magát, mert ez idő szerint ott a tanulók latinul és görögül, meg szónokolni tanúinak, de nem tanulják »a földrajzot, a történelmet, s azon tudományok legnagyobb részét, melyeknek *hasznát veszik az életben* (qui servent dans le commerce de la vie).«

A másik eset: A provence-i intendáns, egyébként Colbertnek kedvelt embere, bezáratta a marseille-i örmény nyomdát, mert gyanús könyvet nyomtatott ki. Colbert rendre utasítja érte az intendánst. »Meg kellett volna várnia úgymond a király parancsait, mert visszaélés ürügye alatt egyáltalában nem jó eltörölni effajta (t. i. hasznos) intézeteket.«¹⁾

A harmadik eset: A levantei kereskedők régóta panaszkodtak, a tolmácsok, vagy mint akkoriban nevezték, a »török deákok« hiánya miatt. Czifra állapotok voltak ott e tekintetben. Nointel portai követ még néhány év múlva is olyanformán írt Pomponne külügyminiszterhez, hogy két drogmanja volna ugyan, de voltaképen egy sincs. Az egyik egy hangot sem tud olaszul vagy francziául s csak azért lett franczia tolmácscsá, hogy mentességet nyerjen a török birodalmi adó alól; hamis pénzveréssel vádolták a minap, s a drogman megszökött. Ez hát nem számít. A másik, Maurocordato Sándor, schismaticus görög, igen nagyravágyó ember, kit vele egyidejűleg fizetvén a velencei bailo és a német residens, teljesen megbízhatlan. »Örüljünk, ha nem ellenségünk (c'est un honimé qu'il est bon de n'avoir pas pour ennemy).«²⁾

Ezek tarthatatlan állapotok, melyek Colbert-t kereske-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 22 févr. 1680. V. 409., 410.

²⁾ Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Românilor. Bucuresti, 1886. Supl. I. vol. I. p. 267., 268.

delmi szempontból érdeklik különösen. S a mint belátja a bajt. mintaszerűen gyakorlati intézkedést tesz elhárítására. Rendeletet ad ki, mely szerint a keleti kereskedelemben leginkább érdekelt Marseille városa költségén, három évről három évre, hat fiatal ember küldessék ki a konstantinápolyi és smvrnai kápás-barátokhoz (capucins), a kik őket a keleti nyelvekre tanítsák. Néhány hónap múlva a portai követ tudatta vele, hogy három évenkénti kiküldetéssel nem lesz fedezhető a drogmanok szükséglete, mire Colbert elrendelte, hogy ezen túl a marseille-iek minden esztendőben küldjenek tanuló fiatal embereket keletre.¹⁾

Nem tárgyalom, mit tett Colbert a vidéki akadémiák ügyében. Térhiány miatt csupán arról szólok, mi célja volt velök, s miként adta ez irányban utasításait? íme a körlevél, melyet halála évében intézett az intendánsokhoz: »Mivel a király — úgymond kegydíjakat ad az íróknak, s a Francia Akadémia pártfogója, mivel továbbá különböző tudományos és művészeti akadémiákat alapított: igen kívánatos volna, hogy országa minden tartományában lenne néhány író ember, ki valamely tudomány-ággal vagy épen az illető tartomány történetével foglalkoznék. Efféle embereket O Felsége, érdemük szerint, tán valami kegydíjban részesíthetne. Kérem tehát, járjon utána, van-e az Ön kerületében ilyen fajta egyén s ha van, értesítsen róla. Hogyha nem találna meglett korú s oly egyénekre, kik minden idejüket valamely tudománynak vagy irodalmi ágnak szentelhetnék, abban az esetben, ha valamely 25—30 éves, tehetséges és arravaló fiatal emberre bukanna, ki rá szánná magát a tartomány történetének kutatására vagy bizonyos tudomány művelésére: bizvást buzdíthatja e munka fölvételére, s arra, hogy kettőzött szorgalommal lászon az ízlésének és tehetségének megfelelő tudományos kutatáshoz. Ebben az esetben, munkája és tehetségéhez mért némi kegydíjat eszközölhetnék ki számára O Felségétől. Kérem nézen utána e dolognak, s válaszoljon minél előbb.«²⁾

Ez állami okirat újabb bizonyossága Colbert amaz állandó

1) Lettres de Colbert. V. 304. — Correspondance administrative. III. 614. — Lettres de Colbert. II. 518.

2) Lettres de Colbert, dd, 18 juin, 1683. V. 436.

rendszerének, hogy nem az előszobájába toladók közül válogatja ki a tehetségeket, hanem ő jár utánok. A tudomány embereit országszerte keresteti, föl akarja használni a paragon heverő vidéki erőket is, s ezek munkássága révén óhajtja megismerni az országot, melynek kormányzására van hivatva. Fáradozásainak van is láttatja. Franciaország helyi történetrajzainak egyik legkitűnőbbike, Berri leírása La Thaumassière által, az intendánsok közvetítésével, s Colbert tanácsai alapján íratott meg.¹⁾

Colbert kezdeményezésére, egészen a Francia Akadémia mintája szerint alakult meg az Académie des Inscriptions, melynek rendeltetésül merőben a király személyének szolgálatát tűzte ki. E később kis akadémiának (petite académie) nevezett irodalmi társaság összes feladata a király történetének szerkesztése, az ünnepélyek előkészítése és leírása, a műemlékek és az alkalmi érmek feliratainak, meg az ünnepélyeknél szükséges devise-eknek elkészítése. Röviden mondva tehát micsoda? Sallanggyártó célja a szertartásos kormányzatnak. Egészen politikai gondolatnak köszönhetete léteit, s egészen Colbertnek. Annakelőtte ő maga is foglalkozott ezen akadémia szerepével. Ő csinálta, kétségkívül docteur á gages-ai segélyével, Mazarinnak a mily gögös, a maga nemében ép oly remek jelképes devise-ét, mely hullámcsapdosta szikla alá írt e szavakból áll: »quam frustra et murmure quanto.«²⁾

A kis akadémia csak Colbert holta után szabadult ki szűk köréből, csak azután lett oly központjává a történelmi, régészeti s nyelvészeti tudományoknak, mint a minő központja a Francia Akadémia a nemzeti irodalomnak. Úgy a hogy Colbert alkotta, nem egyéb a múltó pillanat múltékony szükségleteit porban csúszva szolgáló testületnél. A ki Colbertről alkotott képünk jellemző vonásait figyelemmel kísérte, már a mulékonytság említésénél kitalálhatja, hogy az Académie des

¹⁾ Histoire ilu Berry, 1689. 2-r. Lásd a Colbert vejéhez »à Monseigneur Paul de Beauvilliers, duode Saint-Aignan« intézett ajánlatot.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 26. juillet 1653. I. 207., 516. Képmása Bruzen de la Martinière-nél: Histoire de Louis XIV. lia Haye, 1741. II. 561.

Inscriptions fölállítását részünkről silánynak, másodrendűnek tartjuk Colbert alkotásai között.

Egészen más a meggyőződésünk Colbertnek az akadémiai eszme s az írók társadalmi helyzete körül tett szolgálataira vonatkozólag. Mennyi megtámadás érte érte! Tudósok és írók. az udvar fényében sütkérezve — a közvélemény szerint oly légkörbe jutnak, mely nem nekik való, s függetlenségüket adva cserébe anyagi jutalomért vagy kegymosolyért, írói értéküket játszák el. Ily férfiak pedig előbb-utóbb elvesztik azt az erélyt is, mely nélkül igazi becses munka nem alkotható. Helyzetük szolgálai modort parancsol reájok. sa mint szeretetük szűk körre, egyetlen ember személyére szorítkozik, úgy zsugorodnak össze tehetségeik. Ily kezekben az irodalom elveszti merészségét, s ami még fontosabb, a hagyomány vétetik az igazság alapjának, s ezzel a kutatás szelleme lassan-lassan, de bizton elsovad. Ezért mondhatta Nagy Frigyes, midőn szemére vetették, hogy a német írókat nem pártolja: »pártfogással nem tehetem volna nekik annyi szolgálatot, mint azzal, hogy nem törődöm velük.« »Mind azon országban írja Buckle — hol a király hosszabb ideig és általánosan támogatná az irodalmat, ez nem hogy haladt volna, hanem inkább hátra maradt. Szövetkezés történt az adakozók és az elfogadók közt. A kegyosztások e rendszere kapzsi és szűkölködő osztályt teremtett, mely évdíjakat, hivatalokat és címeket hajhászva, nyereszkedésének alárendelte az igazság kutatását és irataiba átültette azon udvar előítéleteit, melybe kapaszkodott. Innen van, hogy e kegyelem jelei egyszersmind a szolgáság bélyegei.«

Hát ez igaz; de meg kell jegyeznem, hogy történelmi dolgokban nincs nagyobb igaztalanság, mint ha absolut mértékkel mérjük az igazságot. Abban is, a miről beszélünk, az a legfőbb kérdés, vajjon az írók udvari élete haladás volt-e az előbbi korok állapotaihoz képest?

Annak előtte nyomorult hízaléggel, émelgyős dedicatiókkal, irodalmi bukfenczekkel kerítették az írók protectoraikat. Egy-egy seigneur vetett nekik alamizsnát, s jó részük nagy szerencsének vette, ha a nagyúri háztartásban, a cselédekkel egy sorban állandóan tartották kegyelem-kenyéren.

Ezentúl csak a király cselédi, mire büszkék, mit nagyon értünk, ha tudjuk múltjokat, s tudjuk a »király cselédi« igaz jelentését, mely a királyi udvarnokkal egyértelmű. Az akadémia egy küldöttségének szónoka e szavakkal fordult Colberthez: »Ő Felseje nem elégszik meg azzal, hogy érezteti velünk mindenható pártfogását, hanem még az által is lekötölez bennünket, hogy cselédinek (domestiques) nevez.«¹⁾ Vagyis magához csatolja az írókat azzal, hogy fölveszi udvari környezetébe, miként a nagy urakat. Csakhogy a grand-seigneurök bizonyos fokú lealázás árán juthattak csak be a földi empyraumba, míg az írók sok tekintetben fölmagasztalva. S nem szabad felednünk, hogy oly korban, midőn az egész társadalom testületekbe van tagozva, mennyire fölemelte az írók helyzetét az. hogy »királyi (royale)« akadémiaik tagjai, oly szabadalmazott intézetekéi, melyek egy sorban állnak a legelső állami testületekkel. Nem is volt akadémikus, ki ez időben elhagyta volna neve mellől a »királyi« jelzöt.

Sokat és sokan emlegetik »a tudományok köztársasága« kitételét, a nélkül, hogy tudnák eredetét s jelentőségét. A tudományok köztársasága (république deslettres) az újkorban, mint fogalom és mint az életbe átvitt tény, Bichelieu talál-mánya. Midőn a bíbornok megalapította a Francia Akadémiát, fölöttebb szükségesnek jelentette ki, hogy annak minden tagja teljesen egyenlő legyen egymás között, bárha egyébként grand seigneur lenne az egyik, míg a másik csak szegény ördög.

Colbert Richelieu azon alap gondolatát elfogadta, s egy-másután három nagyfontosságú ténnyel adta tudtára a világnak, hogy érvényben akarja tartani.

Egy alkalommal, az akadémiának a Louvre-ba vite-lét megköszönő küldöttséget fogadva, válaszában kifejezte, hogy jobb szeretné, ha kevesebb szertartással, kartársi minőségben (en qualité de confrere) közelednének hozzá az akadémikusok. Ne czímezgessék kegyelmes úrnak (Monseigneur). Ő az akadémiában csak úgy Colbert úr, mint bármely más aka-

¹⁾ Charpentier à Colbert, ds. 13 juin, 1672. Lettres fie Colbert. Apri. V. 540.

démikus.¹⁾ Ez oly komolyan, oly őszintén volt mondva, s bizonyára többször is kifejezve, hogy attól fogva az akadémiában a minisztert többé nem kegyelmes úrnak, hanem egyszerűen csak Colbert úrnak (sieur Colbert) nevezték.

Más alkalommal meghívta s kivitte az egész akadémiát sceaux-i kastélyába, mert — írja a tudósítás »annyira szereti az írókat, hogy minisztersége gondjaitól mentes idejét mindig velők tölti.« Sceaux-ban az egész napot az akadémikusoknak szentelte, kikkel szóba állott, kérdezősködött műveikről, s társalgóit velők ezer mindenféléről (il se dit mille choses agréables pendant le diner). Majd meghallgatja Quinault, Furetiere, Tallement és Perrault felolvasásait; együtt sétálnak a parkban s megmutogatja nekik kastélya szépségeit. Egykorú hírlap így Ítélt meg e jelenetet: »nem tartotta méltóságán alólinak, hogy barátkozzék (de se familiáriséi) az írókkal. Leereszkedett azokhoz, kik nagyon távol állnak az ő rangjától, s levetkőzte nagy méltóságát, hogy bizonyos tekintetben egyenlővé tegye magát velők (pour se rendre en quelque sorte leur égal.)«²⁾

Ísmét másszor az történt, hogy egy grand-seigneur akadémikus karos széket vitetett magának az akadémiába. Tudnunk kell, hogy azon időben minden ruha vagy bútor-darab, szabása vagy alakja szerint, rangfokozati megkülönböztető jelvény:

Chacun en son rang
S'assied sur une chaise, ou s'assied sur un banc,
Suivant ou son raérite, ou sa charge, ou sa place.

A jelképiség, mint a Számum szele a pórusokba, behatolt a társadalom minden ízületébe. A karos szék a méltóság jelvénye, s az akadémiába hurczolva, megkülönböztető jel akart lenni a többi akadémikustól.

Colbert nem kívánt ízetlenkedni a nagy úrral. Nem vitette vissza karos székét, hanem az akadémikusok valamennyiét egy rangba emelte a grand-seigneur-rel az által, hogy

¹⁾ Régistre des délibérations de l'Académie, dd. 13. juin 1672. — Közlöve: Lettres de Colbert. V. 541, note.

²⁾ Mercure galant, oct. 1677. p. 125. Közlöve: Lettre« de Colbert. V. 559—561.

harminczkilencz más karos széket vitetett az akadémiába. Ez az eredete a »quarante fauteuils«-nek; melyek mintegy látható jelei az akadémikusok egymásközi teljes egyenlőségének.

Si non e vero é ben' trovato. mondhatnák ez adomaszerű adatra; s magam is így vélekedtem, míg kezembe nem került a francia királyi építkezések számadása, melyben 1678-ban előfordul 378 livre, mint az akadémia számára készített diófa-székek ára.²⁾ E kárpitos-conto kétségtelen hitelességüvé teszi ama másutt följegyzett adatot.

E nevezetes tények indoka egészen politikai. Miután az államférfiak hatalmi eszközzé tették az irodalmat, melyet céljaik érdekében sokszorosan felhasználtak: a tekintélyek classicus korában élve, szükségesnek tűnt fel, hogy minél nagyobb külső tekintéllyel ruházzák fel az irodalom munkásait, mert hatásuk a közönségre annál nagyobb.

A felhozott események csakugyan nagyban emelték az akadémikusok tekintélyét s önérzetét. Ismeretük nélkül nem tudnók megérteni s kellően méltányolni Racine amaz akadémiai beszédét, melyben a tudomány és irodalom fölkenyéit egy rangba helyezte a legelőkelőbbekkel. »Mivel — úgymond a közönséges határokat messze meghaladó fennkölt szellemek megkülönböztetik s halhatatlanítják magokat remekműveik által, életpályájoknál fogva bár mekkora egyenlőtlenség lett volna köztük és a legnagyobb hősök közt: holtuk után megszűnik e különbség. Az utókor, mely gyönyörködik műveikben s okul rajtok, nem átalja mindabban, a mi legjelentékenyebb az emberek között, egy sorba állítani a kitűnő költőt a nagy hadvezérrel (grand capitaine).« Az előzményeket ismerve, csak azon tapintatot van okunk dicsérni Racine-ban, hogy, bár szemeivel láthatta, miszerint a kitűnő költő már életében sort ül a társadalom legelső alakjaival, mégis csupán holtuk utánra vonatkoztatta az egyenlőséget.

¹⁾ Henri Martin: Histoire de France. 4-e éd. Paris, 1870. XHI. 160. note.

²⁾ » A Boul, tapissier, pour 36 (bizonyosan sajtóhiba 39 helyett) chaises de bois de noyer, garnies et couvertes de moquade pour l'Académie française, 378 liv.« Comptes des bâtimens du roi, sous le règne de Louis XIV. Paris, 1881. I. 1109.

Az írók társadalmi fölemelése, kétségbevonhatlan hátrányai mellett, nem tagadhatni, hogy jó hatással is volt írói műveik benső értékére. A monarchia nivellírozó munkája teremtő meg a nagy közönséget, a mi majd lehetetlenné teszi ép a legkiválóbb elmék subventionálását. Százezer zseb biztosabb adófizető, mint egyetlenegy. Montesquieu, midőn értesítenék, hogy királyi kegydíjat kaphatna, így válaszol: »miután semmi aljasságot nem követtem el, nincs szükségem kegyelemre.« Még XIV. Lajos előtt a francia társadalom rangfokozatok, életmód, szokások, vagyoni állás, ízlés, előítéletek, foglalkozás és élvezetek szerint ezer meg ezer kategóriába csoportosult, elzárkozottan, megvetve egyik a másikat. Ezentúl a köztük lévő válaszfalak omló-félben, s minden arra szolgál, hogy a nagy közönség, a független írók legnagyobb istápjá, csakugyan megalakuljon. A kitűnő írónak, mióta a király figyelme is rájuk fordult, társadalmi kategóriákra való tekintet nélkül, közönsége az egész ország. Ez a tudat magában véve elegendő arra, hogy átalakítsa az írók egyéniségét. Az író, kinek műve annakelőtte csak a salonok szűk világába szorult, nem érheti be többé apró versikékkal, szépen esztergályozott prózai csillámtöredékekkel, szellemes kis maximákkal s kecsesen ecsetelt arcképecskékkel. A nagy közönségnek más kell. közörvényűbb, nagyobb szabású.

Sais-tu pourquoi mes vers sont lus dans les provinces,
Sont recherchés du peuple et reçus chez les princes Y
Ce n'est pas que leurs sons, agréables, nombreux,
Soient toujours à l'oreille également heureux,
Qu'en plus d'un lieu le sens n'y gêne la mesure
Et qu'un mot quelquefois n'y brave la césure:
Mais c'est qu'en eux le vrai, du mensonge vainqueur,
Partout se montre aux yeux et va saisir le coeur.

Boileau e verse azon szükségérzet kifejezője, hogy az író, most hogy az egész világnak ír, az általános emberi vonásokat fejezze ki, egyszerűen, őszintén; terjessze ki megfigyeléseit az egész társadalomra, s élőképekben állítsa elő annak örökkévaló szenvedélyeit s nagy érdekeit. Ha az író azt akarja, hogy ne csak a salonokban, de mindenütt olvassák: oly nyelven beszéljen, melyet mindenki ért, oly érzelmeket fejezzen ki,

minőket mindenki érezhet. Az a nagy jelentőségű irány, mely az általános emberi föltüntetésével a francia irodalmat világra szóló irodalommá tette: abban a pillanatban kezdődik, melyben az írók egy sorba állítottak a társadalom legelőkelőbb tagjaival, s melyben arra a tudatra ébredtek, hogy többé nem coteriáknak, hanem az egész világnak szólnak.

Hogy azonközben a francia irodalom kitűnőségei az udvar vontatókötelére kerültek: történelmi szempontból nem egyéb szükségszerű fejlődési foknál, melyen az irodalomnak keresztül kellett mennie. Független volt eredetében, mert a modern francia classicismus függött az ó-kor formáitól, melyeket csak utánzott. Majd függővé vált az egyháztól, mely keményebben s feltétlenebből vitte a censurát, mint bármely despota. A szellem ezen babyloniai fogsága részben még XIY. Lajos korába is belevágott. Molière-nek a párizsi érsek az eretnekítője, s a király a pártfogója. Tartuffe-öt, bár álruhában (l'Imposteur név alatt) s megtűzdelve XIV. Lajos magasztalásával (acte V. scene 7):

»Nous vivons sous un prince ennemi de la fraude,
Un prince dont les yeux se font jour dans les coeurs,
Et que ne peut tromper tout l'art des imposteurs, «

vége mégis csak a király színészei adták elő, az érsek vétője ellenére. ¹⁾

Ezzel az egyház befolyása háttérbe szorult, s az udvartól vált függővé az irodalom, hogy ugyanazon monarchiái rendszer alatt, gyöngye királyok, megváltozott viszonyok között, majdan függetlenítve magát mind az ó-kortól, mind az egyháztól, mind az udvartól: élhessen saját gondolatköre törvényei szerint, pusztán a nagy közönségre támaszkodva.

E szükségszerű fejlődési folyamatban, XIV. Lajos alatt fennforgóit az a veszedelem, hogy az író nagyon is tetszelegni kívánt egy embernek, de másfelől roppant haladást jelzett az, hogy az írók kiemelkedtek az úri rend mulattató eszközei sorá-

¹⁾ Sainte-Beuve: Portraits littéraires. Paris, 1862. II. 10. — Oeuvres de Molière, éd. de Charles Bouandre. Paris, 1860. II. 381. note. — Bevilout: Études littéraires et morales sur le XVII. siècle. Louis XIV, Molière et le Tartuffe. Montpellier, 1889. p. 74.

bői. XIV. Lajos korában a várbeli hegedősök szellemi örökösei többé nem vidéki urak konczleső szolgálai, hanem az ország szívében uralkodó király cselédi vagy inkább évdíjasai. Ez ugyan nem függetlenség; de van a mi a függő viszony élet megtompítja: az író is csupán attól függ. akitől mindenki.

III.

„Écrivains mercenaires.“

Gui Patin.

Saint-Simon megjegyzései közt alig ismerek szebbet, találóbbat, igazabbat, mind midőn metsző gúnynyal constatatálja, hogy »XIV. Lajost a keresztyénség közepette istenítették.«

Viszont Nisard francia irodalomtörténetében nem hiszem, hogy volna nagyobb valótlanság, mint a mit az évdíjat húzó írókról mond, »a kikkel szerinte — a hála nem mondatott semmi olyat, a mit az utókor meg ne erősített volna,«

Ugyan megerősítette-e az utókor, hogy XIV. Lajos »Isten«, »Jupiter«, »a Nap«, vagy legalább is »fél-isten« volt!?

Az utókor még azt sem erősítette meg, még azt is kérdésbe tette, hogy »Nagy« lett volna. Az utókor számbavehető gondolkodói olyanformán nyilatkoztak, hogy a »Louis le Grand« nem sokkal indokoltabb, mint koronás kortársának »Leopold *dér Grosse*« nevezete.

A ragyogó »Nap« párává oszlott. Fénye, dicsősége mintha szappanbuborék lett volna! Nisard nem tartja annak. S mi nem mernénk fölemelni gyöngye szavunkat az ő Ítélete ellen, ha nem néztünk volna a függönyök mögé saját szemekkel, hol a mesterséges szerszámokat pillantottuk meg, melyek a buborékot fújják, szemkápráztatóan.

A műveletnek számos receptje maradt fenn. Legkülönb-nek látszik Pellisson-é, ki a szemfényvesztő felfűvés titkait így adja elő:

»Magasztalni kell a királyt mindenütt, de úgyszólván

magasztalás nélkül, a részrehajlatlanság látszatával, de élénken, füszeresen és gondosan adva elő mind azt, a mit tett, mondott és gondolt, kerülve a kifejezésben mind azt, a mi a dicsbeszéd felé hajlik. Hogy elihetőbb legyen, nem kell ráaggatni mellékneveket s megérdemlett dicsőítést: ezeket maguk a dolgok előadása által mintegy ki kell csikarni az olvasó szájából. Plutarcb és Quintus Curtius nem magasztalták más-képen Nagy Sándort, s a világ úgy találta, hogy ugyan föl-magasztalták!«¹⁾

Hogy van ez írva! Pellisson írói tehetsége c sorokban érte el tetőpontját. Vannak lelkek, melyek csak akkor tudnak rohanni, röpülni, ha a sárban járnak. A gázlók fajtájából valók.

A történészekről szólt Pellisson. Jó helyen tapogatózott. Senki sem ért jobban nagy hazugságok hirdetéséhez, mint az a ki a legfenségesebb igazságok kutatására van hivatva. S az a hazugság annál hatékonyabb, mert az ex-professo igazságot-keresők szájából ered.

Chapelain is azt tartja, hogy »az összes írók közt, kiket Ő Felsege kegyeivel tisztel meg, a történet-írók azok, a kik a legméltóbbak az eltartásra, s a történészek között azok, a kik mai, vagy a mi dolgainkkal kapcsolatban álló ügyekről értekeznek. Kegyelmes uram! bizonyára szintén így van meggyőződve, s ez volt a véleménye a két utóbbi híres tábornoknak is (t. i. Richelieu és Mazarin-nek), kik Franciaországot boldogították.«²⁾

A poéta, ki így beszél, próbált ember, tömérdek élet-tapasztalattal, ki belát a *dolgok* lényegébe és az *emberek* szívébe egyaránt, mely belátás nem jár mindig együtt, sőt gyakrabban jár külön utakon. Nem hiába lett a poéta a szemfényvesztők atyamesterévé. Mert annak tűnt föl a valótlanságok amaz országában. De ez is csak üres látszat, a szemfényvesztetés szemfényvesztése, a magasabb optikai és akusztikai csalódások játéka!

Chapelain csak alárendelt közege, legénye a főbűvész-

¹⁾ Lettres historiques de M. Pellisson. Paris, 1729. III. 421.

²⁾ Chapelain Colberthez, dd. 2. juill. 1666. Lettres de Colbert. Appendice. V. 614.

iick. ki akkor, mikor működött, nem volt látható; csak kétszáz év múlva lesz láthatóvá (irataiból), mikor testileg már nincsen.

Ez az ember: Colbert. Chapelain minden tettét az ő rovására írhatjuk: Chapelain minden tetteinek ő az értelmi szerzője. Tőle vette az parancsait, eszméit, utasításait mind arra, hogy mikép dicsőítsék a királyt.¹⁾

Colbert a tudományos és költői irodalom terén is kiszemelt egy bizalmas embert munkatársául, más szóval kiválasztotta azt az eszközt, melynek segítségével szándékait keresztül viheti. Chapelain-ben alkalmas emberre esett választása.

Ezt az embert, ki egyfelől a subventionált, másfelől az akadémikus íróknak mintegy personificatiója: épen úgy Ítéli meg az utókor, mint a hivatalos sajtót s az akadémiákat általában. Chapelain-t Franciaországszerte most is halálba gyűlöli az írói társadalom nagyobb része, t. i. mindazok, kik a hivatalos, félhivatalos és akadémikus jellegű irodalomnak már csak pusztá fennállását is elszenvedhetetlen. tűrhetetlen, tart-hatatlan és egyéb tatlan-tetlen állapotnak tartják. Ez a párt Chapelainban tudatlan, semmirevaló, középszerűnél is alantasabb tollforgató mesterembernél s irodalmi üzletvezetőnél egyebet nem tud látni.

Viszont azok, kik Chapelain múltja s a maguk jelene közt szellemi rokonságot éreznek, hasonló pártszellemtől indítatva, a másik túlságba esnek. Legújabban akadt egy bámulója, ki valósággal agyonvédelmezi minden ellenségeivel szemben. Eabre abbé előbb Chapelain ellenségeiről írt egy könyvet, az idén meg arra méltatta, hogy elkészítette Chapelain nyelvének szótárát.²⁾ Ha van Shakspeare-szótár, ha van Moliere-szótár, mért ne lenne Chapelain-szótár is.

Ezek pártemberek, s mint olyanok is túlzók; szeretetük vagy gyűlöletük tárgyáról hozott Ítéletüket tehát csak cum grano salis fogadhatjuk el. Chapelainnel szemben, úgy látom,

¹⁾ »Le dessein que vous m'avez fait l'honneur de me communiquer« etc., ez a kezdete Chapelain Colberthez intézett első levelének. Lettres de Colbert. App. V. 587.

²⁾ Les ennemis de Chapelain; továbbá.: Lexique de la langue de Chapelain. par l'abbé A. Pabre. Paris, 1889. 81 lap.

még legelfogulatlanabb bíró Cousin Victor, a ki szerint Chapelain »kitűnő grammaticus, alapos jártassággal a görög, latin, olasz és spanyol irodalomban; komoly és csaknem egyetemes a tanultsága.« Feltűnő ebben, hogy Cousin megvédelmezi ugyan hősét a tudatlanság vádja ellen, de mélyen hallgat a szépíróról.

Chapelain-t Colbert gyakorlati szempontból vette szemügyre, s ez lehetett róla véleménye: ‚E nagy műveltségű ember, de közepes író, kinek »A Szűzről (LaPucelle)« való főmunkája csak tehetetlenségéről tanúskodott¹⁾, kit mind a mellett, mikor a többi író szűkölködik, egymás után úrilag tartott ki Longueville herczeg, Richelieu, majd Mazarin kegyelme: igen józan költő lehet, nem tarthatni ragaszkodásaitól, s meg lehet bízni ítéletében. Ha nem is a Parnassusra, de minden esetre a világba termett ember.‘

Így lett Chapelain 1663-ban a francia akadémia tagja, s 1674-ben bekövetkezett haláláig, az udvar és a bel-esprit-körében a szép ízlés csalhatatlan bírója. 1662. nov. 18-tól 1673. júl. 6-ig kilenczven terjedelmes levelet írt Colberthez, melyek mindenike kizárólag egyetlen tárggyal, Colbert azon tervének kivitelével foglalkozik, hogy Európa minden tehetséges írója első sorban XIV. Lajos istenítésére szentelje erejét.

A királyi fönség irodalmi cultusának megindításáról Chapelain emlékiratot nyújtott be a miniszternek. Említettük, mekkora súlyt helyezett a történelemre, főkép a jelenkoréra. Éles tekintetét azonban nem kerülte el a jelenkori történelem tárgyalásának azon nagy hibája (!), hogy magasabb állami szempontokból gyakran el kell hallgatnia a király tetteinek indokát, a tettek összefüggését, s nem szabad érintenie, annál kevésbé közhírré tennie a cabinet! titkokat. A történelem

¹⁾ Smyrnában, a kapuczinusoknál ez egykorú epigrammot találtam róla (Les historiettes de Tallement des Réaux):

La France attend de Chapelain,
Ce rare et fameux écrivain,
Une merveilleuse *Pucelle*.
La cabale en dit force bien:
Depuis vingt ans on parle d'elle:
Dans six mois on n'en dira rien.

olyan mint a téli gyümölcs, melyet csak eltéve, s a következő időszakban élvezhetünk (il est de l'histoire comme de ces fruits qui ne sont bons que gardés et pour l'arrière-saison).

Hogy tehát a király magasztalása el ne maradjon a jelenben, Chapelain ama kétélű fegyver forgatása helyett jobbnak tartja mindenekelőtt a költők felhasználását. »Már a mi a verseket illeti, Uram! nem képzelhetne semmit, mi egyenesebben vezetné céljához. Minden maradandó dolog között kétségkívül ez áll ellent legjobban az idő romboló hatalmának, ha mesteri kéz írta . . . Még a legkitünőbb prózai művek is csak megcsönkítva vagy eltorzítva maradtak ránk, egyedül a költőiek, legalább a kiválóbbak, Homértól fogva, őriztettek meg azon mód mostanig.«

A szép-prózáról sem feledkezik meg. A prózaisták feladata a király csodás tetteit szónokilag, panegyrisekben ünnepegni, mint ifjabb Plinius Trajánéit.¹⁾

Készen a terv, ideje a kivitelhez látni. Úgy állapodtak meg, hogy a miniszterrel egyetértőleg válogatják ki Franciaország és a külföld java íróit, hogy azok a nekik szánt métiert-mint életük célját gyakorolják.

Chapelain egy évig kutatja, fürkészi a kiváló erőket Európa-szerte. Ha egyet-egyét fog, »fölfedezésekről« szól. Csakhamar együtt van egy csoport író, mely a szegődtetővel együtt esi-várja az alkalmat, hogy fölléphessen. 1663 nyarán föllábad a király nehéz betegségéből. Im itt az alkalom, meg kell ragadni! Kiléphet a színpadra a hozsánna-zengők chorusa, mint jól szervezett testület. Chapelain adja az alaphangot, sonnet-jével. Együttal jelenti a miniszternek, hogy nemsokára kezdődik az előadás. »Egy bizonyos fiatal ember, Racine a neve,« francia ódát vitt hozzá, mely a király felgyógyulásáról szól. Ő már meg is kritizálta, s Racine az ő utasításaihoz képest gyalulta le (repolit sur ses avis) ódája érdes részeit. Boyer sonnet-t, Du Perrier s a Valois testvérek ódákat írtak. Az a toulouse-i tanácsos, ki tavaly a dauphin születésekor köztetszésben részesült tizenkétezer vers-szakra terjedő latin köl-

¹⁾ Chapelain Colberthez, dd. 18. nov. 1662. Lettres de Colbert. App. 587—589.

teményt írt, már hegyezi a tollát, hogy francia ódában pengesse repeső örömét a király szerencsés fölgöygyulása fölött.¹⁾

Mind ezek francziák. Colhert azonban a külföldi írók fölléptetésére is parancsot adott.²⁾ Chapelain ügyes ember és kész szolga. Meg tudja tenni, a mit tőle kíván a miniszter. Heinsius, előbb leydeni egyetemi tanár, most stockholmi miniszter-residens, jó barátja neki, s közeli ismerőse észak tudósainak. Chapelain tehát Heinsiushoz fordul, hogy tudósítsa a basznavebető német és holland pennákról.³⁾

Heinsius, a miniszter veszéreszméibe avatottan, első sorban a zsoldba veendő történészeket jelöli ki. Az ő ajánlottjain kívül Chapelain is »fedez föl« egynéhányat, elkészíti a fölbérlendő történetírók sorozatát, bemutatja Colbertnek, az elfogadja valamennyit, s ezzel minden rendben a többi már csak pénz-kérdés.

Vessünk egy pillantást az évdíjas idegen történészekre. Ezek a kiválóbbak: Boeklerus, előbb Krisztina királynő historiographnisa Upsalában, most strassburgi történet-tanár; Gronovius, a történelem tanára a leydeni egyetemen; Allatius (Allacci), a Vatikán könyvtárnoka; Gevaertius, antwerpeni történész; Vossius Izsák, Németalföld bistoriographbusa Wind-sorban; Graevius, a politika, történelem és ékesszólástan tanára az utrechti egyetemen; Béring, a dán király bistoriographbusa; Conringius, »allemand, fameux professeur en bistoire dans l'academie italienne, á Helmstedt.« Az olasz származású Primi abbé francia földön lakott. Ezt nagy nehezen rábeszélték, hogy írja meg XIV. Lajos történetét. Az abbé végre ráállt, de műve annyira visszatetszett a királynak, hogy menten lefoglaltatta, szerzőjét pedig a Bastille-ba záratta. Ez a história bírhatta az angol Burnet-et arra, hogy mikor 1683-ban évdíjat

¹⁾ Chapelain Collierhez, dd. 14. juin 1663. Lettres de Colbert. App. V. 593.

²⁾ »Suivant vos ordres pour découvrir dans les pays estrangers des gens de lettres d'éminent mérite, afin d'en faire des objets de la lihéralité du Roy.« Chapelain Colberthez, dd. 23. juin 1663. L. c. App. V. 593.

³⁾ »M. Heinsius, 411e j'avois consulté sur les habiles Allemands et Hollandois de sa connoissance.« Chapelain Colberthez, 9 juin 1663. Lettres de Colbert. App. V. 592.

ajánlanak föl neki, ha megírja á nagy király »assez partiale« történetét: sietve meneküljön át a csatornán a kétes értékű tisztesség elől.¹⁾

Colbertnek, a történelmen kívül, egyéb szakmák sem kerültek él figyelmét. Eleintén különösen pártolja a csillagászatot, mely XIV. Lajos udvarában olyanforma helyet foglalt, mint a renaissance-kor fejedelmeinél az astrologia. E téren a holland Huygers, az olasz Cassini, a dán Roemer és a flamand eredetű Hevelius (Hevelke) danczkai csillagász a legkiválóbb királyi kegydíjasok. Ezekkel egyidejűleg Carcavy mathematicus, Villiotto savoyard orvos és bölcsész, Reinesius orvos, szász választófejedelmi tanácsos, Graziam gróf, széptudományi író Modenában, Carlo Dati akadémikus, a humaniorák tanára Firenzében, Ferrari, az ékesszólás tanára a pádovai egyetemen s számos más, tényleg első rendű vagy legalább hírnévre nézve olyan író vonatik be a király érdek-körébe.

Az írók felszólítása finoman, kímélettel és nagy körültekintéssel ment. 1666-ban tudatja Chapelain Colberttel, hogy Gronovius, Reinesius, Ferrari és Dati számára elküldte évjárdékukat. A pénz-utalványokhoz csatoltam úgymond »hivatalos-forma levelemet, útbaigazítóul azon módra nézve, melyben nyilvánítani kell hálájokat; levelemben nem kevertem se a király, se az Ön nevét, attól tartva, hogy Ő Felségét vagy Ont gyanúba vehetnék, hogy egyebet is követelnek tőlök, mint a közönség hasznára szolgáló munkájok (leurs travaux à l'utilité du public) folytatását. Ez eljárást szükségesnek tartottam a jutalmazások méltóságának megőrzése végett, melyek annál nemesebbeknek tünnek föl, ha önzetlenség színében tündökölnék és hogy ez urak ne feledkezzenek meg arról, a mire a királyi kegyelem kötelezi őket s végre tájékozásul, hogy mily állást kell foglalniok, ha méltóan akarják érezni a király kegyelmét.«²⁾

¹⁾ Rambaud: Histoire de la civilisation française. II. 287., 288.

²⁾ Lettres de Colbert. App. V. 611. Y. Ö. dd. 20. nov. 1665: »Ne croyez pourtant pas qu'en la luy faisant j'y aye engagé vostre nom, ni celuy du Roy, comme si les gratifications de Sa Majesté avoient pour but de luy attirer des éloges et n'estoient pas faites purement pour l'amener » à continuer dans l'amour des Muses et la culture des sciences.* L. c. V. 606., 607.

A zsoldba vett írók száma 1664-ben, a legelső lajstrom összeállításakor, ötvennyolcz. Legnagyobb díjat két történész húzott: Mézeray 4000, Grodefroy 3600 livre-t; utáuk következik, 3000 livre-el, két azóta egészen homályba borult név: Bourzeis theologus és széptudományi író, meg Douvriert, ki Colbert megbízásából a királyt istenítő feliratokat készítette; végre harmadiknak maga Chapelain.

Minő czímen húzta Chapelain évjárdékát? Mikép társai, úgy ő is pusztán irodalmi munkássága jogczímen. Eleintén, mint »illustre dans la poésie et dans les belles-lettres«; 1668-tól fogva »en considération de son mérite et de son application aux belles-lettres«; 1670-ben »en considération des beaux ouvrages de poésie qu'il a donnés au public et de sa grande condition«; 1671-ben a legutóbbi condition helyébe »érudition« tétetett; végre 1673-ban már »aux héritiers du sieur Chapelain, pour ses beaux ouvrages« utalvauyoztatik a kezdettől fogva változatlan összeg, t. i. 3000 livre.

Mind a mellett Chapelain a francia irodalomban szélére úgy szerepel, mintha azon czímen húzta volna fizetését, hogy ő volt »le plus grand poëte français qui ait jamais été.«¹⁾ Érdekes példája ez a hatásvadászó történelmi ferdítésnek! A múlt évtizedek szabadelvű rhetor-történészei, a »bérencz« írókat ismertetve, nem érik be azzal, hogy egy ugyanazon listán egymás mellé állítják Chapelain-t 3000 livre-jével, és Racine-t 600 livre-jével, a hol elburkolják az igazságot azzal, hogy elhallgatják, miszerint Racine akkor még egészen kezdő író, fiatal ember, ki legelső szárnypróbálgatását teszi az irodalom mezején; hanem a hatásvadászó színezés okáért, a tudvalevőleg Chapelain hozzájárultával szerkesztett lajstromokba csúsztatják azt, hogy ő lett volna a legeslegnagyobb francia poéta, világ kezdetétől fogva. Valami lelkiismeretlen író képzelnie találta ki e jelzöt, melyet azóta a másod-harmad-kézből dolgozó irodalmi napszámok hada jóhiszeműleg állandósított.

Mindjárt az első jutalmazási lajstromon számos első rendű író szerepel kisebb összeggel, mint Chapelain. Így Corneille 2000, Boileau (1665-től) 1200, Molière 1000, Racine

¹⁾ U. o. Nouvelle revue encyclopédique. Paris, 184fi. I. 552.

csak 600 livre-ei van fölvéve. Ez összegek az illető írók szolgálatai arányában, koronként változnak. Így fékezhetni legbiztosabban a természettől féktelenségre hajlandó írók hadát! Boileau pl., 1667-től fogva töröltetik, s csak tizenegy év múlva juthat be ismét a jutalmazottak közé. Viszont Racine, mert éveinek számával öregbedő buzgalommal dicsőíti a királyt. 600 livre-ről, fokonként emelkedve, évi 1500 livre-ig takáltatik.

Au théâtre il acquit plus d'honneur que de biens;

Il acquit à la cour plus de biens que de gloire.

A Gui Patin-tól »écrivains mercenaires«-nek bélyegzett írók rendszeresített évdíja 1664-ben 79.500 livre. Legtöbbe, 118.100 livre-be kerültek 1667-ben, nem számítva a titkos és rendkívüli fizetéseket. 1672-től fogva rohamosan apadt azszoldfizetés. Még akkor 105.000, már 1673-ban csak 74.900 livre utalványoztatik e czélra s fokonként lejebi) szállva, 1683-ban, Colbert halála évében már csak 32.540 livre.¹⁾ A költségapadásnak főbb okai: hogy Chapelain a főmotor időközben meghalt, hogy ugyanakkor Colbert elveszti a király kegyét, hogy a holland-háború miatt pénz-hiány áll be, melynek következtében a külföldi íróktól 1673 után egyszerre megvonják a kegydíjakat.

Az írók évjáradéka az első tíz esztendőben, 1664-től 1673-ig bezárólag, összesen 951.687 livre; tehát egy évre átlag 95.168 livre esik. A második tíz esztendőben, 1674-től 1683-ig bezárólag, összesen 571.063 livre; tehát egy évre átlag csak 57.106 livre jut. A húsz esztendei átlag-szám évenként 76.187 livre lett volna; mert azon húsz év alatt az összes rendszeresített írói évjáradék, nem számítva a titkos és rendkívüli jutalmakat, összesen nem kevesebb, mint 1,523.750 livre-re rúgott.

Roppant összeg, ha meggondoljuk, hogy a pénz akkori értékét, a maihoz mérve, hatszorosan kell számítanunk; és roppant összeg azért is, mert az állam költségvetésében egészen új kiadási tételre vonatkozik.

¹⁾ Gratifications faites par Louis XXV aux savants et hommes de lettres français et étrangers, de l'année 1664 à l'année 1683. lettres de Colbert. App. V. 466—498.

Nem ismernők Colbert-t, e mindenek fölött gyakorlati államférfit, ha föltennék róla, hogy ily vaskos summákat pusztán a király magasztalásának frivol céljaira költött volna. Eleve föltehetjük, hogy ily czélok nem meríthették ki szándékainak összeségét. Nem is merítették ki, csak részét képezték, hogy XIV. Lajos nevéhez fűződő világ-irodalom teremtessek, melynek tudományos és költői termékei elegáns ékességei legyenek a francia királyság trónusának.¹⁾

Az a summa voltaképp hasznos befektetés akart lenni, állami érdekek előbbvitelére az irodalom segítségével. Az évjárdékos írók együttvéve ős-tvpusát adják a modern államok-, han nagy szerephez jutott Press-bureauknak. Chapelain a főnök, az írók munkásai.

Mindjárt az iroda szervezésekor, annak egyik tagja nagy szolgálat-tételre készülődik. Arról volt szó, hogy kimutassák a francia királynénak spanyol Németalföldre vonatkozó jogait még pedig idegen kéz által (par une main étrangère), mert akkor meggyőzőbb hatású. Conringius német tanár vállalkozott a feladatra, ki nagy titokban kéri megküldetni a szükséges okmányokat, nehogy compromittálják. Munkája spanyolra és flamandra fog fordíttatni; ha lehet, Németországban adják sajtó alá, s mint német ember művét terjesztik el. Időközben azonban elkészül a francia királyi udvarban fogalmazott Traité des droits de la Reyne sur le Brabant, melyet egy élelmes holsteini tudós, Grutmeier Fábián hamarosan németre fordított s Frankfurtban közzé is tett, sőt az igen elterjedt Diarium Europaeumban is lenyomatta. Kapott érte ezer livre-t.²⁾ Conringius tehát a maga értekezését bizvást elzárhatta a láda fiába (tenir sous la clef). Fáradtsága még sem veszett egészen kárba, mert önkéntes ajánlkozásával a király ügyei iránti buzgóságát tanúsította; tehetségeit már amúgy is ismerték. Chapelain szerint ő a legkiválóbb német jogász, s egyetemes tudás dolgában is legelső. »Oly penna ez (c'est une plume) írja Chapelain kit legerősebbnek tartanak Német-

¹⁾ »Travaillait tous à des ouvrages d'importance, pour en faire en leur temps des offrandes aux autels à qui elles sont dues.« Chapelain Colberthez, dd. 20. nov. 1665. Lettres de Colbert. App. V. 607.

²⁾ Lettres de Colbert. V. 473.. 626., 627.

országban és akitől legjobban félnek a császáriak.« »Oly penna ez — írja más alkalommal — kit fenn kell tartanunk beálló szükség esetére, s kinek iratai alkalmilag igen nagy hasznot hajthatnak.«¹⁾

Alig végezte be Conringius említett művét, már ismét, minden felszólítás nélkül, újabb ajánlattal lép föl. A német fejedelmi udvarokban megalapított személyes hitelével kínálkozik XIV. Lajos segítségére, azon esetre, ha Ő Felsege római királylyá óhajtatná magát választatni. Válaszul azt nyeri, hogy Párizsból jövő határozott parancs nélkül ne bolygassa ezt az ügyet.

Ez újabb visszautasítás nemhogy kedvét szegte volna az agg német tudósnek, hanem úgy látszik még nagyobb buzgalomra serkentette. 1669-ben bejelenti Chapelain-nek, hogy egyszerre két munkán dolgozik: az egyiket (la Médecine hermétique) Colbertnek, a másikat, mely politikai tartalmú, XIV. Lajosnak ajánlja. Kevés vártatva tudatja, hogy kineveztetett a dán király tanácsosává, kinek hűségére esküt tett; azonban bár most már a dán királynak, valamint a lüneburgi hercegnek is belső tanácsosa, minden befolyását mindkét udvarban, s egész Németországban XIV. Lajos érdekei előmozdításának szenteli.

Kész munkáinak, röpiratainak, értekezéseinek bemutatása Chapelain előtt, s újabb és újabb ajánlatai egymást érik. Reszket az évdíjért! Útszéli koldus, kinek nincs betevő falatja, nem könyöröghet alázatosabban s egyszersmind szentelenebb kitartással alamizsnáért, mint eme Trismegistosa az akkori európai tudósoknak. Attól tartva, hogy a holland háború ropant költségeinek ő adja meg az árát, Chapelain-en kívül a szintén Párizsban élő nagytudományú Baluze-el, Colbert könyvtárnokával is összekötetésbe lépett s folyton arra sarkalja, tartaná meg őt a nagy Maecenas, Colbert kegyeiben. Hosszú levelei mindig ezen csattannak; s ezért az hiszem, nem henye föltevés részéről, hogy Baluze-höz intézett hosszú leveleinek voltaképen nem a tudományos eszmecsere, hanem az évdíj meg-

¹⁾ Dd. 2. sept. 1666. Lettres de Colbert. App. V. 616. Továbbá, dd. 19. janv. 1669. L. c. V. 637.

tartása a célja.¹⁾ Erőlködése mégis kárba veszett! 1674-ben törölték a bérenczek lajstromából. Mindaddig azonban ajánlott mindenre a mi hasznára válhat a francia államnak, csak az évdíj ne maradjon el! Belehorgaszta kezeit a legcsekélyebb alkalomba, hogy tanúsítsa feltétlen odaadását. Részletesen kifejti, hogy mely minőségben védelmezhetné ő meg a francia érdekeket a föld minden potentátjaival szemben; indokolt javaslatot tesz, Franciaország királya mikép keríthetné kezébe a Földközi tenger összes kereskedelmét,²⁾ stb. stb.

Quid non mortalia pectora cogis
Auri sacra fames!

Egy másik német tudós, Wagenseil János Kristóf, bár talmudmagyarázó és héber nyelvész, szintén politikai természetű szolgálatokkal rötta le háláját 1500 livre-nvi évjáradékáért. Lefordította a Keletindiai társaság alapításáról szóló, Colbert által szerkesztett nyílt parancsot. Fordításának kettős célja volt; egyfelől XIV. Lajos és Colbert roppant terveinek megismertetése s a csodálat felköltése azok iránt, másfelől, hogy buzdítsa a németeket a társaság részvényeinek vásárlására. A füzettel elárasztják egész Németországot. Chapelain jelentése szerint, csupán a frankfurti tavaszi nagy vásáron (1665) kétezer példány kelt el belőle. Wagenseil magán kívül van örömeben a rendkívüli siker fölött. Még azon évben Párizsba siet (valószínűleg hogy fölvegye a salláriumot), hol Chapelain előtt a francia király iránti feltétlen hódolatát és odaadását fejezi ki. Reá minden tekintetben számíthatnak. Akár szellemi munkára, akár egyéb szolgálatra, mindenkor

¹⁾ Dd. 20 oct. 1671: »Illustrissimi Colberti favorem patrociniūque mibi conservare ne desinas.« 13. junii, 1673: »Vale, et me favori magni Maecenatis Illustrissimi inquam Colberti, perge commendare, nisi forte Martis cura, omnem Palladis existimationem exstinxit. 10. aug., 1673: »Quin tu potius memoriam mei conserves atque custodias in animo Illustrissimi Maecenatis Colberti, quanquam Regiae munificentiae in me aliosque fontes videantur jam exarescere. Si intellexero baud aegre acceptum iri, scribam illi nonnulla quae forte usibus Regiis baud sint incommoda.« Hermanni Conringii, . . . multorum Regum ac Principum Gonsiliarii Operum Tomus VI. Brnnsvigae, MDCCXXX. p. 472., 478., 479.

²⁾ De se rendre maistre du commerce de toute la mer Méditerranée.« Dd. 2. avr. 1670. Lettres de Colbert. App. V. 643,

készen áll. Elutazása előtt Colbert-t hajhászsza. Élőszóval szeretné tudtára adni Colbertnek, legalázatosabb szolgálatkészségét. Megható erőlködés! Keresi a minisztert Párizsban. — Mr. Colbert kint van Saint-Germain-ben; keresi St.-Germainben — épen most ment Párizsba! Egy hónapig tart a lótás-futás, de Wagenseil, faja szívósságával, addig járja az előszobákat, míg végre célhoz jut. *Neki minden áron parancs leéli*, hogy tudja mit tegyen — Ő Felsége szolgálatára.¹⁾

Ideje lesz immár elfordulnunk Wagenseiltől. Tekintsünk meg egy történést, pl. Boeklerust, mit tett az a pensio fejében? — Mindenekelőtt Wagenseil fordításához előszót írt, mely XIY. Lajos s még inkább Colbert dagályos dicsőítése a Kelet-indiai társaság alapításáért. Veri a nagy dobót a francia érdekek mellett Németországban.

Midőn a király a hollandokon diadalmaskodik, Boeklerus nyomban, még 1(372. nyarán, közzéteszi a németség örömrivalgását (Acclamationes) a győzelmek fölött. Példája menten követőre talál. Frischinann ír ugyan olyan szellemben írt művét adja ki néhány hónap múlva Frankfurtban, *Batavia triumphata* cím alatt. Chapelain őt ezért azonnal fölterjeszti Colbertliez az évjáradékkal jutalmazandó írók sorában.²⁾

A tudós Baluze mondhatni egyetemes megbízottja, valószínűs élő szótára Colbertnek nagy fontosságú s nehezen végére járható államjogi, egyházi, nemzetközi s egyéb kérdésekben. A regalitás harca alatt Baluze-höz fordul meg tudandó, minő czímen tilos a püspököknek a kiváltságolt egyházakban, a nép megáldása végett, keresztjükkal s méltóságuk egyéb jelvényeivel megjelenni? stb.³⁾ Más alkalommal a westfáliai békében, a metz-, toul- és verduni püspökségre vonatkozó határozatoknak történetét tudakolja, mint a melyek ismét actualis jelentőségüekké váltak. Ugyanekkor küszöbön lévén a dauphin eljegyzése egy bajor hercegnővel, Baluze révén sürgettetni meg

¹⁾ »M. Wagenseil, . . . n'a pas voulu partir de France sans vous aller demander vos commandemens pour les choses oüi vous Pesti merez propre a servir Sa Majesté en sön pays.« Cliapelain Colbertliez, dd. 16. févr. 1666. Lettres de Colbert. App. V. 610.

²⁾ Dd. 22. oct. 1672. Dettres de Colbert. App. V. 648.

³⁾ Lettres de Colbert, billet autographe, dd. 1. aoust 1675. VI. 114.

d'Hérouval-nál, ki kétezer livre évdíjat húzott »en considération de son application à la recherche des titres et histoires« címén, hogy adja már be történelmi emlékiratát a francia trónörökösök nejeinek udvartartásáról.¹⁾ Két év múlva Marokkóból követség indul XIV. Lajoshoz. Ekkor a miniszter, szokása szerint sajátkezű iratban ismét Baluze-t bízta meg, hogy keresse ki mindazt, a mi a Marokkóba küldött vagy onnan jött követségekre vonatkozik. Egyszersmind tudtára adja, hogy e részben jó lesz Mézeray-tól is felvilágosítást kérnie.²⁾

1662-ben a gex-i tartományban huszonöt hugenotta templom lerombolását rendelte el a király, s csak három helyen engedte meg a szabad vallásgyakorlatot. Erre a berni szabad köztársaság fölemelte tiltakozó szavát az erőszakoskodások ellen, azon okból, mert a gex-i tartományhoz Franciaország nem fegyverjogon, hanem nemzetközi szerződés alapján jutott olyanformán mint pl. Mármaros megye, Erdély kiegészítő része az ausztriai ház uralma alá. Az 1602-ki szerződés ugyanis oly föltételek alatt bocsátotta át a francia király birtokába a gex-i tartományt, mint a minők alatt bírta annakelőtte a szavójai herceg. A francia királynak tehát semmi joga a meglévő állapotok felforgatására. Viszont a gex-i katolikusok azt vitatták, hogy a berniek által izgatott gex-iek folytonos lázongásukkal eljátszották jogaikat a szavójai házzal szemben is, s ennél fogva azok nem köthetik Gfex új urát, Franciaország királyát.

A bonyolódott kérdés tisztába hozatala végett, Colbert saját könyvtárnokához, Carcavyhoz, mint királyi kegydíjashoz fordul, ki mathematicus ugyan, de arról a tájról származván, valószínűleg ismerte a kérdést. »Arra kérem — úgymond — Carcavy urat, vegye magának azt a fáradságot, hogy vizsgálja meg ezt a kérdést, s egyszersmind, hogy küldje meg a szavójai herceg és a berniek közt 1535-től 1602-ig kötött egyezményeket, azon egyezséggel együtt, mely IV. Henrik és a szavójai herceg között 1602-ben jött létre. Valamint állítsa össze: mit

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 6. nov. 1679. VI. 349.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 28. dec. 1681. VI. 357.

mond Szavója történelme arra nézve, a mi a szavójai herczeg s a gex-i tartomány közt végbement az utolsó 1589-ki egyezménytől fogva 1602-ig.«¹⁾

Godefroy lille-i történetíró »en considération de son application aux recherches de l'histoire« 1679-ben a legnagyobb kegydíjban, 3600 livre-ban részesül. Nem ok nélkül, s meg kellett érdemelnie. Az a táj, bol Godefroy lakott, új szerzeményű birtoka a Felsőnek s kilátás van rá, hogy arrafelé még tovább terjesztetik majd a francziák birodalma. Szükség volt hát megbízható, ügyes történészre, ki bármikor, haladéktalanul tudjon felvilágosítást adni azon vidék jelenéről és múltjáról egyaránt. A miniszter csakugyan több ízben vette hasznát a lille-i történetésznek. »Vizsgálja meg pontosan, a lille-i kamara (Chambres des comptes) levéltárában, — írja egy alkalommal melyek Thionville-nek s mind annak a tartozékai, melyek a pyrenaei béke értelmében a király számára engedettek át Luxembourgban, s különösen, hogy Rodemacher (helyesen: Rodemark) helysége a pyrenaei egyezmény által át bocsáttatott-e a király birtokába, vagy sem?« S gondosan veti utána a sub rosát: »ne mondja meg senkinek, hogy Önnek írtam, s kiváló figyelemmel vizsgálja meg, melyek a király jogai Rodemarkra nézve.«²⁾

Suwarow a kegydíjas írókat egyetemleg Federvieh-nek, Buckle hitvány bérenczeknek (obseure hirelings) s aljas férczezőknek (ignoble compilers) bélyegezte. Holott közülök, kivált a francia írók, bizonyára más titulusra méltók, részint a kétségbevonhatlan nagy tehetség, részint a miatt, mert működésük a francia hazafisággal (— sit venia verbo, bár anachronismus) nemcsak megfért, de egyenesen annak sodrába esett. Már az idegen íróknál ez utóbbi tény feltétlenül elesik, s csak a másik, az igazi kitűnőség, mentesítheti egy részüket.

Mert az idegen írók valamennyien voltakép nem pusztán király-istenítő léha szolgálmányokra, hanem egyúttal magasabb állami czélok elősegítésére kiszemelt orgánumok. Kiegészítő részei a Párizsból központilag igazgatott roppant kiterje-

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 12. juillet. 1664. IV. 307.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 7. déc. 1679. VI. 350.

désű sajtó-irodának. Anglia kivételével (ha ugyan Kempis nem volt angol), nincs oly cultur-állam, melyben a francia királynak ne lennének irodalmi ügynökei. Svédországban ezen évjáradékos írók lakhelye Stockholm és Upsala; Dániában Kopenliága; Spanyol-Németalföldön Antwerpen; Hollandiában Hága, Leyden és Utrecht; Németországban Helmstadt, Danczka, Nürnberg és Straszburg; Olaszországban Pádova, Modena, Firenze és Róma.

Az idegen írókat nem volt szükség csábítgatni a király szolgálatába. A mint nesztét vették az új Maecenas bőkezűségének, önként ajánlkoztak tömegesen. »Ki sem mondhatom, — írja Chapelain Colberthez 1668-ban — a király dicsőségére idegen országokban mekkora fényt árasztott e nagylelkű és eszélyes bőkezűség, a mint egyébként Ön azt előre látta, midőn megtevését javasolta O Felsőségének; úgyszintén nem fejezhetem ki, hány helyről kapok a czélből írt tapogatózó leveleket, hogy íróik az én közvetítésemmel megismertessék magukat Cinnel, abban a reményben, hogy részesei lehetnek e jutalomdíjoknak. Mire én nekik semmi egyebet nem válaszolok, mint hogy erre nézve szükséges e vagy ama tárgyban kitűnniük, s arról igen nagy számú nyilvános bizonytságot tenniük; mert a király és Ön, csakis ilyfajta egyéneket vesznek tekintetbe.«¹⁾

A királyi bőkezűség, mely idegen államok legelső íróit sorakoztatja érdekei körébe, végre is szemet szúr. főképp oly államokban, hol a kormányzási tanok fejlettebbek, és a hol a tehetség tolláról ép úgy tudják, hogy hatalmi eszköz, mint magában Franciaországban. VII. Sándor pápa Allatius (Allacci) Leót, a Vatikán könyvtárnokát rá kényszeríti, hogy visszautasítsa a királyi zsoldot. Gevaertius császári historiographus Antwerpenben, mint Chapelain írja Colbertnek, »tisztellettéljes kifejezésekkel és szellemes mentegetődéssel adta tudtomra, hogy nem fogadhatja el a királyi jutalomdíját, melyet Castel-Rodrigo örgróf (spanyol Németalföld főkormányzója) veszedelmesnek tart uralkodója szolgálatára nézve s ennélfogva őt ennek elfogadásától eliltotta.«²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 632.

²⁾ Lettres de Colbert. App. V. 595. és 605,

Külföldi íróknál általában legföljebb csak kormányaik támasztottak nehézséget; maguk az írók egymást felülmúlni törekvő versengéssel jártak kedvébe a miniszternek. Nem úgy a francziák. Colbertnek főkép a történészekkel gyúlt meg a baja. Valois Adorján a királyi historiographus nem sok vizet zavart, tudvalévőleg közepes író, nem vehették hasznát. Ablancourt, ki a nantes-i rendelvény visszavonása után Hollandiába vándorolt s ott az oraniai herczeg historiographusává lett, kiváló író, kész is lenne XIV. Lajos története megírására. De a király, a mint megtudja róla, hogy protestáns, kijelenti, hogy vele nem egy valláson lévő történésről tudni sem akar.¹⁾

Pellisson is csak 1671-ben, miután katholizált, nyerte a megbízatást XIV. Lajos története megírására. Chifflet vagy Chiffloit jezsuitáról csak annyit tudunk, hogy szintén történészi foglalkozásért kapta évdíját;²⁾ de hogy mivel viszonzta a kapott jutalmat, arról mélyen hallgat a krónika. Hátra volt még Mézeray, valamennyi közt a legtehetségesebb, de nehezen kormányozható, mint minden igazi tudós. Bár ő húzta a legnagyobb évjáradékot, függetlenkedő szelleme mégis élesen tört ki a gabella és a taille aránytalan elosztása ellen. Colbert megint. Figyelmezteti évjáradékára, melyet ha meg akar tartani, mérsékeltebben kell írnia. Ő Felsege többre becsüli az igazságot, semhogy azt kívánná a történészektől, hogy félelem- vagy reménységből elleplezzék. Azonban azt sem helyeselheti, hogy politikájára és intézkedéseire, melyeket elődeinek hosszú idei gyakorlata s a nemzet jóváhagyása egyaránt megerősített, féktelenül, hiábavaló megjegyzéseket tegyenek.³⁾

Vájjon lehetséges volt-e a történelmi igazság örökkévaló jogait egyeztetni a napi politika affajta szabványaival?

Mézeray megpróbálta a mi lehetetlen. Lejtőre lépett s egyenesen akart járni. Ez nem megy! Hiába enyhítette kriti-

¹⁾ Lettres de Colbert. App. V. 589. note; 531. note.

²⁾ »Au Père Chifflet, jésuite, en considération des ouvrages historiques qu'il fait . . . 600 liv.«. Comptes des bâtimens du roi, sous le règne de Louis XIV. Paris, 1881. I. 1086. v. ö. I. 992.

³⁾ La Eoque: Vie de François Eude de Mézeray, historiographe de France. Amsterdam, 1726. p. 37.

káját; csak azt érte el vele, hogy Colbert-t még sem elégítette ki, a közönség bizalmát azonban elvesztette.

L'étude et la visite ont leurs talents à part,
 Qui se donne à la cour se dérobe à son art;
 Un esprit partagé rai'ement s'y consomme,
Et les emplois de feu demandent tout un homme.

Colbert elégtelenségét azzal fejezte ki, hogy 4000 livre-ről 2000-re szállította le a történetíró járadékát. Mézeray megriadva, igazolni próbálja magát. »E tárgyban, úgymond, legszélsőbb szigorral vizsgálom s lelkem fenekéig bejárom bensőmet, s úgy találom, hogy lelkiismeretem nem vádolhat semmivel. *Én, kegyelmes uram szándékal s elembe szabott rendéletei szerint dolgozom.* Irataimat megvizsgálásul előzetesen Perrault úrnak terjesztem be, s megteszek mindent, a mi tőlem telik.«¹⁾ Szánandó vergődés! Mézeray hiába rejté sorok közé szabad szárnyalásra született gondolatait. Colbert onnét azokat rendre kiolvasta, s egy év múlva, 1673-ban, Mézeray nevét végkép kitörölte az állami pensionáriusok sorozatából, állítólag azért, mert Mézeray egy újabb művében bizonyítani merészelt, hogy az első francia királyok korában a nép jogkörébe tartozott az adómegajánlás.²⁾

Némelyek Mézeray-re vonatkoztatják Molière e szép mondatát:

Les grands hommes, Colbert, sont mauvais courtisans . . .

Lehet, hogy Mézeray-ról szól az ének. De kétségtelen, hogy nálánál mind tehetség, mind jellem dolgában különb történetész-kortársairól szólhatott volna a költő akképen.

Du Gange, Franciaországnak műveiben máig élő dicsősége, megbízást nyert Colbert-től, hogy Recueil des historiens de la France című munkában gyűjtse össze s tolmácsolja a francia történelem kútfőit. Du Gange elkészíté a munka tervét s bevezetését. Colbertnek egyik sem tetszett, s módosításokra hívta föl a történetészt. Du Cange visszautasított minden

¹⁾ Dd. 16 mars, 1672. Peignot-nál: Documents authentiques et détails curieux sur les dépenses de Louis XIV. Paris, 1827. p. 126.

²⁾ Les Anténors modernes, ou voyages de Christine et de Casimir en France, pendant le règne de Louis XIV. Paris, 1806. I. 379.

változtatást. Vagy megírja művét úgy a mint tervezte, vagy sehogy! S inkább sehogysem csinálta, mintsem tudományos meggyőződésével ellenkező módon. Úgy tett, mint a művész — nem rég láttuk — ki inkább szétütötte a márványt, melybe lelkét lehelte, semmint változtatott volna rajta egy véső-iitésnyit.

Másik hasonló jelenség, egy egyszerű szerzetes, Dom Jean Mabillon, ki *De re diplomática* című nagy művét, melylyel lehet mondani egy új tudomány alapjait rakta le, Colbertnek ajánlotta. A miniszter a tudós benczésnek, régi dománialis jogokra vonatkozólag, már annak előtte többször kikérte tanácsát. Most örvend, hogy régi tartozásai fejében is megjutalmazhatja.

Mabillon visszautasítja a díjat.

Colbert — láthattuk! — nem szokott ily válaszokhoz s arra magyarázta, hogy egyszersmindenkorra szóló jutalom helyett jobb szeretné a tudós, ha fölvenné az állandó évjáradékosok közé.

Mabillon az újabb ajánlatra is rendületlen maradt; azt felelte, nincs szüksége semmire.

Egyetlen lilium egy nagy mocsárban.

IV.

M ű v é s z e t .

Franciaországban a renaissance korától fogva úgy tekintették a pompázást, mint az állami főhatalom egyik leglényegesebb attribútumát. I. Ferencz 1543. december 18-án kiadott rendelvénye óta a pazar fény mondhatni királyi szabadalommal lett. Ezer arany tallér bírság alatt, határozottan megtiltjuk rendelni ama nyalka király »minden herczegnek, hűbérúrnak, nemes embernek és valamennyi bármily rendű és rangú alattvalónknak, a két francia királyfi t. i. a dauphin és Orléans hercege kivételével«, hogy aranyos ruhákat, arany paszomántot, arany vagy ezüsttel áttört bársony

vagy selyem-szöveteket viseljenek. Négy év múlva II. Henrik ugyanezt a tilalmat kiterjesztő a nőkre is, kikről I. Ferencz megfélekedzett. Egy másik rendelet 1549-ben törvényesítő az előbbi rendszabályokat, azzal az indokolással, hogy igen észszerű, lia az uralkodók s családjuk nőtagjai minden más embertől megkülönböztetik magukat ruhájuk és megjelenésök kiváló fénye által. S ettől fogva egész XIV. Lajosig a megszorító rendszabályokban időről időre ugyanoly szellem nyilvánult.¹⁾

XIV. Lajosnak épen az a felfogása a királyi prestige-ről, mint I. Ferencznek. Fouquet bukásának kétségkívül egyik legfőbb oka abban keresendő, hogy fényűzésével magát a királyi házat is elhomályosítá. E versenytársától szabadulva. XIV. Lajos külön törvényhozással szabályoztatta alattvalói pompázását. Megszabta, mennyi ötvösművet szabad szerezniük, minő és mennyi ruhájok lehet, mennyi általában a kiadásuk. S mialatt korlátozta az alattvalók fényűzését, minden művészi ragyogványt korlátlanul igyekezett a maga birtokába keríteni.

Ekkép a királyság Franciaországban a renaissance korától fogva a művészet minden ágának szabadalmazott, ápoló Apollósa gyanánt tűnt fel. Mind a mellett a nagyobb művészet ügye a királysághoz egész Mazarinig, illetőleg Colbertig, csak annyiban kapcsolódott, hogy a királyi építkezések tisztartósága a művészeket értékesebb műtárgyak és emlékszerű művek készítésével bízva meg: alkalmat adott a művészi géniusnak ereje teljes kifejtésére.

Colbert teremtő szelleme azonban a megrendelő szerepének tovább játszásával nem érte be. Monumentális feladatok megoldása mindenkor hatalmas elősegítője a művészet virágzásának. De magában véve gyümölcstelen. Mátyás király művészei úsztak a munkában, mégsem alkottak iskolát. Egy tündérsuhintásra termettek itt, szél hírével, s műgyakorlatuk velők együtt tűnt el, mint a forgószél. Szintúgy a Valois-k alatti művész-czéhek nagy mesterei nem szállították utódaikra műgyakorlatukat, mely velők együtt szállott sírba.

Szóval, a renaissance korában, a művészet összes ügye

¹⁾ H. Havard et M. Vachon: Les manufactures nationales. Les Gobelins, la Savonnerie, Sèvres, Beauvais. Paris, 1889. p. 24.

világszerte merő esetlégnek van kiszolgáltatva, s nem óvja meg a tradíciókat az enyészettől.

Richelieu és Mazarin már kezdik azzal a tudattal foglalkoztatni a művészeket, hogy ez által a közügynek tesznek szolgálatot. De csak Colberttől fogva van beosztva a művészet emelése egyenesen az állam feladatai sorába. Munkája itt is, mint minden téren, nem annyira a kezdeményezésben, mint inkább a meglevő kezdemények fölhasználása, irányzása s szervezésében határozódik.

Alapeszméje e részben is egyszerű, mint minden nagy gondolat. Tetteiből olvassuk ki, hogy a művészetet nem akarta többé kitenni a fejlődési folyamatot megszagató merő véletlennek, s ezért állított föl a művészi erőket egybegyűjtő nyilvános intézeteket. Ezentúl az a föladat, hogy a királyság ne csak megrendeléseivel, hanem a művészeti nevelés ügyének vezetésével is hasson a művészetre. S újjá szervezve a festő- és szobrász-akadémiát, megalkotta a szépművészetek iskoláját, majd az építészeti akadémiát.

Hogy a művészi nevelésügyet állami teendőnek vette, ma már, kétszáz évi továbbfejlés után, egyáltalán nem felöltő jelenség, bár Colbert végrehajtási módjából ma is sokat tanulhatni, főleg oly országban, mint a mienk, mely e részben ép úgy első lépteit teszi, mint Colbert korában Franciaország. Akkor azonban hatalmas, teremtő eszme volt ez. Richelieu kulturális iskolájának koronázó eszméje.

Colbert szervező munkálata egészen a jövőre számít. És a jövő szempontjából a hazai akadémiák nem elégtették ki. Az egyoldalúság s az abból származó modorosság veszedelmétől tart, s azért eleve gondoskodni akar állandó külföldi, tehát idegen befolyásról, mely koronként frissítőül hasson a honi műgyakorlat meg-megcsontosodó formáira. Az ipari oktatásnál beérte s beérhette azzal, hogy külföldről betelepített java mesterekkel mintegy megtaníttata a különböző mesterségeket; azokat meg lehet tanulni. De a művészi foglalkozás természeté egyenesen kizárja a betanítás lehetőségét. S annak is kevés láttatja van, ha a művész csak úgy sebtében utazgat a művészet magas fejlettségén álló országokban, a mint ezt maga

Colbert is tapasztalta az általa külföldön államköltségen utaztatott művészen.¹⁾

Még Mazarin Rómában tartott ügynökökkel fogdosatta udvara számára az olasz művészeket.²⁾ Így jött be Tubi és több más szobrász és festő, pl.

Pour la sculpture en bois sont venus de Eome

D'entre les bons sculpteurs Philippe CafKeri . . .

Colbert, ki iskolamesterekül hozatta hazájába a műiparosokat, nem töri magát idegen művészek után. Ugyanazon rendszabály az iparosokra alkalmazva, a mint kimutattuk, örökkévaló értékű; mert ismereteik, ha már egyszer közülettetek, ivadékról ivadéokra szállíthatók: ellenben a művészeknél csak ideiglenes érvényű; mert a tapasztalás megmutatta, hogy minden elhaló művészszel együtt megy tönkre többé-kevésbé művészete is. Itt más úton kellett keresni az örökkévalóságot. Colbert a római Académie de Francé megalkotása révén kereste.

A művészi hagyományok biztosítására és megőrzésére első sorban a párizsi iskola szolgált, mely a nagy tömeget képezte ki; másod sorban az iskolából kikerült legtehetségesebb festők, szobrászok, építészek számára frissiben alapított római főiskola.

Kutattuk a vezéreszmét, mely ezt az új intézetet létrehozta. Miért helyezte Colbert az akadémiát Rómába és nem Párizsba? A felelet igen egyszerű.

A művészet új elemeit a művész önmagába csak úgy veheti föl, idegen stylusok benső természetét csak úgy értheti meg s csak úgy sajátíthatja el, ha huzamosan él szülőföldjük levegőjében, s impulsusait ugyanazon műrecek szemléletéből, másolásából s megértéséből meríti, melyek történelmi fejlődésének productumai gyanánt állottak elő az illető idegen nemzet tényleg működő művészei.

Föltevésünket, melyet egyébként a dolog természete

¹⁾ »L'expérience fait connoistre que la plupart de ceux qui vont à Home n'en reviennent pas plus sa vans qu'ils y sont allés.« Statuts et réglemens de l'Acad. de France a Home. Lettres de Colbert. V. 511.

²⁾ A. Geneva: Le style Louis XIV. Paris, 1886. p. 204., 206., 212.

amúgy is kétségtelenné tesz, egy újabban közzétett okirat, Poerson római akadémiai igazgató levele, tényleg igazolja, »úgy hallottam Colbert úrtól — írja Poerson — hogy Ő Felsége megszerezni óhajtván a maga számára a tudomány és művészet terén az egész világon legkiválóbb embereket: elhatározta, hogy a festészet, szobrászat és építészet számára akadémiát alapít Róma városában, hol Michel Angelo, Rafael, Caracci, Donieuciino és mások művei nagyban elősegíthetik a fiatalság előmenetelét.«

Mai napig vita tárgya, vajjon Poussin vagy Le Brun eszméje volt-e az akadémia alapítása? Részünkről, az eredeti emlékek tanulmányozása alapján, egy újabb szakértővel egyetértve, azt tartjuk, hogy az az eszme már a levegőben volt, mióta a párizsi kiállításon sikert aratott fiatal művészeket időről időre államköltségen Rómába küldözgették. A festészeti akadémia némely jutalmazott művésztől kijelenté, hogy »előhal adottságánál fogva már képes lenne hasznot húzni a művészettanulmányozásából Olaszországban, ha Ő Felségének tetszenék őt oda küldeni.«

Colbert ezeknek rendszerint évjáradékot rendelt »addig is, míg egy francia akadémia alapíthatnék Rómában.« A dolgok illetén állapotában még csak egy lépésre volt szükség az akadémia megvalósításáig. Ekkor történik, hogy »Errard mint egy egykorú írja javaslatba hozza a római új akadémia megalapítását a végett, hogy francia tanulók elsajátíthassák mindazon vívmányokat, melyeket a festészet és szobrászat terén Olaszország felmutathat. Colbert elfogadta Errard javaslatát, rá bízta az intézet vezetését s oda küldte.«²⁾

Így áll a római francia akadémia eredete, melynek vita alatt álló vonatkozásaiba nem szándékozunk beleszólni. Beérjük azzal a kétségbe nem vont tény ismeretével, hogy Colbert az eszmét fölkarolta. Ily természetű vállalatnál, államférfiről

¹⁾ Dd. 21. juin, 1708. — Lecoy de la Marche: L'Académie de France a Rome. Correspondance inédite de ses directeurs. Paris, 1878. p. 138.

²⁾ Guillet de Saint-Georges: Mém. inédits sur les membres de l'Académie de peinture. I. 81. V. b. Lecoy de la Marche: L'Académie de France a Rome. 2-e édition. Paris, 1878. p. 1 — 3.

lévén szó, nem annyira az eredeti ötlet tulajdonjoga, mint inkább annak megragadása és kivitele a határozó mozzanat.

Colbert ezt az új intézetet már 1666-ban életbe léptette, s adott neki oly szervezetet, melyet ma, több mint kétszáz esztendő lepergése után is tanulságos apróra megismerni. Az alább következőkben közlöm az eredeti szabályzat kivonatát:

1. Az akadémia, a király egyik festőjének igazgatása alatt, tizenkét francia katolikus fiatal emberből áll, kik közül hat festő, négy szobrász, kettő építész.

2. Két nagy műterem állítatik fel: az egyik a festészet, a másik a szobrászat számára.

3. A király kegyelmét veszti, ki ez iskolában, mely az erény tisztelgetére szenteltetett (*dédice á la vertu*), a vallás vagy erkölcsiség ellen kihágást követ el.

4. Hasonló büntetés éri azt, ki irigység, rágalom vagy visszavonás által megzavarja a növendékek kötelességszerű barátságát s egységét. (Az »esprit de corps!«)

5. A növendékeknek tizenkettőre szabott száma semmi szín alatt sem emelhető, hanem, ha valamely hely megürül, az építkezések, művészetek és kézművek főfőtisztartója (ez idő szerint Colbert), kinek főfelügyelete alatt áll az akadémia, a párizsi akadémia pályanyertesek közül küld oda egy fiatal embert.

6. A növendékek együtt esznek igazgatójukkal, ki hetenként egyet kirendel közülök, »hogyan ebéd alatt történelmi művet olvasson fel, mert igen szükséges, hogy a történelemben jártasok legyenek.«

7. Nyáron pontban ötkor (á 5 heures *pre'cises*: Colbert *stylusa*), télen hatkor kelnek, tízkor fekszenek, s felkeltükkor, valamint lefekvésük idején imádkozásra gyűlnek össze a rektortól kijelölt helyen.

8. Minden nap, szabott időben, két óra bosszant tanulnak számtant, mértant, távlattant és építészetet, e célra alkalmazott mesterektől; foglalkozásuk menetrendjét a nap többi részében az igazgató állapítja meg.

9. A boncztan ismerete nagy haszonnal járván a festők és szobrászokra nézve, »az akadémia igazgatója minden télen egy hullát bonczoltat az intézetben, s gondoskodik lemásolta-

tásáról, a végett, hogy a tanulók megismerjék az izmok helyzetét s mozgásuk hatását.« E szerint a boncztan tanulmányozása, melyhez eladdig úgy olasz földön, mint Hollandiában csak nagy kinnal juthattak egyes művészek¹⁾: Colbert akadémiájában egyenesen be van illesztve a tanterv keretébe.

10. Az igazgató előleget) beleegyezése és tanácsa kikérése híjával bármely művészi munkába kezdeni: kizáratás terhe alatt tilos.

11. S mivel a tapasztalat megmutatta, hogy részint a dözsölés, részint a magánosok esetleges megrendeléseinek rendszertelen munkája miatt a kiküldött művészek külföldön mit sem tanultak vagy erejüket hiábavalóságokra pocsékkolták: feltétlenül tilos mind azoknak, kik ez akadémiába kiküldetéssel megtiszteltettek, hogy Ő Felségén kívül bárki másnak számára dolgozzanak. Mert azt akarja a király, hogy »a festők az igazgató utasításai szerint lemásolják Róma valamennyi szép festményét, a szobrászok az antik szobrokat, s az építésszek a Rómában és környékén lévő valamennyi szép palota s épület alap- és homlokrajzát.«

12. Az igazgató minden áldott nap minden tanítványnyal érintkezzék, hogy útbaigazítást adjon nekik, s hogy szemmel kísérje, dologban vannak-e vagy henyélnék?

13. A növendékek minden csütörtökön, akár ünnep, akár nem, szabadon foglalkozhatnak oly munkával, melyet önszántokból vagy kedvtelésük kielégítése végett óhajtanak végezni. Több szabad napot azonban nem kaphatnak.

14. Valahányszor kiállítják a mintákat, igazgatói engedéllyel ingyen mehet az akadémiába bárki, akár francia, akár idegen, ki ott rajzolni akar.

15. A növendékek legkitűnőbbje számára évről évre díjat tűznek ki, melyet szent Lajos napján osztanak ki.

16. Az igazgató minden hónapban számot ad az építkezések főtisztartójának a tanulók viseletéről, előmenetelükről, s arról, hogy mit lehet tőlük remélni. Továbbá kijelöli azokat, kik már annyira előre haladtak, hogy szolgálatot tehetvén a

¹⁾ P. Triaire: Les leçons d'anatomie et les peintres Hollandais aux XVI-e et XVII-e siècles. Paris, 1887. de VI—7y pages.

királynak, bízást visszatérhetnek s ennél fogva gondoskodni kell helyök betöltéséről. ¹⁾

A szabályzatot kiegészíti s Colbert szándokait igen érdekesen megvilágosítja Poerson akadémiai igazgatónak az alapításról 1708-ban írt hivatalos jelentése. »Ő Felsége — úgymond — kegyeskedett föllállítani ezt az akadémiát, élén egy igazgatóval, ki mindig festő s a párizsi akadémia volt tisztje, s kinek feladata az ifjúság vezetése, melynek ez országban bizonyára gondosabbnak kell lenni, mint másutt. Ez igazgatónak nemcsak elismert jóságú gyakorló festőnek kell lennie, hanem értenie kell az elmélethez is. A király tehát megszabta, hogy az igazgató mindig festő legyen, mert a rajz az alapja a szobrászatnak és építészetnek, s a jó festők rendesen könnyű szerrel, Ízlésesen mintáznak, s nagyobb részük kitűnő építész. O Felsége úgy óhajtván, hogy ez igazgató némi méltósággal szerepelhessen az idegenek között, havi fizetését száz tallérra szabta, a növendékek évi fizetése ötszáz livre,... s ha abban a tisztességben részesülnek, hogy a király számára dolgoznak, ingyen kapnak vásznat, festéket, a szobrászok számára szükséges szereket, márványt, szerszámokat s mindent, a mi munkájokhoz szükséges.« ²⁾

Ily szervezettel indult meg a római művészi akadémia Errard Károly királyi festő igazgatása alatt, kivel Colbert szakadatlan levelezésben állott. Errard nem volt ugyan első rendű művész, de mind addig, míg el nem betegesedett, teljesen megfelelt a beléje helyezett bizalomnak, s buzgó fáradozásának köszönhető, hogy ezt az új intézetet teljesen szervezve és berendezve adhatta át utódjának.

Néhány év múlva Colbert palotát szerzett a francia művészeknek Rómában, a hol anyagi gondtól mentesen, egyedül hivatásuknak élhettek. Azzal a palotával Olaszországnak úgyszólván földjébe gyökereztetve, örök időkre oda plántálta a francia művészet nevelő iskoláját Itt is, mint mindenben, az örökkévalóságra szögezi tekintetét. Azért alapított »állandó

¹⁾ Statuts et règlements de l'Académie de France à Rome, dd. 11 février, 1666. — Lettres de Colbert. V. 510., 511.

²⁾ Lecoy de la Marche-nál: L'Académie de France à Rome. Correspondance inédite de ses directeurs, p. 139.

intézetet«, azért szerzett neki állandó csarnokot, hogy »örök« fennmaradását biztosítsa.¹⁾

A párizsi építészeti akadémia alapítója szintén Colbert. Ennek eredete 1665-ig vihető vissza, midőn a miniszter a királyi építkezések tanácsát alakította meg, melynek tagjaiul Le Vau-t, Perrault Kolozst és Le Brun-t, titkárául pedig Perrault Károlyt nevezte ki. Hat év múlva, Colbert előterjesztésére. nyolcz királyi építész neveztetett ki az újonnan alkotott építészeti akadémia tagjává, mely még azon 1671-iki év utolsó napján, Colbert elnöklete alatt, a Palais-Royalban megtartotta első összejövetelét.

Colbert az új akadémianak mindjárt kezdetben a lehető legmagasabb czélt tűzi ki: ezer tallért ajánl fel egy *francia építészeti rendszer* (ordre français) feltalálására. Valamennyi, úgy a belföldön, mint külső országokban tartózkodó francia művészt fölszólítottak a pályázatban részvételre. Feladatuk az lett volna, hogy a régi építészeti rendszerek egybevetéséből, módosítása és átalakításából egy vadonat újat teremtsenek, mely speciális francia czég alatt törjön utat a világba.

Már 1672. jan. 29-én így ír a miniszter Errardhoz, a római francia akadémia igazgatójához: »a laoni herceg-püspök beküldte hozzám a király által óhajtott új építészeti rendszernek tervrajzát, melyet egy Chapuis nevű római szerzetes és Barrière készítettek; s mivel ez a rajz elég szépnék látszik, tudakozódjék az említett Barrière képességeiről, hogy mennyi ideje lakik Rómában, jó építész-e, komolyan foglalkozik-e ezzel a tudománnyal, szóval, ha van-e kellő ízlése és ítélete abban a szakmában; tudósítson engem mind erről haladéktalanul.«²⁾ S ugyanaz a futár vitte a laoni püspökhöz Rómába Colbert egy másik levelét, melyben egyebek közt ez áll: »megkaptam az új építészeti rendszer rajzát, melyet Chapuis atya és Barrière terveztek. Gondolatjukat igen jónak találtam, s rajzukat mindenetre összehasonlítjuk azokkal, melyeket eddig készítették.«³⁾ A pályázat kihirdetésének tehát annyiban volt ered-

¹⁾ » rétablissement fixe;« »pour bien établir cette académie, qui sera éternelle dans Rome.« Lettres de Colbert. V. 416. és LXX.

²⁾ Correspondance administrative. IV. 573., 574.

³⁾ Lettres de Colbert. V. 321. note.

ménje, hogy sokan pályáztak. Perrault Kolozs is előadja, hogy mindenfelől érkeztek be rajzok, köztük nem egy igen czifra. A mi igen természetes. Eredeti tervet kívánt a pályázat, s a középserűség tudvalevőleg vajmi gyakran téveszti össze az értelmetlen, üres czikornyát az eredetiséggel.

A pályázat végre is meddő maradt, a díjat nem adták ki, bár Perrault Kolozs, ki szintén pályázott, nagyon erősködik, hogy az ő terve volt. a legjobb. Meghisszük, hogy az volt. Ám a feladatot mégsem oldhatta meg, mert egy új építészeti rendszer csak nemzedékek állandó művének *eredménye* lehet, s nem állapítható meg *a priori*, egyetlen művész ötlete alapján. Colbert eszméje itt is a lehetetlen határai körül csapóiig, s megsemmisülten hullott a feledékenység birodalmába; mert az erőszakolás lehetőségét ez esetben a dolog természete föltétlenül kizárta,

A megkezdett úton tehát semmire sem mehetett a miniszter új akadémiájával. Pedig ezt is csak azért állította fel, hogy hasznát vegye. Új irányba tereli hát munkásságát, mert minden áron hasznát akarja venni. 1678-ban felszólítja az akadémiát »keresné föl tüstént Párizs és környékének összes régi templomait és régi épületeit, hogy megmondhassa, jó vagy rossz kövekből épültek-e; teljes épségben maradtak-e fenn, vagy a levegő és a nedvesség, a hold és a nap befolyása következtében meg vannak-e rongálva; mely kőbányákból épültek, s ezek fenn vannak-e még vagy sem?«¹⁾

Már ez jelentékeny munkakör az akadémia számára, mely ekkép első ösévé lett az újabb korban, 1852 óta Európa-szerte alkotott országos műemlék-bizottságoknak.

Az építészeti akadémia buzgón látott megbízatása teljesítéséhez. Kilencz hónap alatt Párizsban és környékén kilenczvenöt műemléket 8 harmincz kőbányát vizsgált meg. Kutatásai eredményéről terjedelmes, mondhatni kimerítő jelentést tett a miniszternek.

Másik főfeladata volt az akadémiának, az akkoriban még bölcsejében szendergő széptudományok ápolása, nagy építészek műveinek bírálata s elméleti vitatkozások révén. S midőn pl.

¹⁾ Dd. 12. juillet, 1678. Lettres de Colbert. V, 384., 385,

több rendbeli értekezlet után arra az eredményre jönnek, hogy az építészetben »positiv szépség« van: elhatározzák, hogy e megállapodásuk indokait ki fogják fejteni »Colbert kegyelmes úr előtt, akkor, ha majd személyes megjelenésével tiszteli meg az akadémiát.« Erre méltán számíthattak, mert a miniszter, kivált kezdetben, ebbe az akadémiába is el-ellátogatott, részt vett ülésein, vita-tárgyakat adott fel s nem egyszer adott bangót saját véleményének is.

Az akadémiai eszme Nyugaton a XVII. században érte virágkorát. Colbert e részben korának kifejezője: az építészeti akadémia, egyik kedvencz intézete, már a negyedik akadémia volt, mely neki köszönhette létrejövetelét.

De ne halmozzunk minden érdemet egy emberre. Kétségkívül munkatársai is voltak, kikről nem szabad megfeledkeznünk.

A művészet terén, ép úgy mint az irodalmi ügyekben, Colbert és XIV. Lajos osztályosok a dicsőségben. A miniszter, urától nyerte impulzusait, s biztosan tudta, hogy annak a kedvébe jár, ha a művészet emelésén fáradozik; mert a király annyira kimutatta érdeklődését, hogy még a tábori élet zajában s elfoglaltságai között is szakadatlanul levelezett művészi ügyekben.

Németországban, a XIV. Lajos udvarát utánozgató apró német udvarokról, azok politikailag eszélytelen s céltalan pazarlásairól Ítéelve meg a nagy mintaképet: az a vélemény vert gyökeret, hogy XIV. Lajos Maecenássága sem volt egyéb hiú személyi fényűző hajlamok kielégítésénél. E föltevés alaptalan, világosan kimutatható lévén, hogy egyéni ízlése: pompaszeregetete, fényelgő kedvtelései mellett ép oly mértékben vezérelték államférfiül szempontok s a fejedelmi méltóságából folyó kötelességek tiszta öntudata. Kétségkívül őt kell tartanunk kora legkiválóbb műkritikusának, mit bizonyít a Le Brun és Mausart, Girardon, Quinault, Lully és Le Nôire irányában tanúsított pártfogása.

A király ízlése oly korban, midőn szemöldöke rándulását lesi minden halandó: igen természetesen irányadó hatással van a művészetre. A mint a Teniers-ekre s más holland vagy flamand genre-képekre kimondja, hogy vigyék előlem e »magot«-

kai: senki sem mer többé effélékbe fogni; a genre-képek festése abba marad. S bizonyára nagy része volt a királynak is abban, hogy divatba jöttek a nagyszabású classicus képek. Történelmi s főképp mythologiai tárgyú festmények ezek. mint a melyek legtöbb alkalmat adnak hízelgő czélzásokra. A Le Brun-féle »Sándor csatái«, melyen Nagy Sándort XIV. Lajos személyesíti: a minták mintája mindazok számára, kik az ecsettel bánnak.

Az emlékszerű műalkotások sikerének egyik alapföltétele: a nagyszabású, nagyszerű arányok megvalósítása. XIV. Lajos gloire után sóvárgó lelkének egyik legfőbb kívánsága. S ebhez képest osztja parancsait, nem kiméivé semmit, hogy a mű. melyet neki és érette készítnék, méltó legyen az ő magas személyéhez.

A kisebb művészeteket ama pompaszeretettel istápolta. melyről méltán mondták kortársai, hogy meghaladja Salamonét.¹⁾

Ezen egyéni sajátosságokhoz járult a politikai szempont, mely a művészet s irodalom pártolását szükségesül tüntette föl két okból. Az egyik a közvagyonosodás emelése, a művészet fejlesztése révén, melyről Colbert világosítá fel. A másik: a »circenses« politikája, mely szerint »szükséges, hogy a fejedelem az év bizonyos idejében nyilvános ünnepélyeket s játékokat adjon a nép multságára.« (Il Principe, §. XXI.) Amit Napoléon a kormányművészet alapelvéül vallott, hogy mindenkor az emberek képzelmére kell hatni: azt már XIV. Lajos is nap nap mellett gyakorolta. Pompa, ünnepek, multságok, irdatlan nagy építkezés: nélkülözhetlen uralkodó eszközei. Úgy hogy alatta is, a politikai mindenhatóságtól elválaszthatlan erőszakosság és részleges nyomor helyébe mintegy kárpótlásul adatott az államot képviselő udvar vakítóan ragyogó fénye, mely bámulatra ragadja s a fejedelem korlátlan hatalma iránti félelemmel tölti el a tömeget.

¹⁾ »Tout ce que vous avez lu de la magnificence de Salomon ou de la grandeur du Roi de la Chine, n'est pas comparable à la pompe qui accompagne le Roi dans son voyage.« Lettre du Comte de Coligni au Comte de Bussy, dd. 25. Mai, 1667. Lettres de Messire Roger de Rahutin, Comte de Bussy. Avec les réponses. Amsterdam, 1738. T. 65,

Hatvan-hetven évvel később még Voltaire is egyedül oncélnak tekinti a XIV. Lajos-féle pompázásokat, az írók és művészek pártolását. De ugyanakkor s valamivel később, egymásután két bölcselő tagadja kereken az udvari fényelgés olyatén frivol jellegét. »A szükség emelte a trónokat, úgymond az egyik — a tudomány és művészet erősítették meg. Földi hatalmasságok! szeressétek a tehetségeket s pártoljátok a tudomány s művészet művelőit.«¹⁾ Míg a másik úgy ejti nézetét, hogy a fényűzés köztársaságban a bukás kórjele, monarchiában szűkségszerű, mert annak egyik fenntartó eleme.²⁾

»A tudomány és művészet — írja XIV. Lajos a zene-akadémia szabadalmi levelében — legjelentékenyebb ékessége lévén az államnak: a mióta megszereztük a békét népünknek, nem ismertünk kellemesebb foglalkozást a tudomány és művészetnek emelésénél, s ezért magunk mellé hívtuk mindazokat, kik abban úgy a mi királyságunk területén, mint külső országokban, hírnévre tettek szert; és hogy ezeket tökéletesbülésre serkentsük, becsülésünk és jóakaratumk jeleivel halmoztuk el őket.«³⁾

A zene-akadémia, úgy a mint megvalósult, Lullyvel az élén, egyenesen XIV. Lajos műve. Colbert ellenezte; mert még 1669-ben Perrin nevű úri ember szabadalmat kapott zene-akadémiára, illetőleg arra, hogy Párizsban és az egész országban francia darabokat, az olasz operák módjára, adhasson elő. Perrin vállalata rosszul ütött ki, s Lully szorgalmazta a királynál, hogy a Perrin szabadalmát megsemmisítve, azt reá ruházza. Colbert ezt Justizmordnak nézi s Perrin pártjára áll. De a király Lully mellé hajlik, s 1672 márcziusában kiadja részére a szabadalmi nyílt levelet, melyben egyúttal visszavonja a Perrin részére adott szabadalmat.

A miniszter ekkor egy fait accomplival áll szemben, melyet sokkal alárendeltebb jelentőségűnek tart, hogysen a miatt szembeszállna a fejedelemmel. Mint ily esetekben mindig, úgy ez alkalommal is feltétlenül meghajlik a király akarata

¹⁾ Rousseau: Discours sur les Sciences et les Arts. Préface.

²⁾ Montesquieu: Esprit des lois. VII. 4.

³⁾ Lettres patentes permettant a Lully de tenir Académie royale de Musique, dd. mais, 1672. — Lettres de Colbert. V. 535., 536. App.

előtt. S még abban a hónapban erősen sürgeti a parlament főnökeit, hogy a szabadalmi nyílt parancsot igtassák be. »Ő Felsége írja a parlament főügyészének meg lévén róla győződve, hogy, ha Lully úr vezeti ezt az akadémiát, úgy Ő Felsége, mint a közönség meg lesz vele elégedve: megparancsolta nekem, adnám Önnek tudtára, hogy ez az ügy a lehető legrövidebb idő alatt intéztessék el, és pedig, a mennyiben az igazságszolgáltatás megengedi, kedvező határozattal.«¹⁾ A beiktatás, két hónapnyi késedelemmel, Colbert újabb sürgetésére, végre csakugyan megtörtént. S Lully, Quinault segélyével, elvetve az olasz zenét, akadémiájában egy egészen új, francziás zamatú zenének vetette meg alapjait.

Colbertnek XIV. Lajoson kívül nagy munkatársa volt még a művészeti ügyekben Le Brun Károly; Le Brun, kinek szinte melléknevévé lett, hogy »a legsarnokibb mester (le plus despotique des maîtres).« Megengedjük, hogy az volt. Heves vérmérséklete, mely nem tűrt ellenmondást, azzá tehetette annyival inkább, mert a neki juttatott nagy hatalmi körben akaratát senki sem korlátozta. Tudjuk, hogy chamaeleon-természet volt: udvaroncز gazdájával, büszke a vele egyenlőkkel, gőgös alárendeltjeivel szemben. Nem is vizsgáljuk tombolásait. Csak azt kutatjuk, vajjon megfelelt-e annak a feladatnak, melyet Colbert bízott rá, s viharzó cselekvésmódja többet pusztított-e mint alkotott?

Colbert ugyanakkor, midőn rengeteg művészi munka volt folyamatban, egyszersmind a művészet egész birodalmának szilárd, állandó szervezetet akart adni. Ő maga Mazarin környezetében műértővé lett ugyan, mit — ámbár a francia irodalom az ellenkezőt állítja nézetünk szerint eléggé bizonyít az, hogy Van dér Meulen tehetségét az ő szeme fedezte föl s az ő akarata hozta e kitűnő festőművészt Brüsszelből Párizsba.²⁾ Mindamellett, állásából folyólag, tervei kivitelére oly egyént kellett kiszemelnie, ki sokoldalú művészi képzettséggel, munkabíró, szervező tehetséget s akaratot párosított. Szerencséje volt neki, a művészet ügyének és Franciaország-

¹⁾ Dd. 24. mars, 1672. Lettres de Colbert. V. 328.

²⁾ A. Genevay: Le style Louis XIV. Paris, 1886. p. 199.

nak egyaránt, hogy Le Brun Károlyban e ritka tulajdonok egyesültek. S nem kevesebb dicsőségére válik Colbert adminisztratív képességének, hogy meglátta Le Brun-t s teljhatalommal ruházta föl, mint Le Brunnek az, hogy végrehajtotta, a mire elhivatott.

Előrelátható volt, hogy a művészi akadémiák fölállítása a régi nagy czéh (corporation des maîtres es arts de peinture et sculpture) helyébe, egyre erősebben fogja elkülönözni egymástól az akadémiai és az iparos köröket. A fenyegető hézag áthidalására Colbert, mint administrator, nem tehetett eszélyesebbet, mint hogy ép akkor, midőn a királyi nagy építkezések megeredtek, az akadémiák és az iparművészet ügyét egyetlen ember kezébe adta. *Egy* embert állított az egész organisations élére, hogy annak személyében nyerjen kifejezést minden művészet *egysége*.

1662-ben állítja föl Colbert a királyi bútorgyárat (Manufacture royale des meubles de la couronne), mely Le Brun gondjaira bízva, öt évi kísérletezés után végleg szervezetett. Az alapító királyi oklevél kifejezi, hogy ezt is örök időkre akarják megalkotni. »E vállalat megszilárdítása végett, szükségességnek láttuk, hogy állandó és maradó alakot adjunk neki s e czélból gondoskodtunk alkalmas szabályzatról.« S ezért gondoskodtak alkalmas épületekről, melyekbe az addig városzerte szétszórtan, a Trinitében, a Louvreban, a rue de la Planche-*ons* több más helyen dolgozó műiparosok letelepítettek. A gobelin-gyár, melynek forrászive kiválóan élénk színt kölcsönöz a skárlát-szín posztónak, különben is nagy műhely volt, alkalmas arra, hogy magvát képezze Franciaország legnagyobb művészi telepének. Colbert tehát megvette a szomszéd épületeket s odahelyezte a nagy művész-telepet. Nem csupán szőnyegek készültek itt, hanem egyszersmind a Louvre oszlopfejei, a királyi paloták homlokzatának ékítményei, pompás bútorai, diadaljelvényei s itt öntötték és vészték a király asztalának ragyogó ezüst-neműit, melyek a monarchák lakának, szép napjaikban, művészi ékességei, majd a szorongattatás idején erszényük legfőbb segédforrásai: pengő tallérrá fognak egykor átalakulni a pénzverő-ház sajtójában.

Festők, mint Le Brun. Van dér Meulen s később Mi-

gnard, szobrászok, mint Coysevox, vésnökök, mint Edelinck és Nanteuil, ötvösök és általán díszítő művészek, mint a Caffieriek, Cucci és Boule, tanítványoktól környezve dolgoznak a műtermekben. Egymás mellett működik a festők és szobrászok, a szőnyegtakácsok, hímvarrók, kőcsiszolók, ötvösök, ércöntők, vésnökök, óráskok, műlakatosok és asztalosok egész hada.¹⁾ Közvetlen együttlétük kimondhatlan haszonnal járt a művészekre, műiparosokra s magára a művészet ügyére nézve egyaránt. A műiparos mindennapi érintkezésben a művészekkel, azok tervei szerint dolgozva, aesthetikai érzékét erősen kiképezte, s kiváló mesterek vezetése alatt, a kivitel virtuozitását magáévá tehette. S a művész, mindennapi érintkezésben az iparosokkal, az egyes iparágak technikai szabályait s segédeszközeit ismerve meg, képzőimének biztosb irányt adhatott.

Nagy iskolája ez a díszítő iparos művészetnek. Iskola a szó szoros értelmében, mert a műipari nevelés és oktatás kezdetétől fogva egyik legfőbb célja az intézetnek. Körülbelül hetven-nyolczvan serdülő ifjú növendéke volt, kik bizonyos órákban összegyűlve, élő minták vagy antik mőtárgyak után tanultak rajzolni a legjobb mesterek vezetése alatt. Arra van tehát itt fektetve a fősúly, melyről majdan nagy igazán mondja Diderot: »az a nemzet, mely megtanul rajzolni, a mint megtanulnak írni: csakhamar felül fog kerekedni az ízlés művészetének minden ágában (une nation où l'on apprendrait à dessiner, comme on apprend à écrire, l'emporterait bientôt sur les autres dans tous les arts du goût.)«

A művészetek seminariumának vehetjük e rajzoló iskolát, hol a növendékek hat évig mint apródok, négy évig mint legények szolgáltak, melynek leteltével szakmájuk gyakorlatára mesterjogot kaptak az egész országban. Az anyaintézet évről évre egész raját bocsátá ki magából a kiképzett mestereknek, kik az ország minden részébe szétmenve, művészi képzettségüket, ízlésöket s tökéletesbített technikájukat elterjeszték azon ezekben, melyekbe fölvetettek. Minden szépségtől elárasztott légkörben tíz esztendeig élve, annyi ideig kizárólag technikai-

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 518. — V. ö. Urkunden u. Actenstücke zur Gesch. des Kurfürsten Friede Wilhelm v. Brandenburg. IX. 655.

lag bevégzett remekművök előállításánál segédkezve, a legjobb műgyakorlatot adhatták örökül családjaiknak s társaiknak. S így Franciaország közel kétszáz évvel azelőtt, hogy másutt a műipariskolákat szervezni kezdik, már oly központi képző intézettel bírt, mely szervezete nagyszerűségében, a tanítás alaposágában s instructiv hatásában minden modern tanintézetet felülmúlt. Hatása máig érezhető. Jól volt megalkotva!

Le Brun, mint az akadémiák és a királyi bútór- és szövetgyárak főigazgatója, azon húsz esztendő alatt állott a francia művészet élén, mely Párizs, Versailles, Saint-Germain, Fontainebleau legnagyobb műalkotásait állította elő. S azon nagy idő alatt, minden, a mi csak a művészetre vonatkozik, az ő kezén ment keresztül. Nemcsak az épület-tervek, a szobor-minták, a festmények készítették vagy bíráltattak meg általa, de maga készítő vagy készítette az utolsó bútór-darab mintáját, a szövet-minták s apró ércművek rajzát is. A Louvre gyűjteménye nem kevesebb mint 2400 Le-Brun-féle rajzot őriz, melyek mintául szolgáltak a különböző művészek és műiparosoknak.

Ennélfogva az intézetben készített műveket egyetlen ízlés irányozta, egyetlen ízlés, mely az egyes művészi tárgyakat nem elszigetelten, hanem úgy tekintő, minő összhangban van a többivel.

Az ajtókilincs és gyertyatartó, a gobelinek és szoborművek harmóniába hozattak az épületek homlokzatával, megőrizve mindenik a tárgy természetéből folyó jellegét, az egyik a kecsességet, a másik az impozánságot.

E célra irányuló szakadatlan utasításait igazi művészek igen természetesen nehezen szenvedhették. Kisebb-nagyobb összeütközések napi renden voltak. Míg Le Brun élt, addig versenytársa, Mignard, nem lépett be az akadémiába. »Uram — írta egy ízben a vérig keserített Mignard Colbertnek uram, a király az úr, s ha azt parancsolja, hogy hagyjam el az országot, kész vagyok elutazni. De tudja meg, hogy ezzel az öt körmőmmel, nincsen ország Európában, a hol többre ne becsülnének, s nagyobb vagyont ne kaparhatnék össze, mint Franciaországban.«

Kétségtelen, hogy Le Brunnek nyolczvannégy éves koráig szakadatlanul vitt művezetősége ugyanoly hátrányokat mutatott

föl, mint a túlon-túl hosszú uralmak átalában. A mint, XIV. Lajos és XV. Lajos kormánya több nemzedékre nehezkedett, úgy a Le Bruné is, s hosszú uralkodásuk végeredményben is egyformán tüntette föl az előregedés symptomáit: merőben csak saját múltjokban élve, lassanként minden megújhodás gátjaivá lettek.

Eredetiségük teljességében, minden censura nélkül érvényesülni óhajtó oly művészek, mint Mignard, Mansart vagy Girardon, bizonyára nem ok nélkül zúgolódtak Le Brunnek egyre megújuló utasítások és figyelmeztetések által gyakorolt zsarnoksága ellen.

De bizonyosnak tartjuk, hogy ez útbaigazító, egymáshoz alkalmazható ténykedés híjával, nem lenne módunk épen azért dicsérni a francia középületeket s fölszerelésüket, miben páratlanok máig. Xem bámulhatnék épen azt a fenséges összhangot s egységet kivitelükben, mely legkiválóbb ismervük. Minden ízükön meglátszik, hogy egyetlen ember magas fokú műizlésének ellenőrzése mellett, egy egységes nagy organismusnak kifolyásai.

A királyi bútorgyárban készült műtárgyak közt nem csak leghíresebbek, de művészi érték dolgában kétségkívül legkiválóbbak is a Gobelius és a Savonneric szőnyegei.

Párizs szőnyegszövészetének nagy múltja volt. IY. Henrik még 1607-ben hívta be Flandriából, nagy szabadalmak ígérete mellett, Comans Márkust és De la Planche Ferenczct, kik maguk s utódaik, több nemzedéken át, a flandriaival fölerő szőnyegetek készítették. Colbert ezek intézetét mindenestől a bútorgyárba olvasztotta. Ugyanazzal egyesítő a Gobelinek műtelepét.

Az első Gobelin még 1450-ben telepedett Párizsba, s rövid időn meglepő sikerrel üzte művészetét. Annyira, hogy a köznép csodát látott abban, s a csodaszerű iránti érzéke, párosulva azzal a véletlennel, hogy Franciaország némely vidékén »gobelin« annyi mint ördögadta vagy ördögszülte: Gobelin mesterre és családjára ráfogta, hogy szerződésre lépett az

¹⁾ L. Dussieux: Étude biographique sur Colbert. Paris, 1886.

ördöggel.¹⁾ S mikép XV. században Arras városának remek szőnyegei a »Draps d'Arras« — melyeket Olaszországban »Arrazzi«-nak neveztek, egyetértelmű lett magával a festett szőnyeggel: úgy a XVII. századtól fogva a Gobelin családról nemzetközileg általában csak »gobelin«-nek nevezték a remek kivitelű festett szőnyeget. A »gobelin« név fogalma kizár minden kifogásolható műtárgyat: azóta, hogy Le Brun rajzolta a gobelinek mintáit, mind e mái napig csupán hibátlan s első rangú művészek által készített szőnyeget jelent. A minták is Rafael, Mantegna, Poussin, Le Brun, Mignard művei, s szőnyeggé szöve Franciaország állandó dicsekvésének tárgyai. Maga XIV. Lajos öt ízben szemlélte meg a Gobelin-gyárat, talán Machiavelli tanácsát követve, ki azt mondja, hogy »mivel minden város a művészek s mesteremberek bizonyos czélieire van fölosztva, azért jó lészen, ha gyülekezeteikben néha részt vesz a fejedelem, s e mellett fényűzését és kegyelmét kitünteti, azonban úgy, hogy fejedelmi méltóságát fentartsa, mint a minék nála soha semmiben sem szabad hiányzani. (Il Principe, §. XXI.)

A XVII. században Rospigliosi abbé, IX. Kelemen pápa unokaöccse volt az első idegen látogatója a Gobelin-gyárnak. S attól az időtől fogva a Párizs városában koronként megforduló souverainek, követek, művészek és tudósok soha nem mulasztják el e gyár meglátogatását.

A Savonnerie-ben is bámulatra méltó szőnyegek készültek. Így 1666-ban kezdik szőni a Louvre nagy galleriájára szánt Lourdet-féle török lábszőnyeget, mely 442 méternyi hosszú.²⁾ Nem kevesebb, mint tizennyolcz évig dolgoztak rajta.

Mikép a Gobelinben, úgy itt is Le Brun a gyár lelke és vezetője.

Ép oly maradandó hatása volt Le-Brun szervező munkásságának a francia művészet világhelyzetére nézve. A francia, eredeti művészi adományban, messze marad az olasz mögött, s alig-alig ér föl a flamanddal, a némettel és spanyollal. S mégis, mert ezek művészetében az állam mint szervező

¹⁾ Havaid et Vádion: Les manufactures nationales. Paris, 1889.

p. 15.

²⁾ Dussieux: Etude biographique sur Colbert. p. 195.

csak nagy későn lépett föl: Franciaország, hatalmas és böles állami szervezete révén, két századon át mind ama népek vezérévé lett. Ha mármost ismerjük ez uralom eredetét: nem szabad sokat adnunk arra, hogy Le Brun zsarnokságát korabeli művészei nem bocsáthatták meg soha: ideje volna, hogy Franciaország is megfedekezék arról az árról, melybe vagyonsága egyik legnagyobb tényezőjének s egyik legkiválóbb dicsőségének megalkotása került.

Colbert agyából pattant ki a műkiállítások eszméje. Fel-tűnéssel akarta tudtára adni a világnak, hogy a művészetnek új tűzhelyet alapított Franciaországban. Az ő elnöklete alatt nyílt meg 1673-ban az első kiállítás élő mesterek műveiből. S ettől fogva, a rémuralom s a restauratio rövid időszakát kivéve, mai napig szakadatlanul tartatnak.

A kiállítások helye kezdetben a Palais-Royal, 1699-től fogva a Louvre. A művészet ezek révén foglalt jelentékeny helyet a társadalmi életben. A részvéte] hovatovább általánossá lett: művészek és közönség közvetlen érintkezésbe lépnek egymással. Az egész XVII. és XVIII. században a francia société körében egy-egy nagy esemény az évenkénti, néha minden második vagy harmadik évben tartott műkiállítás. Élénken foglalkoztatja a művelt közszellemet, s fénye, hatása, erősen és előnyösen tükröződik vissza az irodalomban. Immár a laicusok is hozzájárulnak a művészet emeléséhez vagy hanyatlásához. Ítéletük, ízlésök gyakran ad irányt a művészeknek. Nevezetes lélektani mozzanat, hogy a művészet szükség-érzete a közönség körében egyre általánosabbá válik; s az ízlés és műértelem, általában a »szépség« cultusa, megkülönböztető jelvéé lesz a tömegeből való kiemelkedésnek és nagyságnak. A művészet és az élet mintegy összefonódik a Colberttől kezdeményezett kiállítások által, mely intézmény ilyenformán kiszámíthatlan hatást gyakorolt arra, hogy a francia művészet első helyre lépjen Európában.

V.

„Una grandissima servitu.“

Franciaországban, hol a clerus gazdagsággal, szívos testületi szellemmel s nagy befolyással tündöklött, a királyság csak úgy juthatott korlátlan hatalomhoz, ha az egyházat is magától függővé teszi. Épp ezért senki sem tett egyszerre akkora szolgálatot a *korlátlan* monarchiának, mint I. Eerenz, midőn 1516-ban győzedelmét arra használta, hogy az 1438-ki bourges-i *pragmatica sanctiót* elejtve, concordatumot kössön a pápasággal. Az egyezmény méltányosnak tűnt fel. A pápaság legyőzöttül is győztesnek tarthatta magát, mert a concordatum tagadja a zsinatok felsőbbségét a pápával szemben, a legfelsőbb egyházi törvénykezés jogát ismét a pápa kezébe adja, s visszaadja neki a *pragmatica sanctió* által tőle elvont annaták dús jövedelmét, vagyis azt a jogot, hogy minden újonnan betöltött javadalomtól azzal arányban álló adót szedjen.

Az idő azonban, mint az emberi cselekmények próbaköve s legfőbb bírója, csakhamar kimutatta, hogy amaz engedmények nem értek föl a királyság részére tett engedményekhez. X. Leó a nagyobb egyházi javadalmakra való kinevezés jogát — az apátságokat is beleértve — concordatumában a királyságra vitte át, s ennél fogva az egész clerust reményeivel s szükségleteivel egyetemben a király kegyelmére utalta.¹⁾ Nem alkudoznak többé három- vagy ötszáz javadalomra kinevezés jogán, mint az annak előtte tervezett concordatumok tárgyalásain. A pápaság egy tollvonással átengedte a roppant egyházi javak fölötti rendelkezés jogát Franciaország királyának. Igaz, hogy a pápa megtagadhatja a király kinevezettjének megerősítését. De az idő megmutatta, hogy veto-jogának gyakorlati értéke nincsen.

Mióta az egyházi hatalom a lelkiekből a világi régiókba is átcsapott: erős nyomást gyakorolt mindenre a mi vele érint-

¹⁾ Questa denominationgli da una grandissima servitù ed obediencia da prelati e laici per lo desiderio che hanno de lienefici. Giustiniani, dd. 1535.

kezesbe jött. E tőrhetetlen iga lerázása utáni törekvés tölti be az egész XV. századot. Német- és Angolország a schismaig menő dogmaticus forradalom útján kereste a szabadulás útját; Eranciaország a nemzeti egyház (église nationale) megalapítása lévén. Így történt, hogy a királyság úgy a lelkiekben, mint a világi dolgokban, oly központtá lett, melynek megerősítését czélozta minden francia, kinek leikéhez nőtt a nemzeti függetlenség nagy gondolata. A hatalmi vitában egyszerre fölmerül az *isteni jog* elmélete, mely születésétől fogva mindenkor anti-ultramontán jellegű s leghatalmasabb fegyver a pápai tekintély ellen való küzdelemben.

A *pragmatica sanctio* óta az egész clerus »reményeivel és szükségleteivel egyetemben« a királyságra lévén utalva: igen természetesen mindennek fölött a király kegyelmét keresi, s istenítve a királyi hatalmat, voltakép értelmi szerzőjévé lesz a »divino jure« királyság elméletének, mely szerint a királlyal szemben, ki csupán isten irányában tartozik felelősséggel, minden emberi korlát jogossága kereken tagadtatik. E tanokat csak át kell vinni az életbe, hogy mint bevégzett rendszer jelenjék meg a minden korláttól mentes modern királyság.

Már I. Ferencz követeinek előszere van (doivent précéder) minden más király követeivel szemben. Ő a legkeresztényebb király (roi très chrétien, rex Christianissimus), az »egyház elsőszülött fia«, Isten kegyelméből való király, ki a koronát »Dei gratiâ« s örökös joron bírja. Nem tartozik figyelembe venni más jogot, mint a sáli törvényt, mely a trónhoz juttatta. Ő az egyházi patrimonium gazdája, egyenrangú a pápával és a császárral, s velők együtt tartja egyensúlyban a világrendet. Ennélfogva nem a hízélgés túlcspóngását, hanem a tényleges politikai jog megdönthetien sarkelvének kifejezését kell látnunk Féraud, valamint Grassailles műveiben, midőn a concordatum megkötése alkalmával I. Ferenczet mint a »királyok királyát«, mint »Istenséget a földön« és mint »Jézus Krisztus helytartóját (le vicaire de Jésus-Christ)« szerepeltetik. ¹⁾ E tétélekből folyik logikai következetességgel, Francia-

¹⁾ G. Hanotaux: Études historiques sur le XVI-e et le XVII-e siècle en France. Paris, 1886. p. 9.

ország királyainak »nagysága és fő-fő kitűnősége (grandeur et superexcellence du roi de France)«.

Az igazhitűinknek dogmáját a királyi hatalomról már 1626-ban a chartresi püspök, a párizsi parlament által is jóváhagyott s az egész papság nevében szerkesztett államiratban így adta elő: A királyok Istenek, nem természetnél, hanem kegyelemnél fogva. Minden alattvalóik élete s halála kezeikbe van letéve. Irányukban a vak engedelmesség (une obéissance aveugle) még akkor is szent kötelesség, ha elkobozzák javainkat s szabadságunkat, s minden képzelhető csapást halmoznak a népre. »Igen, Istenek ők — teszi hozzá egy más alkalommal a meauxi püspök — mert autoritásuknál fogva homlokukon hordják az Istenség ismertető jelét.«

Ha ma, több mint kétszáz esztendő leforgása után, a legkorlátlanabb isteni monarchia fejlődésére visszatekintünk, természetesnek látjuk, hogy e kormányrendszert ép a derűs, a concordatumnál fogva különben is a királyságtól függő clerus, segítette diadalra. Az isteni királyság dogmája voltaképp már megvolt, a pápaság hatalomgyakorlatában. S onnét ültették át francia földre, azon mód, semmi egyéb változtatással, mint hogy a pápa nevét a királyéval helyettesítették. Miképp a pápa s a kanonisták a főről és tagokról való képet legszigorúbb jelentésében úgy vették, hogy egyedül a Curia és a pápa személye a székhelye s mozgató-rugója minden gondolkodás, akarat és cselekvésnek: úgy XIV. Lajossal szemben ép a clerus vonatkoztatta mindezt az ő személyére. Franciaországban »minden a király által történik, s minden ő érette van.« Istenség e földön, ki — Bossuet szerint — állandó isteni sugalmazás erejével uralkodik.

A francia királyok istenné nyilvánítása, mint már érintettük, kapcsolatban van azzal a törekvéssel, hogy a pápaság beavatkozását a világi ügyekbe egyszer s mindenkorra lehetetlenítsék. Colbert kormányzatának első tényei ama befolyás távoltartására irányultak.

Két ízben tűzött össze a pápaság a francia királysággal a regalitás miatt. Először 1602-ben VII. Sándor (Chigi), másodsor, az 1670-es években X. Kelemen (Altieri) és XI. Ince (Odescalchi) alatt. A vita a körül forog, vajjon a regali-

tás, vagyis nálunk ismeretes szóval jelölve e fogalmat: az intercalaris jövedelmek, megilletik-e a királyt az üresedésben levő apátságokban, az egykor Franciaországhoz tartozott, de időközben elszakadt s megint visszacsatolt artois-i grófságban, valamint az attól mentes Guyenne, Languedoc, Provence és Dauphinéban, végre az 1516-ki concordatum óta a francia koronához csatolt egyéb tartományokban.

Colbert az apátságokról sajátkezűleg írt terjedelmes emlékiratot szerkesztett a király számára, az ország alaptörvényeiből mutatva ki, hogy azokra nézve a regalitás legrégibb, legnemesebb és legkitűnőbb előjoga a koronának. Ez a király világi hatalmának, valamint annak a folyamánya, hogy a király személye a felkenés (onction sacrée) által mintegy egyházi személyiségre avatottatik; hogy a mint az érsekségek és püspökségek úgy az apátságok időközi (intercalaris) jövedelmei is, ősidőktől fogva, mindig a királyokra szállottak, minek jogosságát sohasem vonták kétségbe.¹⁾

Az 1659-iki pyrenaei béke értelmében újonnan visszacsatolt Artoisra nézve Colbert, szintén sajátkezű fogalmazatában, így adja elő véleményét: Azt állítja a pápa, hogy mivel »Franciaország királyai felségjogukat 1526-ban a madridi, aztán a cambrai-i és crespny-i egyezményben átengedték az ausztriai háznak: a concordatum-szerzete minden jogukról lemondtak, mely lemondás egyértelmű azon tartománynak a koronától való teljes elszakadásával.« Erre — úgymond Colbert — így felelhet a király: Artois sohasem szakadt el a koronától, azon állami alaptörvénynél fogva, mely szerint a korona domaniuma elidegeníthetetlen; a madridi egyezmény csak kicsikarta tott I. Ferencz fogsága alatt; a királyság rendei tiltakoztak ellene; a párizsi parlament megtagadta tőle a helybenhagyást és beiktatást; az egyezmény nem hajtott végre, mert Burgundia és a charleroi-i grófság megmaradtak a korona birtokában; e fegyvererővel csinált egyezmény nem változtat semmit a szent-szék irányában szerzett jogokon, ki harmadik személy e vitában« stb. stb.²⁾

¹⁾ Mémoire sur la régle, dd. 1675. Lettres de Colbert, VI. 103—113.

²⁾ Mémoire sur les bénéfices vacants dans l'Artois, dd. 1662. Lettres de Colbert, VI. 87—89.

Sok ága-boga van még e kérdésnek, melynek sűrűjében, magam részéről, ilyenformán tudtam eligazodni: A pápa az egyházi javakat, mint »szent és kegyes« tárgyakat, az anyaszentegyház olyatén örök tulajdonának minősíti, melyeket feltétlenül s tehermentesen birtokol; a minthogy az egyházi javak rendeltetése is örök időkre szóló, t. i. hogy *állandóan*, minden megszakítás nélkül, az egyház fenntartására és a szegények gyámolítására szolgáljanak. Ezzel szemben Colbert és vele a király, a *tényleges* Franciaország területén fekvő összes egyházi javakat megannyi hűbéri birtoknak tekinti, melynek javadalmasai csupán haszonélvezői a birtoknak s nem is lehetnek egyebek, miután nincsenek örököseik. Ennélfogva, ha a javadalmas meghal, mindaddig, míg helyét be nem töltik, a birtok mivel azoknak jelentékeny része különben is királyi alapítvány, — az 1516-ki concordatum értelmében a királyra száll vissza, mint a ki kizárólagos bú-tokosa minden hűbernek.

Maga XIV. Lajos, fiához szólva, így nyilatkozik az egyházi javakról: »a királyoknak természet szerűleg teljes és szabad rendelkezési joguk van minden egyházi és világi javak fölött, hogy okos gazdák módjára éljenek azzal, vagyis a szerint, a mint államaik szükséglete megkívánja.«¹⁾ Más szóval, minden a mi az államban van, a királyé, ki személyében maga az állam.

Chéruel kétségbevonatlanul bebizonyította, hogy a parlament szétverésekor, mikor még Mazarin kezében volt minden hatalom: XIV. Lajos nem mondta s nem is mondhatta: »l'état c'est moi.« De minél jobban ismerjük későbbi országglását, annál bizonyosabb, hogy azt három szóval nem lehetne remekebbiül s igazabban jellemezni.

Mennyi igazság van abban a hazugságban! Hogy is élhetett volna annyi ideig, ha nem merő igazság. Nagy vonásokban máig azon három szó értelmében alkotja meg magának a nagy közönség XIV. Lajos arczképét és szereplését, a mint már a maga korában is így ítélték meg.

Colbert e közfelfogásnak nagy hasznát vette céljai elérésére. 1(i62. szept. 7-én. midőn a regalitás liareza javában

¹⁾ Oeuvre* de Louis XIV. T. II. p. 121.

folyik, levelet ír Benedetti abbéhoz Rómába, melyben részvétét fejezi ki a fölött, hogy az aumale-i apátság a pápa magatartása folytán nem juthatott az abbé kezébe. S egész könnyedén, befejezett levele után utóiratul veti oda e sorokat:

»Kérem, emlékezzék nekem tett azon ígéreterre, hogy megküldi számomra ama bullák másolatát, melyekben a pápa fölhatalmazta a velencei köztársaságot az egyházi javak eladására.«

Én e sorokban Colbertnek egy vakmerő fogását látom. Tudja, hogy uráról nincs az a fennhéjázó, erőszakos rendszabály, melyet föl ne tennének Rómában. Tehát elhihetik azt is, mely már egyenesen forradalmi természetű tény volna.

Megfenyegeti mintegy Rómát azzal, hogy a király ráteszi a kezét az egyházi vagyonra. Mert abban bizonyos, hogy a sértett abbé nem fog titkolózni levelével, s értésére adja magának a Curiának, minő vihart támasztott a jus regale kérdésének fölbizgatásával.

Meg vagyok róla győződve, hogy e levélnek legfőbb célja ez vala. S e véleményemet nem akartam elhallgatni, mert szerfölött jellemző XIV. Lajos kormányára, Colbertre s magára a pápaságra nézve. Előadásomhoz tudom, hogy nem fűzhetem a történelmi bizonyosság szentesítését; nem is veendő egyébnek pusztá föltevésnél. De az bizonyos, hogy, ha a regalitás harczában a dátumokat egybevetjük, azt látjuk, hogy a pápaság óvatos visszavonulása épen 1662 utolsó hónapjaira, vagyis a Benedettihez írt levél odaérkezése utáni időszakra esik.

Tíz év múlva a küzdelem újult erővel tör ki. XIV. Lajos a parlamentekkel cgyetértőleg kiterjeszti a regalitást Guyenne, Languedoc, Provence és Dauphiné-ra is, valamint az egész tényleges Franciaországra.²⁾ Felszólítja a négy tartomány püspökeit, hogy a regalitás azonnali megnyíltának terhe alatt jelentsék ki, hogy alávetik magukat a chambre des comptes regálójának.

¹⁾ Lettres de Colbert. VI. 86.

²⁾ »Nous déclarons le droit de régale nous appartenir universellement dans tous les archeveschés et éveschés de nostre royaume, terres et pays de nostre obéissance.« Déclaration pour la régale, dd. 10 févr. 1673. Lettres de Colbert, App. VI. 440.

A clerus nem érdekelt része hallgatott; az érdekeltek pedig az alet-i és a pamiers-i püspök kivételével elismerték a legalitást. E püspökök mindketten jansenisták, kik a hajdani lyoni zsinat ellenkező végzésére hivatkozva, a francia államtanács végzését végrehajthatatlannak nyilvánították. XIV. I. aijos kormánya azonban nem szokott az üres fenyegetésnél maradni. Az illető püspökségeket nyomban a regalitás alá vetetteknek nyilatkoztatta, vagyis olybá vette, mintha megürültek volna, s ennél fogva jövedelmeit lefoglalta. Az alet-i püspök ekkor az épen összegyűlt clerushoz fordul. De a király szólt, s a clerus néma maradt.

Így állott a regalitás ügye 1674-ben, midőn egy sa játságos mozzanat még jobban összebonyolítja.

XIV. Lajos Montespan asszonytól, tehát kettős házasságtörésből született egyik fattyúgyermekének az egyházi rendbe fölvetelét óhajtotta. 1675-ben fölmentvényért a pápához fordult. Akkor a pápai székben XI. Incze ült, ki a kérelmet megtagadta.

Úgy látszik, ebből az incidensből ered a regalitás kérdésének elmérgesedése, s azzal kapcsolatban a legnagyobb kérdéseknek oly tüzes vitatása, melynek hevében a küzdőfelek egyike az *ég bosszúját*, másika a *schismát* emlegeti.

Bármily fontosságot nyert Vexin grófnak pappá avatása qu'il fut d'Eglise — amiatt, mert XIV. Lajos gyermekéről volt szó: ám azért egy pilis-beretválás, ha meg is indíthatta, de nem hisszük, hogy tíz esztendőn át kellő táplálékkal tudta volna ellátni a XIV. Lajos és XI. Incze közt dühöngő ádáz küzdelmet. Mélyebben fekvő okok vihették ily szélső ellenállásra mind a pápát, mind a királyt. Mi ez okokat *nem a lcét személyiség*, hanem az általuk képviselt *két hatalom* közti állandó és éles nagy politikai ellentétben találtuk meg.

Az európai nagypolitika, ezen egész koron át, uralkodó jellegét három nagy állam, vagy helyesebben két nagy uralkodó család közti versengéstől nyerte. A Bourbonok francia dynastiája, meg a Habsburgok spanyol és német ága tusakodik egymással a főhataloméért. Mindkét uralkodóházra nézve, különösen az 1670-es évek végén, vagyis azon időpontban, midőn mind inkább előtérbe nyomul s valószínűséget nyer a spanyol

örökség közeli megnyitása: élet-érdekű fontossággal bírt, melyiknek a részére áll a pápa? S ezért Franciaország és Spanyolország a csataterén nem kevésbé küzd egymással, mint a conclavében. Spanyolországnak a XVII. század közepétől fogva egymásután több pápát sikerült megválasztatnia, kik már ennél fogva személyileg is lekötelezettjei a spanyol királynak, a mint közülök az elsők valóban személyileg is ellenségei Mazarinnek. Odescalchi bíbornok. még mielőtt XI. Inczévé lett volna, egészen spanyol, irányzatánál és érdekeinél fogva.

Itt született. 40 50.000 tallérnyi évjáradékot hűz ottani földjeiről, ott vannak rokonai s a mi mind ennél fontosabb: a spanyol párt karján emelkedik a pápaságig. S pár nappal választása után. nem is meglepő Versaillesban az odaérkező hír, hogy a pápa »egészen spanyol (tout espagnol)«¹⁾ vagy, a mint Saint-Simon mondta (VIII. 145), »egészen ausztriai (entièrement autrichien)«.

XIV. Lajos udvarában, hol akkor a külpolitikát csupán a spanyol örökösödés szemüvegén nézik: a mint a hollandi háborúnak, úgy a Curia elleni harcznak is a pápa spanyolpártisága a döntő, egyetemes indoka. Részleges, csupán látszólag főindoka a pápának a pamiersi káptalanhoz 1681 új év napján intézett brévéje. Ebben a pápa, semmibe sem véve a concordatumot, a toulousei érseket s az általa kinevezett fővicáriust kiátkozta. Egyszersmind kijelenté, hogy a fővicáriustól ordinált papok gyóntatása semmis, esketésük hasonlóképen, úgy hogy a kiket ezek adnak össze, nem szent házasságban, hanem csak ágyasságban (in concubinato) élőknek tekintendők.²⁾

Colbertnél a kérdésben nem annyira a külpolitikai, mint inkább a fiscális belügyi szempont az irányadó. Ő az összes egyházi ügyeket, melyeknek fővezetését kezében tartotta, a

¹⁾ Michaud: Louis XIV. et Innocent XI., d'après les correspondances diplomatiques inédites. Paris, 1883. II. 2., 3., 6. Az itt felhozott eredeti okirat-töredékek, nézetein szerint, teljesen kivetik a sarkából Ralikének (Französische Geschichte. FII. 365.) a Legalitásra vonatkozó ezen állítását: »der überaus kirchliche Papst, der hiebei von jeder weltlichen Rückkaicht fret war,« etc.

²⁾ De Beausset: Histoire de Bossuet. T. II. liv. VI. p. 11S.

belügyi kormányzat egy ágának tekinti. Hadd bajlódjék Pomponne a kérdés külügyi oldalával! E villongástól nem látják a végét — nekünk nem fáj a fejünk: *intra dominium* vagyunk! A mennybolton villámok czikáznak, mi c földön nyugodtan szedjük be az intercalaris jövedelmeket.¹⁾

A pamiersi káptalanhoz intézett breve első rendű fontosságú belügyi érdekek elevenébe vágott. Ezért lépett ismét a sorompók közé Colbert. kinek nevével az egész küzdelem legemlékezetesebb ténye elválhatlanul össze van fűzve. Az 168^{1/2}-ki egyetemes papi gyűlés alkalmából, mint Bossuet beszéli, az államtanácsban szóba jött, vájjon a gallicán egyháznak a pápasággal szemben régóta hirdetett tanait nem lehetne-e a gyűlés elé terjeszteni eldöntés végett. A kik a kérdést szóba hozták, t. i. Le Tellier és fia a rheimsi érsek, meggondolva a dolgot, következményeitől visszariadtak s elejtették az eszmét; Colbert azonban megragadta. Ha Rómával jó lábón áll a király, ilyfajta döntés lehetetlen; de hat évi szakadatlan villongás után már csak ilyen fegyver az indokolt. Colbert ilyen nézetei bírták rá a királyt, hogy a gallicánoknak szabad kezét adjon. Különbben is állandó taktikája volt, hogy ellenfele minden támadását még erősebbel, annak legérzékenyebb oldalára intézett támadással, viszonzta. Sohasem védekezett, mindig csak támad; legjobb védelemnek a támadást tartotta.

Ekkép, Colbert ösztönzése mellett, születik meg a nevezetes Cleri gallicani de ecclesiastica potestate declaratio (Déclaration du clergé de France sur la puissance ecclésiastique), melyet mindjárt az elfogadását követő napon, mint »igen fontosat« meleg ajánlatával küldött a parlamenti főügyészhez, hogy gyorsan iktattassa be törvényül; mi három nap alatt meg is történt.¹⁾

A Bossuet-szerkesztette nyilatkozat ismeretes négy pontja kimondja, hogy a világi hatalom független minden idegen beavatkozástól, hogy az egyetemes zsinatok a pápa fölött állnak; hogy egyházi kérdésekben szükségkép figyelembe kell venni az egyház szavazatát, valamint a világiakban a nemzeti törvényeket. A Bossuet-fogalmazta négy tétel voltaképen a király-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 20. mars, 1682. VI. 161.

ság és a püspöki kar szoros egyesülésének manifestuma a pápasággal szemben. ¹⁾

A négy pont közt az utolsónak az a része a legnagyobb horderejű, melyben ki van mondva, hogy az egyház hozzájárulása nélkül még a hit kérdéseiben sem dönthet a pápa. Az egyházi tekintély e merész korlátozásait miatt mondogatták az egykorunk, hogy Franciaország, ha ugyan még benn van a katholikus egyházban, annak már legalább is a küszöbéig jutott. Még csak egy lépés, és már kilépett belőle.

Az 1682-ki, tisztán politikai jellegű nyilatkozatnak értelmi szerzője, Foscarini velencei követ, sőt maga Bossuet tanúsága szerint, egyenesen Colbert (M. Colbert en étoit véritablement l'auteur). Maga Bossuet is csak az udvar nyomásának engedett. A concordatum óta állandó taktikája volt a francia királyságnak, hogy saját papságával a pápai hatalom befolyását, a pápai hatalommal a saját papságát korlátozza.

A papságnak a már kiadott nyilatkozat irányában elfoglalt pártállását, 1682 elején, csinosan jelölte ki egy kis chansonette:

La Sorbonne défend la foi,
Et le clergé, l'édit du roi.
Ou ne sait qui l'emportera,
Alléluia.

A király ugyanis a nyilatkozat tételeit úgyszólván hitcikkelyekké óhajtotta avatni. Megkívánta, hogy minden iskolában taníttassanak s a jogi és hittudományi karban senki fokozatot ne nyerhessen, a ki esküt nem tesz rájuk. Ez ellen a Sorbonne protestált, de mind végig elszigetelten maradt. Kítartó ellenszegülésének más eredménye nem lett, mint hogy törésre kerülvén a dolog, nyolcz tagját küldték száműzetésbe.

Ellenben a főpapság, Colbert egész kormánya alatt, úgy ebben, mint minden hasonló természetű hatalmi kérdésben, mindenkor a korona pártján állott. Mert soha egy fejedelem sem uralkodott tökéletesebben papságán mint XIV. Lajos, kiről Condé herezeg — Banké szerint — azt tartotta, hogyha

¹⁾ Oeuvres complètes de Bossuet, publiées, d'après les imprimés et les manuscrits originaux par F. Lâchât. Paris, 1872, 1875. XXL 1—4. XXII. XXVI. 162. XXVIII. passim.

eszébe jutna a protestáns egyházba térni, papsága lenne az első, mely követné.

Ismerve a király és a főpapság közt fennállott viszonyt, némi nyomatékot nyer Favoritinak, a regale miatti harc idején, Cambolas atya előtt tett ama nyilatkozata, mely szerint »a pápával egy követ fúvó francia püspökök nincsenek oly kevesen, mint a hogy képzelik: ámde ezek jelenleg veté utána — *néma kutják: nincs merszők ugatni* (canes muti. non valentes latrare.)«¹⁾ A némaság azonban, ha valamikor, úgy mindenekfölött pártküzdelmekben, hallgatólagos beleegyezés. Minél erősebben ostromolta a pápaság a francia jansenista főpapokkal együtt a concordatumot: annál szorosabban sorakozott a főpapság zöme a király és a concordatum védelmére; mert hiszen a király által a concordatum alapján neveztek ki s húzták javadalmaikat.

Az állam és az egyház közti viszony egyensúlyban tartása az egész ancien régime egyik legfőbb hatalmi kérdése, s ez magyarázza meg, hogy Richelieu bíbornok óta a fő-fő miniszteri polczokon egymást éri a papi fejedelem: XIV. Lajos kiskorúsága alatt Mazarin bíbornok, XV. Lajos kiskorúsága idején Dubois és Fleury bíbornokok, majd Bernis bíbornok, XVI. Lajos országlása vége felé Loménie de Brienne toulousei érsek és bíbornok viszi Franciaország kormányát.

E bíbornokok minisztersége nyilvánvalóvá teszi a főpapság és a korona közt létrejött szövetséget, melyet intézményileg legszembeötlőbben a *don gratuit-k* időnkénti megszállása tanúsított.

Mióta a protestánsok rendi szervezete megbontatott s mióta az országrendi gyűléseket nem hívták többé egybe: a papság volt az egyedüli testület, mely rendi gyűléseket tartott. Már az maga. hogy tarthatott ily gyűléseket, nyilván tanúsítja, mennyire nem tartott tőle a királyság.

A régi szokást, mely nem járt veszedelemmel, Colbert is azon mód életben hagyta. Minden ötödik évben összehívta a papi gyűlést, mely rendszeren a nantes-i edictum visszavonását

¹⁾ Dd. 4. juillet, 1680. Midland: Louis XIV. et Innocent XI. T. II.

s a protestánsok elleni szigorúbb rendszabályok alkalmazását követelte, de a mellett megszavazta a rá kivetett adót, mint önkéntes adományt, melyet azért nem neveztek igaz nevén adónak, hogy fenntartsák a nem-adózás elvét és kiváltságát; »a nép vagyonával, a nemesség vérével, a papság imádságaival járult az ország jólétéhez.« A papság önkéntes adománya átlag úgy tizenhat millió, vagyis évenként valamivel több mint három millió, bár ebből jelentékeny rész visszatért a papságnak. Ellenben az állam semmi egyenes kiadást nem tesz a cultus-ügyekre. »A cultus önmagát tartotta fenn.« Az egyházi épületek építése és fenntartása kizárólag a clerus gondja; összes jövedelmének egy hatodrészt köteles a szegények közt kiosztani; viseli a katona-beszállásolásnak reá nézve föltöbb súlyos terheit, mert a katonák »örömet vették útjokat papi birtokokon keresztül«; némely monostornak rokkant katonákat tolnak nyakára, hogy élethossziglan eltartsák, mint »laicus frátereket«; másutt kötelességük a város falainak javíthatása és fenntartása. ¹⁾

Colbert, a don gratuit pontos és idejében való megszavazásának biztosítása végett, gondoskodott arról, hogy az első rend követői a kormány emberei legyenek. Ha valamely püspök vagy abbé, mint követ, nem volt kedve szerinti: tudtára adta az illető egyházmegyének, mely mindenkor ellenszegülés nélkül látott új választáshoz. S igen jellemző, hogy a miniszter a főpapi körökben sohasem volt híjával szolgálatkész besúgóknak, kik pontosan tudatták vele a királyi javaslatok ellen szavazók névsorát. ²⁾

Mivel azonban ezen öt-ötévenkénti összejövetelk mégis csak rendi gyűlések valának, s néhanapján akadályokat is gördítettek a kormány szándokai elé, Colbert nem jó szemmel nézte: időtartamukat s cselekvési szabadságukat még jobban korlátozni óhajtotta. 1675-ben a gyűlés ülészeit négy hónapra, az egyes egyházmegyék követeinek számát négyre: 1680-ban pedig az ülészeit két hónapra, a követek számát megynkint kettőre szállította le.

¹⁾ Le vicomte G. IV Avenel: Richelieu et la monarchie absolue. Paris, 1887. m. 298., 299.

²⁾ Correspondence administrative. T. 99., 960.

A papság rendi szabadsága és önkormányzata teljén, ép úgy mint a tartományi rendekéi: *une fantaisie plutôt qu'une réalité*. Colbert mégsem szüntette meg, mert semmi egyéb törvényes eszköze nem volt, melynek segítségével a papságot, mint az ország első kiváltságolt rendjét; megadóztathatta volna. Ern.' pedig égető szükség volt. XIV. Lajos nagy háborúinak költségeit a papság hozzájárulása nélkül nem lehetett volna előteremteni. A francia állam területének egynegyedét bírta tulajdonául a boltkéz. E földbirtok évi jövedelme a legcsekélyebb számítással 130 millió livre; azonkívül a papi dézma minden fekvő birtok után körülbelül 123 millió, s vagy száz millióra rúgó jövedelem hűbérúri czímen.¹⁾ Összesen 353 milliónyi évi jövedelem ez, vagyis mai értékben több mint egy milliárd frank.

Hogy nélkülözhetete volna a központosító nagy monarchia e rengeteg vagyron adóképesességét?

Azért oly fontos az egész ancien régime alatt a *don gratuit* milliókra menő összegének megszavazása. Colbert idejében egyetlenegyszer késedelmeskedett a papság az önkéntes adomány megajánlásával. S ekkor írta XIV. Lajos, valószínűleg Colbert tollával, kinek részvétele a király *mémoires*-jai szerkesztésében ki van mutatva, a következő nagyérdékű fejtegetését: »Meg kell értetni a papokkal, miszerint nagy jószágokat nem azért kapták tulajdonul, hogy jövedelmeiket garmadába gyűjtsék, hanem azért, hogy, mint azok kezelői, jótékonytárgyakat gyakoroljanak a szükségét szenvedőkkel szemben. Nem tehetnek ellenetést az ellen, hogy jövedelmeik egy parányi részével az állam szükségletei fedezéséhez járulnak, mert ez által ugyanannyival könnyítnek honfitársaik terhein. Föl kell tárnai előttük, hogy annyi szegény család, mely ravatalokkal van terhelve, méltó tárgya lehet kegyességüknek! és hogy nem lenne méltányos, ha csupán az egyháziak nem adnának semmit a közszükségletekre, és ha igen kényelmes bőségükben örvendeni akarnának oly nyugalom s élvezetnek, melyet összes többi ember-társaik rovására szereztek meg.«²⁾

¹⁾ Rambaud: *Histoire de la civilisation française*. Paris, 1887. II. 47., 48.

²⁾ *Mémoires de Louis XIV.* édit. Dreuss. II. 80., 81.

Ez a beszéd annyival indokoltabb, mert a főpapság, mely annakelőtte nagy hűbérei fejében bandériumokat állított ki: mióta a király vette kezébe a sereget mindenestől, nem jelenik meg többé a zászlók alatt, Colbert, úgy vélem, a küzdelmek hevében, ezt az érvet sem hagyta felhasználatlanul. Legalább arra magyarázom, hogy Gallois abbét sajátkezü levelében bízza meg azzal: »vizsgálná meg, mikor és mely királyok alatt mentettek föl az egyháziak, püspökök és apátok, a nagy hűbér-birtokaikkal járó hadbameneteli kötelezettségük alól?«¹⁾

A legalitás harcsával egyidejűleg, »a kereskedelem virág-zásra segítése végett, melyet agyában forgatott (pour le succès du commerce qu'il rouloit dans sa tête)«, ²⁾ hozta szóba Colbert az egyházi pályán lévők számának apasztását.

Colbert bajnak tartja, hogy a szükséges 100.000 világi papon kívül 87.000 szerzetes és 80.000 apácza van Franciaországban. Nem is mulasztja el, már 1664-től fogva, javasolni a királynak, hogy »kíméletesen és észrevétlenül apaszsa mindkét nembeli szerzetesek számát.«³⁾ A következő évben megsürgeti a királyt. »A barátok és apáczák — úgymond nemcsak hogy kivonják magukat a közjót előmozdító munka alól, de még azonfölül károsak is, mert nincsenek gyermekeik, kik majdan szükséges és hasznos foglalkozást üznének.« Egyelőre le kell tehát szállítani az apáczák szokásos hozományát, s elrendelni, hogy az apácza csak húsz, a barát csak huszonöt éves korában tehet fogadalmat, a pap pedig huszonhét éves kora előtt nem ordinálható.

Így a terv, melyet egész az utolsó pillanatig a király is helyeselt, bár végeldöntését halogatta. XIV. Lajos még 1666. június havában is naplójegyzeteket tett »a barátok haszonta-

¹⁾ Lettres de Colbert. VI. 102.

²⁾ Mémoires du P. René Rapin de la compagnie de Jésus, sur l'église et la société, la cour, la ville et le jansénisme. Publiés pour la première fois d'après le manuscrit autographe par Léon Aubineau. Paris, 1865. III. 387.

³⁾ »Vostre Majesté peut parvenir à diminuer doucement et insensiblement les moines de l'un et de l'autre sexe, qui ne produisent que des gens inutiles dans ce monde, et bien souvent des diables dans l'autre.« Lettres de Colbert, dd. 22. oct. 1664. VI. 3.

lanságáról.«¹⁾ Mind a mellett Lamoignon-nak sikerült őt a tizenkettedik órában a terv ellen hangolni. Szokta ő efféle meg-
lepetésekben részesíteni minisztereit. Néha-néha érvényesítő
azt a kormányelvét: időnkint meg kell mutatnia a királynak,
hogy nem írógép. A fogadalmakat illető javaslatot is ép akkor
vetette vissza, midőn Colbert azt hitte, hogy végre-valahára
már életbe léptetheti.

A »felsülés« nem üthette ki Colbert-t abból az irányból,
melyben megindult. Azért, mert nem ment a barátok számának
csökkentése, bizvást sikerülhet az ünnepeké! Ő az ünnepek
túlságos sokaságát az ipar és kereskedelem érdekeire veszedel-
mesnek tartotta. Ilyenkor szokja meg a munkás a heverést, a
kárttyát, a dőzsölést. »On nous ruine en fêtes« mondta La
Fontaine. (Le savetier et le financier, I. VIII.)

Az ünnepek számának apasztását Colbert, a párizsi érsek
támogatásával, a parlament ellenzése daczára vitte keresztül.
Mindenekelőtt pontos tájékozást kívánt szerezni az ünnepek
kérdésében. »Arra kérem Baluze urat — írja sajátkezűleg
készítse el számomra mind azt, a mi a szentek canonisatiójára
vonatkozik, a következő kérdésekre adván feleletet: mi volt e
részben az ősegyház szokása, s mi volt az egyházi atyák és a
négy első egyetemes zsinat véleménye? mikor vették kezdetüket
a szentek ünnepei? mi módon ismerték el a főbb szenteket:
köz-megegyezés útján-e, a zsinatok vagy a pápák által-e? mely
időben kezdték meg a pápák a szenté avatást? erre nézve
mire van szükség, s mik az erre vonatkozó emlékiratok?«²⁾

A mint a lényeges kérdések tisztába hozattak: egyszerre
tizenhét ünnepnapot törültek ki a naptárból. Még úgy is ma-
radt huszonhét ünnep, nem számítva a sátoros ünnepeket és
vasárnapokat.

¹⁾ »Réflexion de l'inutilité des moines. Ceux qui servent pour les
âmes, les distinguer. Double mal arrive de la dissolution des moines: la
difformité et le scandale public. L'attrait pour faire entrer plusieurs per-
sonnes dans cette profession, inutile par soi, stérile pour le bien d'un
État. L'on devrait réduire le nombre de cette profession à ceux qui ser-
vent it l'instruction des peuples et à l'administration des sacrements ou
qui par un austère (?) exemplaire sont un grand exemple.« Mémoires de
Louis XIV. éd. Dreyss. I. 47.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 25. nov. 1672. VI. 98.

Ha már tizenhét nappal szaporítá Colbert a hétköznapok számát, vagyis tizenhét munkanapot ajándékozott azoknak, kik kezük munkája után éltek: viszont saját érdekekben is megkövetelte tőlök az ünnepek, főkép vasárnapok valóságos megszentelését, Nyilvánvaló, hogy ép oly szemmel nézte a vasárnapot, mint Luther. Még az arsenálokban sem tűrte meg a vasárnapi munkát. A gályák intendánsához így írt: »vasárnapi napon sohase dolgoztasson; Ő Felsege nem engedi, hogy a munkások e napon is el legyenek foglalva.« Hasonló szigorral követelte az egyháztól rendelt böjtök megtartását. Húsneműek árúba bocsátását böjti napokon elkobzás terhe alatt tiltá el. A lefoglalt húst a közkórházi szegény betegek közt osztatta ki. ¹⁾

Ugyanakkor s ugyanazon szellemtől indítatva adta ki Colbert az úgynevezett zarándokok (soi-disant pélerins) elleni szigorúan indokolt rendeletét. A zarándokok, úgymond, ájtatosság örve alatt, elhagyják családi tűzhelyeiket, búcsúról búcsúra mennek, ödöngésükben tivornyára adva magukat. Nem tűrheti tovább e rendetlenséget. Ezentúl a búcsúsoknak fejeként engedélyt kell szerezniük a megyés püspöktől, a polgármesterektől s a főügyésztől; azonkívül fel kell mutatniok az atya, férj vagy legközelebbi rokon írásbeli beleegyezését. Az ez ellen vétőknek megvesszőzés a bérük, ismétlődés esetén gálya. Mintegy kiegészíti az 1671-ki rendeletet egy másik, mely testi büntetés terhe alatt tilalmazza a confraternitások s búcsúk javára való kéregetést.

A szerzetesek és az ünnepek számának leszállítása, valamint a zarándokok ellen kiadott rendeletek egytől-egyig közös gondolatra vihetők vissza. Az általános munkakötelezettség eszméje ez, melyet már Morus Tamás fejtegetett. Colbert egész működése egyik legfőbb feladatául tekintette, hogy azt az eszmét az Utópia kódvilágából lehozza a földre, s minél szélesebb körben tegye valósággá.

¹⁾ Arrêt (le la conr concernant l'observation des fetes, dd. 1. dúc. 1666. Lettres de Colbert. VT. 433. Ordonnance défendant. de vendre de la viande en caresme, dd. 28. janv. 1671. VI. 436.

VI.

Az államművészet alphája.

Meg akarnám mérni Colbert kormányzói értékét, erejét és erélyét, tehetségét és szorgalmát. De hogyan mérlegettem a mi megmérhetetlennek tűnik föl? hiszen szellemi tényezőkről van szó.

Önmagokban, elszigetelten tekintve, azok a potenciák valóban kiszámíthatlanok. Ha azonban a mérleg egyik serpenyőjébe az egykorú, hasonló nagy államok kormányzóit állítjuk, rend- és módszerükkel együtt, míg a másikba Colbert-t rend- és módszerével egyetemben: az összehasonlítás révén bizonyos számtani művelet áll elő, melyben a kettő közti különbség fogja megjelölni mindenik félnek értékét vagy érték-telenségét. Történelmi matliematika ez, mely mindenekfölött nehéz ugyan, mert a combinatióba vett aetheri természetű részek teljes ismerete az alapföltétele, — de a nehéz munka, kárpótlásul, úgy véljük, mindenekfölött tanulságos.

Colbert korában, egy Franciaországgal versenyezni akaró nagy államban, a »parva sapientia regitur mundus« hovatovább yjolitikai maximává nőtte ki magát. Kényelmes elv! Minek is hordanak Tápót császár miniszterei parókát? Államférfim gondjaiktól ugyan nem hullott ki a hajuk, mint szegény Sullynek vagy Colbertnek; s attól ugyan nem mutathattak fel egyetlen ősz hajszálat sem, melyet el kellene talcarniok.

Megmutatták, hogy' lehet *vaktában* kormányozni egy egész birodalmat. Mert nem vak-e az államférfi, ki vezetni akar egy népet és egy országot, a nélkül hogy érdemesnek tartaná megismerni a népet és azt az országot? Vak vezetett világtalant.

Az udvaroncok vakvezetők hallották már hírét a ratio statusnak. De mikor ez a ratio status azonos fogalommá vált a parva sapientiával! Egy kis hagyományos routine, fogások, bagatellek nagyra növesztése az üresség élesztője által, nagy dolgok s határozatok szabadon eresztése, tétovázás és esetleg

elvtelenség, szertartásos semmit-tevés, nagyképűség, mely akkor volt legnagyobb, mert az allonge-paróka karimája is növelte a fontoskodó arcz körvonalait: ezek a kormányzás arcanumai. Semmi ügyszeretet, megvásárolható vélemény, illatias eszem-iszom, élvezetvágy mint a hivatalviselés célja, semmi eredetiség, tömjénfüst — de az ördög szolgálatában: ezek a még nagyobb, rejtve rejtegetett arcanumok.

Ki fedezné föl e semmit-tévő apparátus ürességét? Hivatalos titkok ezek, a világ nem vehet róluk tudomást. De hátba mégis!? Két árulójuk akadt.

Az egyik egy *nyavalya*, mely csak a mértéktelen dobzó-dás nyomán jelentkezik. A chiragra és podagra, a köszvény e két fajtája, Lipót császár miniszterei közt ragályszerű. Csak egy bizonyos kort kell érniük s okvetlen kitör rajtok, régi önkéntes tétlenségükből kényszerült tétlenségre kárhoztatva valamennyit. Kivétel a ki nem ebben pusztul el. Abban nyavalyog még Hocher is, ki egyébként a semmittevők környezetében »vir laboriosissimus« hírében állott,

A másik áruló az idő. Nem lehet azzal büntetlenül visszaélni, nem lehet azt büntetlenül eltékozolni. A föld, ezen mi zordon égaljunk alatt, nem terem önként nemes gyümölcsöket. Az emberi szorgalomnak kell hozzájárulni, hogy kicsikarja a gaeodaemontól a mit méhében rejt. A ki e munkát nem fekteti be, annak a földjén gypübodza, kökény, csipkerózsa az áldatlan gyümölcs. Verejtékes munkásság nagy erőkifejtése nélkül, soha nem megy nagyra emberi társadalom.

A munka a megtermékenyítő. S ha ez nincs, a semmiből semmi sem lesz. Az erőfennmaradás változhatatlan törvénye világrendünknek, melyben egy erő-atom sem vész el nyomtalanul. Már most a hol nincsen erő, csak gyöngeség, ott az fog megöröködni. Az erő egy minusszal megtoldva. Ottan tárgyunkra térve — még századok múltán is szükségkép kísért majd a parva sapientia, rég letűnt századok átkozott fajzatja, mindössze is más jelszó alá rejtve. »Gyakorlati ember«, »józan ész« lesz majd a palástja a tudatlanság és tétlenség e rendszerének.

Ha a kormányzók mind csak azt várják, hogy az események oldják meg a kérdéseket, melyeket ők maguk képtelenek

megoldani: már az által a hanyatlás lejtőjére helyezik az államot mindenestől. S csakugyan, a császár birodalmában, melynek tanácsában az a módszer került felül: az állami élet minden terén vereség vereséget ér, melyet csak hályogos szem előtt enyhít az, hogy ugyanaz az állam más irányban koronként tért foglal, terjeszkedik. Mert a terjeszkedés csak keleten fordul elő, a császár csak a keleti barbársággal szemben tud győzni; ellenben törvényszerű a meghátrálása egykor elfoglalt nyugati posztóióból, vagyis onnét, hol egyenrangú ellenfelekkel állott szemben. Nyugaton volt felállítva ama lejtő foka, melyről lassan-lassan, nemzedékről nemzedékre következetesen csúszott le a császárság kelet felé. Belgiumtól egész Ober-Ennsig.

Homlokegyenest ellenkező a francia királyság fejlődése. Az ile-de-france-i kicsiny magból az idők folyamában terebélyes fa serdült, mely dús lombzatával a természetes határokig mindent elborított. S a francia állam azon arányban emelkedett, a mint nagy vetélytársa hanyatlott.

Tekintsük meg közelebbről, mi idézte elő ezt az ellenkező fejlődési menetet. Nézzük csak a francia királyság mily úton s módon izmosodott meg akkor, a midőn ereje zenitbjét érte pl.

Colbert mindenekelőtt meg akarta ismerni a népet s az országot, melynek kormányzására elhivatott. Ennélfogva mindjárt kormányra léptekor elkészítteti Franciaország egyetemes *statisztikáját*.

Statisztikáról szólunk, holott e név használata anachronismusnak tűnhetnék föl. Hiszen még majd egy egész század telt bele, míg e szó legelőször felbukkant a tudományos irodalomban. Tudvalevő, hogy a statisztika szót legelőször csak a múlt század közepén használta Achenwa.il göttingai tanár az úgynevezett állami sajátságosságok (Staatsmerkwürdigkeiten) megjelölésére.

De a tudomány és az élet nem jár mindig karöltve. A mercantilismus rendszere régen életben volt már Velenczében. mielőtt megkeresztelték volna; a modern államkormányzási tanokat számos itáliai államférfi régóta gyakorolta, még mielőtt Machiavelli codificálta volna; több mint száz esztendővel azelőtt, hogy Mariotte abbé megállapítá a gázok öszenyomhat óságáról szóló tételét, már nagyban gyártották a szélpuskákat,

melyek Mariotte törvényén alapulnak; ép úgy mint a choiera morbus sok áldozatot szedett addig, míg végtére nevet nyert, így századokkal az előtt, hogy a statisztika e név alatt fellépett volna, Velence már lélekszám szerint (anime) vette számba lakosságát, s utána Firenze is. Colbert pedig erre alapította összes politikai aritmetikáját.

Nem is tehetett másképen. Központosító rendszere abból az előfeltevésből indult ki, hogy a király mindent tud, s e czímen intézkedhet mindenről. Hatalomköre oly tág, érdekei annyira bonyolódottak, hogy mulhatlan szüksége van az egésznek áttekintésére, szükséges, hogy állandóan mérlegelje erejét s terheit, emelkedését vagy hanyatlását.

Monsieur Touche-à-Tout, a mint a Prince-Caniche szellemes szerzője személyesítő a francia állami közigazgatást: mert bele kíván avatkozni mindenbe, mindenről tudomást akar szerezni. F feladat megoldásán soha senki sem dolgozott oly bravourral, mint Colbert. Államművészetének alphája és alapja: az általa kormányzott ország és nép minden viszonyainak beható ismerete, mit kiegészít a szomszéd államok felől való teljes tájékozottság. Ennélfogva az államélet minden ízét statisztikára veszi, hogy áttekinthesse, s ahhoz képest állapítsa meg a munkatervet, a teendők sorrendjét és mikéntjét.

Alig veszi át a kormányt, már 1663 szeptember havában statisztikai biztosokul küld ki az ország minden részébe számvevőket. El akarja készíttetni Franciaországnak egységes terv szerint bámulatosan osztályozott statisztikáját, számon kérve a biztosok véleményét minden egyes szakban való javításokról. ¹⁾ A számvevők (maîtres des requêtes) teljes hatalommal küldetnek vidékre, hol oly szerepet adhatnak, mint hajdan a »missi dominici«, »missi regii« vagy »a latere régis«,

¹⁾ Henri Martin szerint (Histoire de France. Paris, 1870. 4-e éd. XIII. 52. note) »Nous n'avons pu savoir ce qu'était devenue cette pièce importante, mentionnée par M. de Hauterive dans ses Conseils à un jeune voyageur; 1826, in 8-0.« Holott kétségtelennek tartjuk, hogy ez a Martin által elvesztettnek hitt oklevél adatott ki három évvel az ő műve negyedik kiadásának megjelenése előtt »Instruction pour les maîtres des requêtes, commissaires départis dans les provinces« czím alatt: Lettres de Colbert. Paris, 1867. IV. 27—43.

kik válságos időkben minden hatalommal felruházva jelentek meg a tartományokban.

»A király — így kezdődik az utasítás világosan értesülni óhajtván királysága tartományainak belállapotáról, azt kívánja, hogy ez az emlékirat megküldessék a számvevőknek, a végett, hogy mindenikök a maga hatáskörében gondos és szabatos tájékozódást szerezzen a szóban forgó kérdésekről.«

Az utasítás a tartományi térképek megvizsgálását tűzi ki a biztosok első feladatául. Vegyék szemügyre jók-e, s ha nem azok, miben fogyatékosak. Esetleg újat is készíthetnek, ha kapnak alkalmas embert, ha pedig nem kapnának, terjeszszék be a régi térképeket, megjelölve hiányait. Ő Felsege gondoskodni fog, hogy térképészítője, Sanson úr, elkészítse az új térképeket. E végett szükséges még szabatosan kimutatniok, hogy egyházi, katonai, igazságszolgáltatási és pénzügyi szempontból mikép van beosztva az illető tartomány. Éspedig: egyházi szempontból: a püspökségek, fűesperességek, perjelségek; a parochiák név szerint; az apátságok s más javadalmak, pontosan megjelölve püspöki hatóság alá tartoznak-e vagy nem. Kimutatandó, hogy az egyes parochiák melyik katonai parancsnoksághoz, melyik pénzügyi kerülethez, s igazságügyi szempontból melyik parlamenthez tartoznak.

Colbert tehát alaposan körvonalozza Franciaország köz-igazgatási részletes térképének tervrajzát. Ennélfogva semmi szükség találgatnunk, hogy tán megfordult volna fejében Franciaország egyetemes térképének gondolata, mint a hogy Clément teszi, ki imígyen nyilatkozik: »Fontenelle beszéli (Eloge de La Hire), hogy Colbert az ország egyetemes, az addigiaknál pontosabb térképét tervezte. Picard és La Hire e végett *meglátogatták volna* Bretagne, Guyenne és Provence tartományokat.«¹⁾ Mert az egyetemes térkép terve részletesen közzé van téve,²⁾ melyet idő múltával kiegészített volna Franciaország tenger mellékének még részletezettebb térképe. »Azt akarja a király írja Colbert fiához 1671-ben hogy

¹⁾ Clément: Histoire de Colbert. 2-e éd. Paris, 1874. II. 244.

²⁾ Les Académies d'autrefois, par AI. J. Bertrand. Journal des Sa vants, février. 1868.

országa partvidékének pontos leírása készíttessék, s hogy kikötőiben, a hadi hajókon folytonosan dolgozzanak tengeri térképeken.«¹⁾

Mind ezek csak külsőségek: az ország kormányzati beosztásának arculatjára vonatkoznak. Colbert azonban meg akarja ismerni a kormányzati apparátus bensőjét, lényegét és szellemét is. Erre czéloz a tartományokba küldött számvevők-höz intézett utasításának minden pontja, melyekből a jellemzőbbeket kiemelem.

Egyházi tekintetben jelentést vár arra nézve, hogy hívják a püspököt, minő korú, mily szellemű; az illető tartományból való-e vagy sem s székhelyén lakik-e. Mikép tesz eleget egyházi látogatásainak; mennyire hallgatnak szavára a tartománybeliek, s nehéz idők esetén lehetne-e rá számítani. Hűbérúr-e? minő viszonyban van káptalanjával, mely javadalmakról rendelkezik?

Tudósítást kér a szerzetesek házairól, számukról és életmódjukról. az apátokról s viszonyaikról egészen oly módon mint a püspökökről.

Aztán átmegy a katonaságra, mely a nemesi rend dominiuma (qui regarde la noblesse), s itt mindenekelőtt a kerületi kormányzó tábornokok (gouverneurs et lieutenants généraux) érdeklík. Azokra vonatkozó pontjai: »családjuk és összeköttetések: állandóan a tartományban lank-e; jó vagy rossz-e magaviseletük (leur bonne et mauvaise conduite); nincsenek-e vádolva azzal, hogy pénzt fogadnak el vagy más utón zaklatják a népet, s valószínűk-e a vádak; panaszkodik-e reájok a nép; mennyi becsületük van a nemesség és a nép körében? És mivel Ő Felsége a tartományi kormányzóktól leginkább azt kívánja, hogy szorosán az igazság útján járjanak s megakadályozzák a hatalmasoknak a gyöngék elnyomására czélzó erőszakoskodásait: Ő Felsége különösen értesülni óhajt az említett kormányzók döbbeni viseletéről, hogy megítélhesse, mit várhat tőlök a jövőben. S azon esetre, ha a múltban valami szembeszökő erőszakos tettet követtek volna el, igen

¹⁾ Mémoire pour mon fils, etc. pour la marine. Toubleau-mú: Études sur Colbert. Ti. 384., 385. pièces justificatives.

szívesen veendi, ha arról minden egyes tartományból részlete-sen értesítik.«

Pontos jelentést vár a nemesség minden dolgáról; kérdései e tárgyban a következők: »minden tartomány nevezete-sőbb családjai, összeköttetésük, javaik, földjük s bűbértségük terjedelme, erkölceik s maguk viselete; erőszakoskodnak-e jószáguk lakóin, s azon esetre, ha valamelyikőjük eddig büntetlenül maradt jelentékenyebb kihágást követett volna el, O Felsege szívesen veszi annak tüzetes leírását; előmozdítják vagy akadályozzák-e a királyi törvényszékek eljárását; van-e befolyásuk a tartományban, akár a nemességre, akár a népre?

A köznemességre nézve meg kell tudakolni számukat és azt, hogy kik a legtekintélyesebb kis-nemesek. Sokan katonás-kodtak-e közülök vagy nem; maguk mívelik-e földjeiket vagy bérbe adják; mert hangulatuknak az az egyik legjellemzőbb vonása, hogy harczkedvelők-e vagy otthonülők?«

A mi az igazságszolgáltatást illeti, szemle alá veendő a parlamentek minden egyes tagja, főképen abból a szempont-ból, hogy miként viselték magukat a király kiskorúsága alatt, s ha rosszul viselték volna, van-e kilátás, hogy nem esnek vissza ellenzéki hangulatukba. Ennélfogva szemügyre veendő egész egyéniségük s be kell hatolni érdekeik szövevényébe. Teljes névjegyzékük betérjesztését is elvárja a király.

Azonkívül »először is szerezenek pontos értesülést a biztosok arról, hogy miként szolgáltak a parlamentek igaz-ságot a király alattvalóinak; otthonos-e bennük a corruptió vagy sem; ennek okai, s azok, a kik gyanúban vannak. Követ-tek-e el nyilvánvaló igaztalanságot, mely némi zajt csapott a tartományban s melylyel elnyomták a gyengébbet valamely jó barát, atyafi vagy más bűnös tekintetek kedvéért. O Felsege tudósíttatni kíván erről, valamint a pörök hosszóságáról s a különböző törvényszékeli biráinak Ítélethozatal után a felektől adott szerfölötti ajándékokról (excès des épices); mert igen fontos apróra megismerni e két mozzanatot, mely nagy terhére van O Felsege alattvalóinak.

Mivel a nagy bírói társaságokat a királyok igazságszol-gáltatás végett állították fel, s az a főczéljuk, hogy mindenkor éljenek a hatalommal, melyet azért ruháztak rájuk, hogy meg-

oltalmazzák a gyöngéket a hatalmasok ellen: végére kell járni, vájjon a nemesek és tartományi előkelők minden erőszakoskodása. u. m. emberölés, gyilkosság vagy rossz bánásmód alkalmával, erősen tartották-e az említett hatalmat s lmjlandók-e félelem nélkül pörbe fogni s szigorúan elítélni a vétkeket, a mint arra kötelezve vannak.

Ő Felsege előtt igen gyakran panaszkodtak a miatt, hogy a bírák egyes jószágokat, melyek megszerzése érdekökben van, erőszakkal adatnak el; nagyon szeretné, ha pontosan értesítették azokról a helyekről, hol ez gyakorlatba van véve. Úgy szintén szükséges kimutatni az emlékiratban, hogy egy-egy bírónak mennyi a földbirtoka.«

Végül megvizsgálandók a királyi ügyészek (gens du roy); »mert feltétlenül szükséges, hogy ez állásban oly egyének legyenek, kiket bizonyos érdekekre való tekintetek, vagy még kevésbé holmi ajánlatok, nem téríthetnek el az igaz útról.«¹⁾

Apénzügyekre vonatkozólag jelentést vár a tisztek-, főkép az elnökökről; mi a nevük, érdemes emberek-e, minők az összeköttetések; minő hírben állnak. Nyilvánvaló corruptió esetén részletes tudósítást kell készíteni. »Az adóbérlők és a vámszedők dicsérik-e őket (t. i. a királyi adótiszteket) szigorúságuk miatt, viszont a nép panaszodik-e zaklatásuk miatt; e két különböző párttól nyert értesülést egybe kell vetni s úgy hozni tisztába, máskép hamis ismeretre teszünk szert.

Azonkívül jól meg kell vizsgálni a zsarolásokat, melyeknek a nép ki van téve a pörök hosszúsága s a szertelen sáptizetés révén; s mind e bajoknak helyes és legkönnyebben alkalmazható gyógyszereit kell keresni.«

Az adózók egyik legnagyobb terhe a tömérdek lia misnemes (faux nohles), kik nemességük czimén kibújnak az adó alól. Oolbert ezek közé sorolja az armális nemeseket is (nobles par lettres du roy), kik igen elszaporodtak; egyelőre azonban nem üldözi őket. Ellenben utasításba adja, hogy semmisítsék

¹⁾ A parlamentek és törvényszékekre vonatkozó titkos jelentések »Notes secretes sur le personnel de tous les parlemens et cours des comptes du royaume, envoyées par les intendans des provinces a Oolbert, sur sa demande, vers la fin de l an 1063« czím alatt közölve Depping-től: Correspondance administrative. II. 33—132.

meg a pénzügyi főtörvényszékektől (cours des aydes) kiadott végzéseket, melyekben némelyek nemesi igényeit elismerték azzal, hogy az illetőt fölmentették a roturier-k által viselt terhek alól; egyszersmind lássanak eszközök után, melyek segélyével e rendtelenség gyökerestől kiirtható. A kiküldött számvevők gyűjtsék össze ama végzéseket, s ha együtt lesz húsz-harmincz, a király majd tudatja velök, mikép bánjanak el a végzéseket készítő főtisztek- s ügyészekkel.

A király jövedelmei közt első helyen lennének a jószágok; mivel azonban ezek mind el vannak idegenítve, az utasítás csak általános tudósítást kér róluk: mi az értékük, s mennyiért vannak elzálogosítva. A király többi jövedelme: a vámok (termes d'entrées et de sorties), az italadó (aydes), a sóadó (gabelle), egyéb adók és bérletek, s a fejadó (tailles). Ki kell fürkészní szorgosan, hogy ezen öt jövedelmi ág minde-nike, minden egyes tartományban, évenként mennyit hajt a király számára. A királyi, valamint a városi adókat aprólékos részletességgel ismertessék.

Mivel úgy a királynak, mint az ország lakosainak érde-keire nézve »semmi sem fontosabb« mint a községek jóléte: vizsgálják meg a biztosok a városok pénzügyeit, főkép adóssá-gaikat s azok természetét, a végett, hogy azok egy részét mint illetéktelent töröljék, más részöknek kamatait szállítsák le. Egyszersmind a városi tanácsokkal egyetértőleg eszeljék ki, mikép lehetne fejadó, újabb fogyasztási adó stb. révén segíteni az illető város pénzügyein. Mert az a főczél, hogy hat vagy legföljebb nyolcz év múlva ne legyen többé város Francia-országban, melynek adóssága lenne.

A belkormányzat négy fő ágának számbavétele után a teendők megállapítására megy át a miniszter. »E végett úgymond — szükséges, hogy a biztosok nagy gonddal puha-tolják ki úgy a városi mint a vidéki nép hangulatát és szelle-mét; katonáskodásra, földművelésre, iparosságra vagy keres-kedésre hajlandók-e? tengerparti tartományokban van-e elég jó tengerész, s e részben minő hírben állnak; milyen minőségű s mindenütt művelt-e vagy itt-ott még műveletlen a földjük; termékeny-e vagy sem, és mit terem? lakosai munkások-e s vájjon földjük jól megmunkálásán kívül fel tudják-e ismerni

annak sajátságait, s jó gazdák-e; van-e s ha van, minő az erdő a tartományban; megjegyzendő, hogy a király mind arra vonatkozólag. a mi az ország erdejei jó karba állítását illeti, utasítást adott ki;¹⁾ minő fajta ipar és kereskedés virágozik egy-egy tartományban?» Ez utóbbi, fő-fő fontosságú tárgyokban, óhajtja tudni Ő Felsége, mi minden változott meg vidékenként negyven-ötven év óta. Ezen idő alatt vagy akár előbb is, szűnt-e meg egy vagy más kereskedelmi vagy ipari keresetág, ha megszünt volna, miért szűnt meg, s miként lehetne helyreállítani. »Ő Felsége kívánja, — veti utána Colbert — hogy a biztosok kiváló figyelemmel legyenek mind arra, mi az ipar és kereskedelem körébe vág; tekintsék ezeket »a két egyetlen eszköznek (les deux seuls moyens)«, mely vagyonossá teszi az országot, s számtalan lakóját könnyű szerrel tartja fönn, kik ezáltal évről-évre gyarapodni fognak, ha az Isten továbbra is fenntartja a jelenleg Európaszerte uralgó békességet.«

A tengerészet dolgában, tájékozódjanak a biztosok a hajók számáról; serkentsék a városok tehetősebb kereskedőit arra, hogy hajókat vegyenek, külkereskedelmi társaságokat alakítsanak, sőt hosszú, tengerentúli hajójáratokat indítsanak. () Felsége teljes erejével pártolja majd őket, föltéve, hogy a maguk részéről ők is mindent megtesznek, a mi által kereskedelmüket s hajóik számát gyarapíthatják.

Ugyanily szempontok alá esik a kézműipar ügye, melyet »0 Felsége szintén nagyon szívében visel (Sa Majesté a cette matière fort à coeur).« Ha tehát a biztosok jóra való városokat lenének, melyeknek nincs elég anyagi erejük egy-egy iparág meghonosítására, tudassák vele szabatosan szándékukat: () Felsége támogatni fogja őket abban, örömet adván alapítósummát sőt évjáradékot is némely iparág fejlesztése céljából. Ha pedig a biztosok jónak látnák, hogy szabadalmak, tiszteségek, kiváltságok adassanak úgy a hajók építésében szorgalmatos kereskedőknek, mint a jelentékeny telepeket alapító gyárosoknak: Ő Felsége elismerése nyilvánításával fogja megadni azokat. ²⁾

¹⁾ Instruction sur la réformation des forêts, dd. 10. mars, 1663. — Lettres de Colbert. IV. 197—203.

²⁾ V. ó. a király nevében ily értelemben kiadott levelekkel, melyek

Mindezekre nézve a miniszter szükségesnek tartja utasítani a kiküldött számvevőket, hogy saját szemükkal győződjenek meg a dolgok állapotáról, s az illető vidék legértelmesebb embereinek tanácsával éljenek. Ily alapon készítve jelentésüket, az hasznavehető lesz, s a »siker« elmaradhatatlan.

A hajózható folyókról szintén jelentést vár. A folyókon hajózás egyik legnagyobb akadályát, a vízi vármokat eltörölte ugyan már a király ¹⁾, de van annak még több egyéb akadály is, melyeket pontosan tüntessenek föl a biztosok, az elhárításukra való eszközökkel együtt.

A mi meg a nem hajózható folyókat illeti, Ő Felségének az az akarata, hogy a biztosok szakértők kíséretében személyesen járják be valamennyit. Tapasztalataikról számot adva adják elő, miként lehetne hajózhatóvá tenni egyik vagy másikat, mennyibe kerülne a vállalat, mennyi lenne a kiadás kártérítés czímén s nem lehetne-e a költségeket egészen vagy részben kivetni arra a vidékre, mely a szabályozásból hasznot fog húzni.

Faluról-falura járják be a biztosok az elhagyott s pusztulóban lévő utakat és hidakat, s vegyék mindannyit jegyzékbe. A hol új utak és hidak készítését tartanak szükségesnek, azt is jegyezzék föl, s becsljék meg mibe kerülnének.

Ő Felsége a lótenyésztést elő akaija mozdítani, mint a mely nem csak a közjóra hasznos békében és háborúban egyaránt, hanem arra is jó, hogy igen nagy pénzösszeg kivitelét akadályozza meg; ennél fogva tudni akarja a király, mi az oka, hogy sok paraszt és úr, ki annak előtte lovat nevelt, ma már abba hagyta, úgy hogy e miatt kell annyi idegen lovat hozni az országba. A feladat tehát az, hogy a biztosok a parasztokat

egyike, dd. 26. aoust, 1664. a marseille-iekhez szól, s közli Clément: Lettres etc. de Colbert. II. 426.; másika, dd. 27. aonst, 1664. a párizsiakhoz intézve, Deppingnél: Correspondance administrative. T. III. p. XXVII. note.

¹⁾ A »Mémoires sur les affaires de finances de France pour servir a l'histoire« (dd. 1663) szerint Ő Felsége hosszú és fárasztó tárgyalások után fél esztendő¹⁾ alatt megszüntette a Garonne, Dordogne, Charente, Loire, Szajna, Somme, V Tar ne, Oise, Saône és a Rhône mentén szedett vámot, »dont les titres estoient vitieux.« Joubleanál: Etudes sur Colbert. II. 314. pièces justificatives.

tenyészkanczák, az urakat meg ménesek tartására buzdítsák, biztosítván őket, hogy Ő Felségének kedvesebb szolgálatot nem teljesíthetnek, mint ha méneseket állítanak fel. A mit hogy könnyebben megtehessenek, Ő Felsége spanyol és berber csődöröket hozatott, melyeket azoknak, kik a mondott módon járnak kedvébe, időről időre átenged.

Több panaszt vett már a király a hamis pénz miatt, melyet, mint mondják, csaknem minden tartományában gyártának, főkép a tenger mellékiekben s azokban, melyek legtávolabb esnek udvarától. Megvárja hát a számvevőktől, hogy véget vetnek e rendtelenségnek, annyival is inkább, mert a kik abba a mesterségbe ártották magukat, csaknem mindnyájan ismeretesek az illető tartományban. Ekkép, forrásáig nyomozva a bajt, azonnal intézkedjenek, a vétkesek megbüntetéséről. S ha a tartományban lévő karhatalom nem lenne elegendő, csak értesítést kell adniok s azonnal megkapják a szükséges erőt.

íme az utasítás, melyet, ügy véljük, méltán neveztünk Franciaország egyetemes statisztikája elkészítésére irányzott kísérletnek. Az úgynevezett »államművészet« nagy okmánya ez, mely midőn fölvetett tárgyát, mondhatni, teljesen kimeríti: az emberi erőt felülmúló isteni mindentudásra irányul. Erre czéloz az egész okirat, ezt akarja feltétlenül elérni, midőn a kimerítő megbízatás után oda veti, hogy még végtelen sok mindent (une infinité de choses) kell a biztosoknak szemügyre venni, mit értelmük és ügyességök fedezhet fel.

A legvégül következő általános utasítás tudomására juttatja a számvevőknek, hogy egy-egy tartományban négy-öt hónapig működhetnek, melynek végeztével Ő Felsége megint más tartományba rendeli majd őket. S ha azon idő alatt kutatásait az illető területen még nem fejezték volna be egészen, megkezdettt leírásukat, emlékirataikat s összes irományaikat adják át utóduknak. »Mert Ő Felsége azt akarja, hogy az említett számvevők, szorgalmas és rendkívül nagy munkájok segélyével, bét vagy nyolcz esztendő alatt meglátogassák az egész országot, s ez által képesítsék magukat nagyobb hivatalokra.

Ő Felsége a tanácsába küldött jelentésekből megismervén

azokat, kik leginkább ügyeskedtek: megelégedése jeleit fogja velük közölni.«¹⁾

A biztosok, az ismertetett utasítással kezükben, mentek szét az országba. Jelentéseikből maga elé állíthatta a miniszter az egész ország állapotát. Nem kell többé tapogatódznia, mert nem jár ezentúl sötétben. Nem kormányoz ezentúl vaktában, mert világosan előtte áll az ország minden része minden ízében.

Minők voltak a beérkezett jelentések, arra nézve a legjellemzőbbet hozhatom föl. A kormány eszméibe, a kiküldött biztosok közt kétségkívül Charles Colbert de Croissy, a későbbi külügyminiszter, mint a miniszter testvére, volt leginkább beavatva, Egymásután vette számba Poitou, Touraine és Anjou állapotát, s mindenikről külön-külön, már a következő Ki64-ki évben, részletes jelentést tett. melyek hű tükrét adják Franciaország vidéki lakosságának.

A poitiers-i egyházmegyében a papok nagy része botrányos életmódot folytat; püspökeik canonica visitatiót nem teljesítettek több mint negyven év óta. Jobbak az állapotok a la-rochelle-i és a luconi egyházmegyében. Az álnemesek (prétendus nobles) nemcsak hogy kivonták magukat a taille fizetése alól, hanem még azon felül zaklatják a népet minden módon; ha rokonaik gazdag lányokat akarnak nőül venni, s a szülők nem egyeznek a házasságba, módot nyújtanak nekik a megszökésre. bérgyilkosokkal állnak összeköttetésben stb. A birói személyzet minden fokán mindenféle visszaélés burjánzik. Egy helyt egy halálra ítéltet maga a hóhér szöktetett meg. A királyi javakon elkövetett bitorlásokat jellemzi az, hogy csupán egy helyen kétszáz láncznyi (arpent) erdőt foglaltak el. melyet ő visszavett. Annyi a visszaélés, hogy egyetemes orvosszerűk egyedül az lehetne, ha rendkívüli törvényszékeket (grands jours) delegálnának Poitouba.²⁾

A miniszter ez utóbbi rendkívüli rendszabályt nem alkal-

¹⁾ Instruction pour les maitres des veuüetes, etc. mint föntebb. Lettres de Colbert. IV. 27—43.

²⁾ État du Poitou sous Louis XIV. Bapport au roi et mémoire sur le clergé, la noblesse, la justice et les finances, par Charles Colbert de Croissy, publié par 31. Dugast-Matiteux, p. 377 et passira.

mazta. Csupán az álnemesek ellen indította meg a bajszát. Háromszáz álnemest ítélt el bírságokra, melyek csupán a poitiers-i pénzügyi kerületben félmillió livre-re rúgtak.

Touraine-ban a papság jobb erkölcsű mint Poitouban; a tours-i püspök azonban haszontalan ember, csak a zenének él s örökösen bajban van káptalanával. Toursban annyi a kolduló barát mint a polyva. Az igazságügyi tisztek száma sincs semmi arányban a lakosságéval, s nagyobb részük gazember; »*fejős tehénnek* (une vacbe á láít)« nézik a népet. A tisztek, prókátorok és végrehajtók oly szoros czimboraságban élnek egymással, hogy ellenükben senki sem nyerhet igazságot. Zsebének él valamennyi (*amateurs du sac*), kivéve aloches-i bírakat. A kor igazságügyi szervezetének nagy csapása, a törvényhatóságok túlságos nagy száma, Touraine-ban is meg volt, s erősen meglasztotta a törvénykezés menetét. A börtönök rosszul záródtak, dögvészes levegőben férfiak és nők együvé zárva, rémséges botrányokat okoztak. Minden községnek más és más a hatósági szervezete. Nagy jótétemény az egész lakosságra, hogy Colbert az imént eltörölte a Touraine és Anjou közt fiinál lött közbülső vámot. A nemesség polgárosultabb s jobban simul az államhoz, mint a poitou-i. Mind a mellett ennek a körében is elég gyakori az orgyilkosság, lopás, rablás, utonállás s mindenféle erőszakoskodás. A csendbiztosok (*prévôts des marécbanx*), kiknek feladata volt a csavargók, utonállók, hamis pénzverők, katonai szökevények és kihágók üldözése s ítéletük ellen nem volt fölebbezés: csak azért fogják el a bűnösöket, hogy drága váltságdíjat csikarjanak ki tőlök. A gonosztevőkkel állandó czimboraságban élnek, sápot és évjáradékot húznak tőlök, a lopás és gyilkolás büntetlen szabadságát biztosítva nekik.¹⁾

Anjouban majdsaknem hasonlók az állapotok. A püspök derék ember, »józan életű (*sobre dans ses répás*)«, ki gyalog járja be megyéjét; de kicsinyes, s ő is, mint egyéb társai, rossz lábon áll káptalanával. A papok és barátok kicsapongók, kolduló barátoknak se szeri se száma, a gazdag monostorok

¹⁾ Rapport au roi sur la provinoe ile Touraine, pár Charles Colbert de Croissy, publié pour la Société des Bibliophiles de Tours, pár Ch. de Sourdeval. Tours, 1863. 8-r. passim.

engedély nélkül irtják érdeiket. Az anders-i catholicus egyetem tanárai, a helyett hogy kötelességükhöz képest minden nap tartanának előadást: csak a forma kedvéért jelennek meg évenként kétszer vagy háromszor a tanszéken; rend szerint otthon tanítanak, zsold fejében. »Ekkép a közönséget meglopják, az egyetemet tönkre teszik s a királyt megcsalják.«¹⁾ Ellenben a papoktól fenntartott saumur-i protestáns egyetemen nyilvánosan tanítják a grammaticát, a humaniorákat és a rhetoricát, a philosophiát, a theologiát, a héber és a görög nyelvet; az előadások igen látogatottak, még idegenektől is. A fölösleges igazságügyi tisztségek és törvényhatóságok, itt is mint Poitou, Touraine és Maine-ban, romlásai a tartománynak, s a taille körül itt is ugyanolyanok a visszaélések: ép a legvagyonosabbak s a leghatalmasabbak vonják ki magukat a taksa alól. Anders városa két pártra van szakadva, egyik félen a tisztviselők, másikon a polgárok állanak, kik kölcsönösen vádaskodnak egymás ellen. A tisztviselők szerint a nép, vagyis a kis polgárok, az ügyvédek, kereskedők és mesteremberek, nem viseltetnek kellő tisztelettel a felsőbbség iránt, mindig csak függetlenségükön jártatják eszöket s mindenkor az újítók pártján foglalnak állást. Viszont a polgárok azzal vádolják a tisztviselőket, hogy kihúzzák magukat minden teher alól, elvesztegetik a közpénzeket, húzzák-vonják a feleket, úgy bánva velők, mintha megannyi felkelők és lázadók volnának. Ki ne látná e helyzetben elszigetelt csiráját a nagy vizzálynak, mely egykoron majd két táborra osztja nagy Franciaországot! Charles Colbert a békeség helyreállítása végett a szerinte egyaránt hibás felek közt: javaslatba hozza, hogy a király képviselője küldessék ki a tartományba.²⁾ Vagyis úgy látszik, be akarta hozni a pacificatorok intézményét, olyanformán, mint VI. Sándor a pápaság területén, hol e békebíráknak az volt a feladata, hogy az egymással hadi lábón álló polgárokat kibékítsék, ketté vágva a vitát határozataikkal, melyektől nem volt fölebbezés.

¹⁾ »Ainsi le public est volé, l'université perdue, et le roi trompé.

²⁾ Rapport sur l'Anjou, par Charles Colbert. — Archives d'Anjou, par Paul Marchegayv Anders, 1943. 8-r. passim.

Charles Colbert-nek hasonló jelentése maradt fenn Maine tartományból, mely eddigelé tudtommal kiadatlan, valamint Elsassról és a három püspökségről: Metz, Toul és Verdintről.¹⁾ Bretagne, Champagne, Burgundia tartományokról s egyes pénzügyi kerületekről oly tömegben maradtak fenn mai napig a statisztikai jelentések, hogy föltehető, miszerint a számvevő biztosok mindenike megtette jelentését az illető vidékek állapotáról.

Colbert ugyanily módon szerez tudomást Canada állapotáról. Egy rendkívüli biztost küld oda, ki már az előtt is járt ott, s kinek megbízatása, főbb vonásokban a következőket foglalta magában:

Számba veszi, ha lehetséges, az összes lakosokat, még az apró gyermekeket is. Gondosan utána jár mekkora területen laknak francziák, térképet készít helységeikről s leírja lakásafikát. Felszámítja, mennyi föld van művelés alatt, s mennyi megnövelt föld egy tagban, egymást érve; a vadon heverő földeket s minőségüket is számba veszi. Tudomást szerez arról, hogy mennyi gabona terem Canadában közepes években, vajjon több terem-e, mint a mennyire a lakosoknak szükségük van, s ez a termelés fokozható-e? »mert szerfölött fontos a népre nézve, hogy úgy művelje földjét, hogy az több gabonát teremjen, mint a mennyi saját táplálásukra szükséges. Csak is ily módon szabadulhatni jövedőben attól a nyomorúságtól, minek eddig ki voltak téve, hogy t. i. azok, a kik meglátogatták a gyarmatokat, kénytelenek voltak a maguk fenntartása végett lisztet vinni magukkal.« Megfigyeli a biztos, van-e elég asszony és lány Canadáhan, a végett, hogy ha nem lenne elegendő, a kormány küldjön majd a jövő esztendőben egy szállítmány fehér-cselédet stb. stb. ⁱ⁾

Hasonló szabású utasítás ment a canadai kormányzóhoz, melynek általános része így hangzik: »Ő Felseége azt kívánja,

¹⁾ Rapport sur le Maine; és Rapport sur l'Alsace et les trois évêchés de Metz, Toul et Verdun (1656 —1663). — Mindkettő a párizsi Bibliothèque Nationale kéziratárában: Cinq cents de Colbert, vol. 277. BS vol. 425.

²⁾ Instruction pour le sieur Gaudais, s'en allant au Canada, dd. 1. may, 1661». - Lettres de Colbert. T. III. 2-e partie, p. 443—448.

hogy évről évre vegye számba a mindkét nemen lévő s minden korú összes lakosságot s kimutatását küldje be hozzám.«¹⁾

Colbert kereskedelmi és iparpolitikája megkívánta, hogy a vezető miniszter tájékozott legyen mondhatni az egész világ, de főképp a szomszéd államok összes viszonyairól. Ezért ártja magát Colbert a külügyminiszter teendőibe, midőn hol a követekek, hol rendkívüli kiküldöttek által, egy-egy idegen államnak ép oly statisztikáját készítteti el, mint a minőt a francia tartományok- és gyarmatokról állíttatott össze. ^

Mutatóban elég legyen közzé tennem azt az utasítást, melyet Terlon lovaghoz intézett Dánország statisztikájára vonatkozólag.

»A király — írja a miniszter — abban a tiszteletben részesítvén engem, hogy biztosául nevezett ki az udvarnál tartózkodó dániai rendkívüli követtel egyezkedés végett: Önhöz fordulok, kinek beható tudomása van észak valamennyi fejedelmének és szabad államának érdekeiről, összeköttetéseikről, szövetségeikről s mind arról, mi arra bírhatja azokat, hogy barátságos lábon álljanak a birodalommal, a francia és a spanyol koronákkal. Kérem készítsen számomra emlékiratot Dánia jelen állapotáról, az ország kormányzatáról, a királyi családról, arról a helyzetről, melyben a nemesség van az ott bekövetkezett fordulat folytán²⁾, a nép hangulatáról a fejedelemmel szemben, a szárazföldi és a tengeri haderőről, a rendes és a rendkívüli jövedelmekről, s általában az említett királyság összes belliügyeiről.« Majd hosszas diplomatai utasítás következik, melynek végén a legmélyebb titoktartást ajánlja. Végül megjelöli az utasítás főczélját, mi abban áll, hogy a lovag mindent úgy vegyen szemügyre, sálihöz képest Ítéljen meg, hogy mi haszna lehet belőle Franciaország

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. juin 1673. T. III. 2-e partié, p. 558.

²⁾ A dán országgyűlés az állam gyengeségének kútfejűl a királyi hatalom korlátozását állapítván meg, a »handfastning-et« (választási capitulatio) 1660-ban eltörölte, s a trónt III. Frigyes családjában örökösnek nyilvánítá. A következő évben pedig a felségjogok actájának kiadásával útját egyengette az államtanács és az országgyűlés eltörlésének, mi 1665-ben bekövetkeztvén, a dán királyok korlátlan monarchákká lettek.

kereskedelmének, s mennyiben járulhat Ő Felsége tekintélyének emeléséhez amaz északi tájakon.¹⁾

A statisztikai adatok szorgos összegyűjtése *körülményes utasítások alapján*: magában véve is, mint eredeti gondolat hívja föl figyelmünket. Pusztán csak a kérdésekben, melyekre feleltet a miniszter, kimondhatatlan államférfíui nagyság nyilatkozik. S eleve föltehetjük, hogy a ki ily kérdéseket támaszt, kinek érdeklődése ennyire kiterjed az államélet minden lényegesebb tényezőjére: fel is tudja használni a beérkező jelentésekben foglalt tanulságokat. Egész politikai aritmetikája ezeken alapú. Csoportosítja az állami és társadalmi életben tett tömeges észleleteket, levonja belőlök a törvényeket, s azok szerint intézkedik.

Minden azon fordult meg, mennyire megbízhatók az adatok, melyeket a központba küldtek. S e tudatból ered szerintem az, hogy Colbert minden vidék egyetemes viszonyairól mondhatni minden évben nem egy, hanem két néha három jelentést kívánt. A kiküldött számvevők egymást felváltva minden évben más és más tartományban működtek; jelentéseikben tehát mintegy feliilbirálták egymást. De az intendánsok is kötelezvék hasonló jelentéstételre. Úgy hogy a központ mindig több forrásból van tájékozva az egyes vidékek állapotáról; tudása tehát megbízható — a míg Colbertek állnak az állam élén. Oroszországban mai nap van érvényben, azon mód lemásolva, Colbert adminisztratív rendszere. De kötve hiszem, hogy a rapportok igaz képét adnák a vidékek viszonyainak; nem azért, mert oroszokról van szó, hanem mert a közönséges emberi erőt felülmúló, mindig a végtelen tökéletesség felé csapongó colberti rendszer állandó végzete, hogy egy-két kivétellel mindig és mindenütt routineba vész s lelketlen masinává merevedik.

Mert a jelentés, bármennyi kézen megy keresztül, sőt néha a mint Mackenzie-AVallace-ból látjuk — épen a miatt, mert felelősség nélkül megy át öt-hat kézen: nagy kérdés, vajjon megbízható-e? S e ponton látjuk, miért duzzadt az élet-

¹⁾ Colbert, au Chevalier de Terlon. dd. 16. oct., 1662. — Correspondance administrative. IV. 067., 668. ⁴

től Colbert kezei közt az a rendszer, mely a legtöbbször lelkehagyottan vánszorog.

Colbert nem vette készpénzül a jelentéseket, nem adott nekik hitelt, csak abban az esetben, ha valószínűeknek tartotta. Felszínes jelentések nem elégítették ki, s intendánsait személyes, mélyre ható megfigyelésen alapuló jelentések tételére ösztönzi, hogy napfényre jöjjön az igazság.¹⁾

De Ménars párizsi intendáns két hét alatt járt be öt pénzügyi kerületet. Mire Colbert e sorokat intézi hozzá: »Múlt hó 20, 23, 27 és 30-dikáról, s e hó 3-áról és 5-dikéről kelt, a Nemours, Sens, Joigny, Saint-Florentin és tonnerre-i járásokban (élections) tett látogatásairól szóló leveleit s emlékiratait megkaptam. Engedje meg tudtára adnom, hogy öt kerületet két hét alatt nem lehet úgy megvizsgálni, a mint a király kívánja, s a mint rendeleteimben s leveleimben utasítottam. Önmaga sem lehet abban a véleményben, hogy emlékiratainak hitelt adhatna Ő Felsége, midőn látja, hogy mekkora sietéssel készültek. Sok mindennel világosan ki lehetne mutatni, hogy az azokban említett dolgokról saját tapasztalatából nem szerezhetett tudomást, sőt csaknem lehetetlen, másként járt volna el, mint hogy néhány tisztől adatokat kért, melyekből jelentését összeállította.«²⁾

Más adminisztrátor megdicsérte volna a munkabíró tisztviselőt, kinek kezében ég a munka. De az óraütés szerint dolgozó miniszter, ki irodáiban mindig gyors munkára sarkalja embereit, a tárgy természete szerint osztályozza a különböző feladatokat. A ki megfigyelésre van kiküldve, az nem járhat hipp-hopp hírével. Feladatának szabatos megoldása beható kutatást, tehát huzamos időt kíván, s a ki ily munkakörben mégis azzal akar kitűnni, hogy szerfölött gyorsan végez: az eo ipso hitvány munkát teljesített, mert még azt sem tudja megítélni, hogy már egy külső körülmény gyanússá teszi jelentése belső értékét.

Sógorának, ügyszeretéből s jóakaratból folyólag, így

¹⁾ Il est fort important pour le service du roy que vous vous eleviez au-dessus des rapports coininuns, pour pénétrer la verité de toutes choses. Lett res de Colbert, dd. 16. oet. 1670. II. 567.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 17. juillet, 1682. II. 200.

rágja mintegy szájába teendőit: »kevessel több időt fordítson mint eddig, minden egyes pénzügyi kerületre; ne csak a főhelyet látogassa meg, s megbízatása pontjaira vonatkozólag ne csupán a kerületi tiszteket és a taille-beszedőket hallgassa meg. Minden pénzügyi járásnak legalább két főbb helyét látogassa meg, hívassa magához a szomszéd helyek előkelőbb lakosait s adószedőit, s tőlök szerezzen részletes tudomást a királynak Önhöz küldött rendeleteiben foglalt minden kérdéséről.«¹⁾

A ki nem így jár el, hanem már a külső körülményekből kimutathatólag csupán sebtiben összetákolt, másod-harmadkézből szerzett adatokkal próbál eleget tenni kötelezettségének: a miniszter szigorú megrovását nem kerülheti el. Chamillart caeni intendáns Granvilié és Eayeuxben kelt leveleiben jelenti, hogy a caeni pénzügyi kerület (généralité) minden járását (élection) két bét alatt bejárta. »Nekem úgy látszik - válaszolta Colbert hogy ama tíz-tizenkét nap alatt máshol sem járt, mint csupán Granville és Bayeux városokban. Kénytelen vagyok azt mondani, hogy a királyt ily módon nem lehet szolgálni, s maga sem akarja, hogy így szolgálják. Ha nem megy el minden járásba egymásután, ha nem járja be minden járás főbb helyeit a végett, hogy felkutassa, meghányjavesse a taille-kivetés és behajtás körül elkövetett rendetlenségeket a legnagyobbtól a legkisebbig, s ha nem ad pontosan számot maga vagy a tanács útján arról, mikép lehetne azokon segíteni, az Ön megbízatásával járó hatalom elégtelensége esetén: kétségkívül lehetetlen, hogy Ő Felségét kielégítse. Engedje azt is tudtára adnom, hogy nagyon is megbízik az Önnek tett jelentésekben. Mint barátja adom Önnek ezeket az intéseket, hogy vegye magát észre s hogy jövődőben az eddiginél nagyobb szorgalmat fejtsen ki.«²⁾

E korholások nemcsak arra vetnek fényt, hogy Colbert megbízható statisztikai adatok gyűjtése végett a jelentéseket szigorú bírálat alá fogta; hanem úgy mutatják be a minisztert, ki adhaerenseinek annál szigorúbb bírása, minél közelebbi viszonyban állnak vele. Sógora és barátja, kihez e két utóbbi

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 22. juillet, 1682. II. 201. note.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 4. nov. 1672. IX. 256.

levelet intézte. S midőn Chamillarthoz néhány nap múlva még komorabb levelet ír, oda veti utána indokolásképen: »a közöttünk régóta fennálló barátság kényszerít arra, hogy ily módon beszéljek.«¹⁾

A beküldött statisztikai adatok bírálata állandó foglalkozása volt a miniszternek egész kormányzata alatt. De nem elégedett meg a pusztá bírálattal. Egyszersmind mondhatni módszertani útbaigazításokkal tájékoztatta voltaképi feladatuk felől biztosait, számvevőit, intendánsait.

A lille-i intendáns tudósítja őt arról, hogy a lille-i kereskedők tele vannak panaszszal a forgalom csökkenése miatt. Colbert azonban ismeri a kereskedő-világot, s azt a választ adja, hogy a kereskedők mindenike nem tekintve az államra, csupán saját kicsinyes érdekeit hajszolja²⁾. s jajveszékülésük nem lehet alapos, mert a király hat évvel ezelőtt leszállította a be- és kiviteli vámokat, melyek bérletét viszont több mint egy harmadnyival emelte, s a bérlők mégis örömetst fizetik a nagyobb összeget. E tények egybevetése folytán a lille-i kereskedők panaszát merőben jogosulatlannak jelenti ki. Hogy azonban jövőendőben ne csak így általánosságban legyenek tájékozva a forgalmi viszonyokról, azt a szándékát nyilvánítja, hogy ezentűl állami csomagolókat alkalmaz a kereskedők szállítmányainál, kik némi díjért végezve e munkát, pontos felvilágosítást adhatnak majd az összes behozott s kivitt árúk mennyiségéről.

A gazdákról is tudja, hogy azoknak, ha egyéb nem, az a panaszuk, hogy »májkok nem termett.« Ezért írja mintegy tájékoztatóul, hogy »a jégverés sohasem okozott köznyomort, mert ha sújt is egy-egy vidéket, a szomszédok annál jobb áron adhatják el terményeiket, s hozzátehetjük, hogy mindenkor alapelvnek tartották, miszerint a csapást nem csupán abban a pillanatban kell nézni, mikor rettenetesnek látszik, hanem nagyobb időközben, mely alatt a csapás néha jelentékenyen

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 11. nov. 1672. II. 257.

²⁾ »Tous les éclaircissemens que vous prendrez par les marchands seront meslés de leurs petit-s intérêts particuliers qui ne tendent ni au lien général du commerce, ni *k* celnj' de l'Estat. Lettres de Colbert, dd. 24. janv. 1670. II. 514.

megcsappan.«¹⁾ Más alkalommal meg azt írja a bordeaux-i intendánsnak, hogy ne hallgasson az érdekeltek s a szűk látókörűek azon panaszára, hogy minden szőlő elfagyott. Hogy józanon Ítélhessen e dolog felől, kutassa szorgalommal ezen az egész télen át. Vájjon a francia s az idegen hajók kevesebb bort szállítanak-e az idén, mint tavaly?«²⁾

A követekkel viszont a szomszéd államokban gyűjteti az adatokat. Az angol követet meghívza, hogy a francia borok, élelmiszerek s kézművek Angliába szállításáról, a holland követet, hogy a francia ipari és nyers terményeknek Hollandiába s az északi tartományokba való beviteléről, gondosan s a legmélyebb titokban gyűjtse az adatokat.³⁾

A miniszter irataiban vissza-visszatérő eszme az, hogy a statisztikai adatok főleg annyiban értékesek előtte, a mennyiben az egész birodalom forgalmi viszonyainak képét adják. »A királyt — úgymond — nem igen érdekli, hogy a grave-i (is langon-i szőlőkben kevés bor termett: Ő Felségének volta képeni érdeklődése népei jólléte iránt abban áll, vájjon a francziák és az idegenek egyetemleg (universellement) több bort fogyasztanak-e egyik évben mint a másikkban, mert egyedül ettől függ, vájjon az alattvalók jóllétére és hasznára való több vagy kevesebb pénz van-e az országban?«⁴⁾ Hasonló szellem nyilvánul a baromtenyésztés megfigyelésére kiadott utasításaiban. Járják be biztosai a piacokat, s nyolcz-tíz évi piaczi forgalmat egybevetve (il faut que vous en jugiez par comparaison), vonják le a tanulságot: emelkedett vagy hanyatlott-e átlagos számítással a baromtenyésztés?⁵⁾ »A barmok alacsony árát illető leveleire válaszólag írja a roueni intendánsnak - - biztosíthatom arról, hogy se a németek, se a svájcziaiak nem küldenek többé barmot Franciaországba . . .

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 10. juillet, 167H. T. IV. p. XXXVII.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 16. oct. 1670. II. 567.

³⁾ Colbert à l'ambassadeur de France en Angleterre, dd. 20. mars, 1669. Correspondance administrative. III. 425. — Colbert à M. de Pomponne, ambassadeur à la Haye, dd. 21. mars, 1669. Lettres de Colbert. II. 464.

⁴⁾ Lettres de Colbert, dd. 16. oct. 1670. II. 567.

⁵⁾ Lettres de Colbert, IV. 239. et note, 261., 267. note.

Nem sokat adhat tehát a normannok panaszaira, sőt az egész népére sem; hanem, ha meg akarja tudni, igazok van-e vagy sem, ki kell puhatolnia, mennyi barmot adtak el a piaczkon tíz vagy tizenkét év óta, s ekkép bizton megtudhatja, van-e okuk a panaszra vagy nincs?»¹⁾

Sa Majesté le Hasard, a mint Nagy Frigyes nevezte a véletlent, az esetlegest: egyáltalán nem hat Colbert-re. Ő a bizonyosság ösvényén jár: nehezen gyűjtött s nagy gonddal megrostált adatai a *nagy számok törvényét*, s ezek viszont teendőit tárják föl szemei előtt.

VII.

Le grand voyer.

Száz esztendővel Colbert halála után, egy angol ember, Young Arthur, megtette azt, a mit ő előtte soha egy frauczia sem: bejárta, mindenütt jegyzeteket téve, egész Franciaországot. Alig lépett az országba, az utak csodás szépsége lepte meg. »A francziáknál — úgymond rossz lábon áll a földművelés, de annál szebbek országutaik.«

Mivel az a meggyőződésünk, hogy még a *mai* Franciaországban, sőt egész Európában is, mindenfelé láthatjuk Colbert szellemének alkotásait: Young ama dicséretét, a száz esztendei időkülönbség daczára, jó részben Colbertre vonatkoztatjuk.

Mert a jó országutak nem egy könnyen pusztulnak el. Még Colbert, ki mint pénzügyminiszter egyszersmind főútmeister (*grand voyer*, mai szóval a közmunkák minisztere) volt, — kevés javítással egészen használható karba tudta helyezni a rómaiak útjait. Igaz, hogy ő maga, minden valószínűség szerint, nem készíttethetett oly remek utakat, mint a rómaiak. De annyit biztosan tudunk, hogy nagy gondot fordított az úthálózatra, s ha utakat csináltatott, a mint mindenben a legtekélete-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 19. oct. 1674. IV. 266., 267.

sebbet akarta elérni, úgy ebben is bizonyára a lehető tökéle-
test közelítette meg.

Pascal a folyókat és csatornákat is utaknak nevezte. »Les
ehemins qui marchent« — mondja. Ezek egyikéről a langue-
doci csatornáról hányszor mondta Colbert, hogy örökké tartó
munkát végezzenek rajta (de fairé des travaux d'une éternelle
durée).

A ki minden közmunkában megkívánta, hogy az örökké-
tartó legyen: bizonyára úgy építteté útjait, hogy Young még
száz esztendő múlva is csodálhatta.

A közmunkák dolgában tett minden intézkedése szoros
kapcsolatban áll az örökkévalóság eszméjével. Arra czéloz,
mikor megszabja, minő anyagot s mily vastagságban használ-
janak minden egyes útburkolatára. Arra czéloz, midőn szívére
köti az intendánsoknak, hogy ovatos körültekintéssel válogas-
sálk meg, kikre bízzák az utak készítését; hogy óvadékot vegye-
nek a vállalkozóktól; hogy ezen és ezen vállalkozóktól vegyék
il a felvállalt munkát; hogy ezen és ezen vállalkozók nem
vehetnek részt állami utak készítésében. S mivel az út-
csinálás-fajta vállalatoknál »a visszaélés és gazság« átalábu
igen gyakori, megbízza az intendánsokat, hogy a községek
költségén munkába vett utak készítésére is ügyelettel
legyenek.¹⁾

A mellett a királyi kincstár érdekeit is szorgosan őrzi.
A vállalkozóktól »a királyra nézve legelőnyösebb föltételeket
kell megnyerni.« Nem engedi meg, hogy az intendánsok bizo-
nyos vállalkozókat oly ürügy alatt, hogy jobb minőségű munkát
készítnek, előtérbe toljanak; mert ily eljárás »oly rendtelensé-
geket okozna, melyeket minden áron el kell kerülni. Ennél-
fogva meghatározza, hogy az utak készítése nyilvános pályáza-
ton, pecsétetes levelekben beadott ajánlatokkal, árlejtés útján
adassák ki a legjutányosabb árt ígérő vállalkozóknak. A pályá-
zat, fölött végérvényesen maga a miniszter dönt, kihez az inten-
dás, vagy néha a kiküldött biztos, az összes iratokat hetei-

¹⁾ E. J. M. Vignon: Études historiques sur l'administration des
voies publiques en France au XVII-e et XVIII-e siècle. Paris-, 1862. I.
166. pieces justificatives.

jeszti. »Mert úgymond szükséges immár bevinni az effajta vállalatokba a becsületességet s megbízhatóságot, mely csak ily eljárással lehetséges. Ekkép elzavarjuk a közmunkák-tól mind azokat, kik merőben csak pénzszerzés végett tesznek ajánlatokat.«¹⁾

De mindenekfölött a fenntartás és gondozás útján igyekezett a miniszter biztosítani az utak s útvonalak örökkévaló fennmaradását. »Közmunkáknál szerinte — a fenntartás a legfontosabb; mert ha elhanyagoltainak, el is pusztáinak.«²⁾ Itt az a kérdés támad: ki tartsa fenn? Colbert megfelel rá: ki más, mint az állam! »Mert a tapasztalás — úgymond azt tanítja, hogy a közmunkák mindig tönkre mennek, ha a községeknek kellene fenntartásukról gondoskodni.«³⁾

»A király akarja — úgymond hogy félbeszakítás nélkül dolgozzunk valamennyi köz-út helyreállításán, s feladatunk hajózhatóvá tenni, a mennyire csak lehetséges, a királyság minden folyóját.« Az lítak jó karban tartására a tartományi intendánsok mindenike parancsot kap, mely e szavakkal kezdődik: A legfontosabb és legszükségesebb dolgok egyike, melyre a tartományokba küldött intendáns és biztos uraknak ügyelniük kell, a hidak, utak és útvonalak kijavítása és fenntartása azon generalitás területén, melybe a király szolgálatra rendelte ki őket; mert a kereskedelem és köz-jólét főképen az utak járhatóságától függ.« Kötelességükké teszi, hogy az évenként kétszer, t. i. szeptember vagy október s ápril vagy május havában, megvizsgálják az utak állapotát s jelentést tegyenek vizsgálatuk eredményéről.⁴⁾

Mint az egyszer mindenkorra, vagyis örökké tartó munkák híve, mindent úgy akart készíttetni, hogy ne csak a jelen, de a jövő is hasznát vegye. Ezért szerette volna, a languedoci csatornát oly szélesre fogni s oly mélyre ásatni, hogy megbirja a legnehezebb gályát is. Az országutakat a lehető legszélesebbre szabta, hogy a legnagyobb forgalmat is könnyen közvetíthessék. Régi rendeletek harminczhat lábnyi szélességet

¹⁾ Vignon: Administration des voies publíques. I. 207., 267. p. j.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 23. févr. 1681. IV. 520.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. Irt. nov. 1674. IV. 461.

⁴⁾ Vignon: Administration des voies publíques. I. lou. p. j.

állapítottak meg a főországútakra (grands chemins royaux). Azonban a gyakorlatban egyre keskenyebbre fogták az átcsapását; a ki tehetette, elszántott belőlök. Colbert t érvényt szerzett a régi rendeleteknek. Touraineban, Normandiában fölajdúlnak a bitorlók, mert parancsot kaptak, hogy egy hét alatt adják vissza az országútokból elfoglalt földeket, a sövényeket, tölgy- és más fákat irtsák ki, az árkokat temessék be. „Csak hadd jajgassanak; eleget örvendhetek nem igaz szerzeményöknek!”

Colbert Északon az országút mellett élősövényt s fákat nem tűrt meg, »mert azok ágaikkal csaknem egészen elfogják az utat, árnyékuk meg nem engedi, bogv az utak eső után föl-száradjanak, s így a szekerek s lovas-emberek nem közlekedhetnek kényelmesen.«¹⁾

Még másból is kiolvassuk, hogy Colbert csak legtökéletesebb, egyszer s mindenkorra szóló befektetéseket kívánt tenni. Közmunkákra igénybe vehette volna a robotosokat. De ő, ki úgy kíméli a pénzt, e részben az ingyen munkát is drágálja, mert a rossz munka bármily olcsónak lássák, mégis drágább a drágánál.

Dunkerquenél egy nagy medence s csatorna ásását határozta el. S ekkor így szól: »robotosokkal végzett munka sohasem sikerül, különösen ha a munkában az arányokra is kell ügyelni; sokkal többet ér kubik-számra alkudni meg (il vaut beaucoup mieux faire marché; i la toiso.)«²⁾ 8 inkább küld közmunka-adóra szóló rendeleteket, a kubikosok fizetése végett, semmint hogy elfogadja a hitváuy robot-munkát.²⁾

A bagatelle-ek iránt érzett ellenszenvé gyakran mondatta Colberttel, hogy a király, vagyis az állam, csak nagy dolgokkal foglalkozzék. Ehhez képest államköltségen országutat is csak elsőrendűt, országos fontosságút kell építtetni.³⁾ S midőn a Verdimtől Metzsig menő nagy országút építését rendeli

¹⁾ Lettres de Colbert. IV. 595.

²⁾ Lettres de Colbert. IV. 509.

³⁾ »Le roi m'ordonne de vous dire qu'il ne veut être chargé que des ouvrages de conséquence, comme des ponts sur les rivières, des grandes chaussées de pavé à faire et autre de cette nature. A M. Foucault, dd. 28. févr. 1079. Vignon: Administration des voies publiques. I. 166. p. j.

el, így ír a metzi intendánshoz: »A királynak általában minden pénzügyi kerületre (généralité) nézve az a maximája, hogy nagy utakat s tökéleteseket építtessen, mert Ő Felseége gyakran tapasztalta, hogy ha apró utakba fog, rajok költött pénze kevés hasznot hajt.«¹⁾ Ennélfogva pl. Bretagneban legegelőbb a Párizs-saint-xnalo-i, és a Saint-Malo-nautes-i utat kell kiépíteni.²⁾ Az egyik az ország szívet köti össze a La-Manche-csatornával, a másik a La-Manche-csatornát az Óceánnal.

»A tartomány pénzalapjait írja a dijoni intendánsnak azon nagy utakra kell fordítani, melyeken nagy szekerek járhatnak, s hasznosak a népnek az élelmi szerek szállítása által. Ezen nagy utak közt elsőrendű a Lyon-dijoni, továbbá a nagy szellőktől a folyókhoz vezető, melyek a borok s a tartomány egyéb termékei szállítására alkalmasak.«³⁾ Dűlőutakról (chemins de terroir), mivel azok csupán egyes községek érdekeinek szolgálnak, gondoskodjanak a községek s földesuraik, még pedig akkép, hogy szintén kavics, murva és esetleg rizsével (cailloux, graviers, ou fascines) hordassák meg.⁴⁾

A nagy ittak közt ismét főkép a külkereskedelmet közvetítőkre. vetett ügyet. »Különösen meg kell könnyíteni úgymond — az árúk szállítását Franciaországból Spanyolországba.« Ezért feküdt annyira szíven a Párizs-Bordeaux-Bayonne-on át Spanyolországba vezető nagy közlekedési vonal kiépítése s állandóan jó karban tartása. S azért írja a pays d'élections intendánsaihoz, hogy »a tengerparti s kikötői városokba vivő utakat sorozzák mindig az elsőreülűek közé, mert azon helyeken nagy a forgalom és nagy a fogyasztás.«⁵⁾

A nagy fogyasztás s a kereskedelmi érdekek megkívánták, hogy a, Párizsba irányuló útvonalak minél jobbak s minél számosabbak legyenek. Colbert ily értelemben adta ki rendelkezéseit a párizsi utak dolgában. Központosító politikája azonban egyebet is kívánt. Azt nevezetesen, hogy Párizs városa legyen

¹⁾ Vignon: Administration des voies publiques. T. 209. p. j.

²⁾ Correspondance administrative. I. 496., 517.

³⁾ Lettres de Colbert. IV. 487.

⁴⁾ Lettres de Colbert. IV. 595.

⁵⁾ Dd. 9. mai, 1680. Vignon: Administration des voies publiques en France. I. 194. p. j. — Lettres de Colbert. IV. 498.

a góczpontja az összes úthálózatnak. Szeme előtt tán a római birodalom példája lebegett, melynek valamennyi útvonala a fórumról indult ki. illetőleg oda vezetett,

A tartományokból Párizsba vezető nagy utak írja az intendánsokhoz — a legelső és legfontosabbak, részint azon folytonos közlekedés miatt, melyben a tartományok állanak' az ország fővárosával, részint azért, mert az a központja majdnem az összes fogyasztásnak.«¹⁾

Mind a mellett, ha a külkereskedelem érdeke mellett jó szóba Párizs fontossága, Párizsnak kell tágitnia. Midőn pl. arról van szó, hogy a Soissons-németalföldi vagy a Soissons-párizsi útvonalat kell-e előbb kiépíteni, ekkép adja elő Colbert véleményét: »mivel a Champagne és Soissonnais borainak Flandriába kivitelét közvetítő nagy országút sokkal hasznosabb, mert azon borokért pénz jó be az illető tartományokba: úgy vélem, hogy ezt az utat elébe kell helyezni a párizsinak.« S menten ki is adja rendeletet a flandriai út megcsinálására.²⁾ A kereskedelem, fogyasztás és központosító politika érdekében épített utakhoz járultak még a stratégiai és a király személye végett csinált utak.

A stratégiai útvonalakat, ha csak lehetett, egyeztetni próbálta a kereskedelmekkel. Champagne, Elsass, Lotharingia stratégiai útjainak, s a Dauphinéból Pigneroloba tervezettnek hasznát látta vagy látta volna kereskedő és katona egyaránt, ily utak építése a külkereskedelmet is előmozdítván, mivel a stratégiai utak legtöbbször a dolog természeténél fogva a határookra irányú: Colbertben nem talált ellenzőre. De szinte látjuk, mennyire húzódozik, ha tisztán stratégiai utat kell építtetnie!

Ez nem pusztán föltevés, részünkről. Említettük, mennyire tilalmazta a robotba dolgoztatást országúton. S mégis, midőn a határookra vezető, kizáróan stratégiai útvonal építésével bízta meg a soissons-i intendánst, felhatalmazza egyúttal a robotosok igénybevételére. Nyilvánvaló, hogy ily célra az »olyan a milyen« munkával is beéri. „Katonának úgy is jó!“

¹⁾ Vignon: Administration des voies publiques. I. 195. p. j.

²⁾ Lettres de Colbert. IV. 51., 519.

Fogadom, hogy így gondolkozott, de tudom, hogy nem így tett. midőn a király által bejárando utakat tataroztatta. Az ily utak csinálását a múltra, a szokásra hivatkozással mintegy mentegeti: »Mindig így jártak el úgymond, hogy megkönnyítsék s király átázásait.«

Valóban így jártak el. A Potemkinek, kiknek nevét ez alkalomból nem áttolja egy »szabadelvv« történész kapcsolatba hozni Colbertével: minden monarchiában hétköznapiak. De vájjon nevezhető-e egy nap Potemkinnel az a Colbert, ki a mellett hogy csakugyan, állásából folyólag, a divino jure Majestas díszmenetei számára pompás utakat készítettett: egyszersmind megteremtette Franciaország úthálózatát?

A Colbert-készítettette utak bámulat tárgyai voltak korukban, s a mint megmutattuk, száz esztendő múlva is volt még rajtok mit csodálni. Madame de Sévigné, a kortárs tanú, így ejté szavait: »Az utak szépsége valóban rendkívüli, sehol sem akadunk meg egy pillanatig sem: mindenikök egy-egy promenade. A hegyek elsímitva; a pokol útja: paradicsom-sor; de mégsem! mert azt mondják az szük és göröngyös, ez pedig tág, kellemes és gyönyörködttető. Az intendánsok csodákat műveltek, s dicséretekkel halmoztuk el őket. Ha egykor Istenhez térek, ne adjon az Isten számomra másfajta utat.«

Colbert a szárazföldi úttakkal legalább is egyenlő gondban részesítő a vízi utakat. »Semmi sincs, — írja a toursi intendánshoz a mi nagyobb hasznára válnék a népnek, mint a hajózható folyók, melyek könnyü szerrel teszik lehetővé élelmi szereik s árucikkeik szállítását.«¹⁾ Ennélfogva, ha választhat vízi vagy szárazföldi út készítése között, rend szerint inkább amahhoz hajlik. Így midőn Lilléből Arrasba ország-utat akarnak csinálni, (állítólag) ²⁾ így nyilatkozik: »azt hiszem, előnyösebb volna csatornákat ásatni vagy a folyókat hajózhatóvá tenni, mivel bizonyos, hogy a vízi szállítás mindig sokkal kényelmesebb s kevesebbe kerül.«

Roppant munkát szentelt a folyók hajózhatóvá tételére.

¹⁾ Dd. 9. juillet, 1681. Lettres de Colbert. IV. 526.

²⁾ Depping: Corresp. adm. sous Louis XIV. T. IV. p. II. közli a Derieu-höz 1670. nov. 28-án írt levél e részletét.

De az eredmény is megfelelő. Midőn 1671-ben körlevelet intéz az intendánsokhoz, méltó önérettel hivatkozhatott ebbeli fáradozásaira. »Mióta — mondja Ő Felsége kegyeskedett gondjaiba venni pénzügyeinek vezetését és igazgatását, a legjelentékenyebb haszon, melyben a király alattvalói részesültek, abból a fáradozásából ered, mely szorgosan megismertetni igyekezett valamennyi hajózhatóvá tehető folyót.« Mivel tehát e munkának ennyi láttatja van, »Ő Felsége — így folytatja — megparancsolta nekem, írnam meg Önnek, miszerint óhajtása, hogy a kerületében teendő kötelességszerű látogatásai alkalmával gondosan vizsgálja meg, van-e ott egy vagy más folyó, melyet hajózhatóvá lehetne tenni, s ha vau. egyszermind a szükséges munkálatok költség-előirányzatáról is értesítsen. Abban az esetben, ha kerületében nem akadna senki, a ki a költségvetést elkészíteni tudná, tudósítson csak engem, majd küldök én oda ahhoz értő embert.«¹⁾

Fölteszi, mert méltán föltehetette, hogy egész kerületekben nem lelnék egyetlen mérnököt sem, ki a vízmunkához értene. S hogy ő mégis rendelkezhetett ily szakemberekkel, az is saját előrelátásának köszönhető. Ugyanabban az évben küldötte ki De la Feuille mérnököt Hollandiába, a vízi művek idassicus földjére, hogy egy maga mellé vett íranczia fiatal emberrel együtt tanulmányozza a hollandiai »csatornákat^ zsilipeket és malmokat.« S az utazásából megtérő mérnököt azonnal ki is küldte a languedoc-i vízművek megvizsgálására.²⁾

Legtöbb munkát a Loire szabályozására fordított. Az a folyó Franciaországban ugyanaz, a mi nálunk a Tisza. Mindkettő átszeli az országot, melyben ered, s mindkettő híres koronkénti kihágásairól. A Loire tavaszi áradásait már a rómaiak is megemlegették (»Liger ex ídribus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.« Caesar: De hello Hallieo. VII. 55.) A VI. században Tours-i Gregely krónikájában, ezer esztendő múlva Sully hozza föl azokat a szörnyű rombolásokat, »melyek elbeszélését rémület meghallgatni.« Colbert minisztersége alatt is három ízben, u. m. 1661., 1665.

¹⁾ Dd. 28. févr. 1671. Lettres de Colbert. IV. 454.

²⁾ Lettres de Colbert. IV. 347.. 453.

és 1668-ban öntötte el a Loire áradat ja Franciaország legvirágzóbb vidékeit.

Ilyen isten-csapása a minisztert ereje teljes kifejtésére ösztönözte. A Loire megfékezése végett kiadott első rendszabálya, a mely logicus, ép oly eredményes volt. Eddig a gátak és töltések felügyelői gyakorlati szakismeret híjával lévő egyszerű hivatalnokok voltak, s ezeknek kellett volna gondoskodni a gátak emeléséről, fenntartásáról, a vállalkozók műveinek felülbírájáról stb. A miniszter félretolja e hasznavehetetlen népséget, s helyükbe mérnököket állít. Vagyis alkalmas közegeket léptet az előbbi alkalmatlanok helyébe. Ezekkel alkalmilag szorosan szakmunkát is végeztethetett. Így pl. az olvadás kezdetekor feladatuk volt a rájuk bízott folyószakaszon a hidak tövében betöretni a jeget, hogy a jégzajlás minél előbb megindulhasson. S e fontos időszakban köteleztettek minden nap, szakszerű pontos jelentés adására. Két főmérnök ügyel föl e szakaszmérnökökre. A rendszer kitűnőségét, melyet Colbert inaugurált, mindennél inkább bizonyítja az, hogy az egész művelt világ méltónak találta mindenestől, azon-mód magáévá tenni.

Tizenegy évvel a Loire utolsó nagy áradása után, a miniszter már nagy elégteliséggel írhatta a toursi intendánsának e sorokat: »a gátak és töltések jó állapotban vannak, s nincs másra szükség, mint hogy a már régóta kiadott rendeletek értelmében kiszélesbítsenek s magasabbra emeltesenek.«¹⁾

Ugyanabban az évben Poitevin mérnök javaslatba hozza, hogy La Oharité-nél a berry-i oldalon egy új gátat húzzanak a Loire-ou átvezető híd végéig. Ez a töltés átszelte volna a La Charité-iek legszebb rétjét, s ennél fogva tiltakoztak a terv ellen. Föllépésük folytán Colbert a javaslat-tevő mérnökhöz e sorokkal fordul: »Ugyancsak vesse latra, vájjon ez a töltés föltétlenül (absolument) szükséges-e, mert ha a föld színe elég magas, s ha a víz tizenkét vagy tizenöt évben egyszer önti el, s ha másképp is lehet rajta segíteni, a mint Bréviande úr

¹⁾ Dd. 15. nov., 1679. Vignon: Administration des voies publiques. I188.

javasolja: jobb ha így járunk el, s a töltött úttal nem vágjuk át a rétet.« De ugyanaz nap, midőn Poitevin-hez a fentebbi sorokat írja, Bréviande-hoz, a gátak felügyelőjéhez, ki a polgárok pártjára állt, ezt az erélyes levelet intézi: »a hely színén lévő építésznek (Poitevin-nek?), midőn véleményt mond a teendő munkák felől, mondja meg mind azon okokat, melyek azok szükségessége vagy hiábavalósága, czélszerűsége vagy czélszerűtlensége mellett felhozhatók, aztán hallgassa meg az ő okait is, mert a kérdésben levő töltés dolgában bajosan hiszem, hogy az Ön nézete egyáltalában a legjobb (tout à fait le meilleur) volna. S ne csodálkozzék azon, ha La Charité lakosai ellene vannak a szóban forgó töltésnek; mert ők mindig csak saját külön érdeküket (intérêt particulier) tekintik, s nem a köz-jót, a melynek mindamellet irányadónak kell lenni. ') Szóval, midőn ez egyaránt szigorú két utasítást kibocsátja, egyszersmind kitűzi a mérvado szempontot, mely szerint megbízottjai nem egy város érdekei, hanem az országos, a közérdek követelése szerint intézzék el az ügyet.

A Loire szabályozása rengeteg pénzbe került. Csupán a toursi pénzügyi kerület évenként 200.000 livre-t, mai számításal legalább is egy millió frankot fizetett. Colbert e nagy kiadás fejében megkívánja, hogy nagy biztosítéka legyen a tartománynak a Loire ellenében, hogy a gátok »szolidak« legyenek, t. i. három ölnyi magasak, s koronájukon négy öl szélesek.²⁾ Hogy ezen s egyéb hasonló kívánalmaknak megfelelően épültek-e a gátak, annak megvizsgálására a gátak s töltések intendánsai liivatvák; de a Loire mentén, hol annyi pénz úszik a gátak révén, Colbert még a gát-intendánsokat is ellenőrzés alá veszi, nemcsak koronként kiküldött állam-mérnökökkel, hanem a tartományi intendánssal is.

A gátakon s hidakon is örök két ártó munkát akart végeztetni. Ám a felügyelete alatt épült gátak nem állták ki az örökkévalóság próbakövét. Már a következő században a Loire áradásai ép oly gyakoriak, mint réges-régen, mielőtt gátak.

¹⁾ Dd. 26. juin, 1679. Vignon: Administration des voies publiques, í. 178., 179. p. j.

²⁾ IDd. 16. oct. 1679. Vignon: Administration des voies publiques. I. 210. p. j.

közé fogták volna. A Saumur, Cé, Tonrs és Amboise melletti Loire-hidak, melyek kifogástalan jóságára büszkén hivatkozott a miniszter: egytől egyig elpusztultak s újabbal cseréltettek föl, mert mindnyájának alacsony volt az ívezete. Vagy tán nem is volt az. annak idején; de idő múltával a víz egyre töltögetve ágyát, medrét annyira emelte, hogy idő múltával a régi hidak ívezete alacsonynak bizonyult.

Mennyivel csekélyebb munkát fektetett be a Garonne szabályozásába, s az mégis mennyivel maradandóbb eredményeket mutatott föl. A Garonne eladdig csak féleven át volt hajózható. Colbert egész esztendőben hajózhatóvá akarja tenni Toulouse és Bordeaux között. Tervet készített, s rövid időn három terv közüi válogathat. »Ő Felsége — írja a montauban-i intendásnak — a harmadik tervet fogadta el, mely abban áll, hogy e folyó ágya a gázlók és zátonyoknál összeszoríttassék fél gátak által, s hogy megtisztíttassék a szikláktól és kövecsektől. A másik két terv kivitele sokkal költségesebb is lett volna.«¹⁾ Szakértők megítélése szerint, a Garonne szabályozása teljesen sikerült, s újabban ugyanoly elvek szerint jártak el a Szajna Le Havre és Bonén közti vonalának szabályozásánál.

A Garonne, említők, nem vette annyira igénybe Colbert munkásságát, mint a Loire. De *más név alatt*, a miniszter fáradozásainak egyik legeslegfőbb tárgya volt. Mert jó részben a Garonne és az Aude összekötése és hajózhatóvá tételéből áll majdan elő a *lanyuedoc-i csatorna*.

A Garonne, mely az Oczeánba ömlik, tizennégy mér-földnyi távolra esett az Aude-tól, mely a Földközi tengerbe önté csekély, hajókkal meg nem járható vizét. A két folyó egybeszakasztása még semmi gyakorlati eredményre nem vezetett volna. S I. Ferencz, IX. Károly, IV. Henrik s XIII. Lajos alatt, mikor a két tengert összekötő csatorna létrehozatalán töprengtek, mindig lehetőnek tartották ugyan a tervet, de a kivitelt kétes eredményűnek, a miatt, mert kevés a víz, s azt a vizet is a csatorna vonalának legmagasabb pontjaira fölvezetni a lehetetlennel határosnak tűnt fel.

¹⁾ Dd. 20. oct. 1682. Lettres de Colbert. IV. 548.

A terv már néhány évtizedje pihent, midőn egy terjedelmes levélben újra szóba hozzák. A levél 1662. nov. 26-áról s egy kis faluból Bonrepos-ból van keltezve; írója Kupiét Péter-Pál, azon időben a languedoc-i gabella-bérlet igazgatója. A lángész naiv bizodalma lövell Colberthez Írott minden sorában.

»Kegyelmes uram — úgymond — e faluból írok egy csatorna dolgában, melyet e languedoc-i tartományban lehetne csinálni a két tenger összekötése végett. Csodálkozni fog, hogy oly dologról merek beszélni, melyet látszólag nem ismerek, s hogy egy adótiszt (un hömmé de gabelle) a lejtérésbe ártja magát. Be ki fogja menteni vállalkozásomat, ha megtudja, hogy a toulousei érsek parancsából írok.

Kevés idővel ezelőtt az említett főúr (seigneur)¹⁾ azzal tisztelt meg, hogy ide hívatott, részint azért, mert szomszédjában lakom s hódolattal viseltetem iránta, részint azért, hogy megtudja tőlem, mi módon készíthető el ez a csatorna, mert hallotta rólam, hogy ezt én külön tanulmány tárgyává tettem. Tudtára adtam, a mi tőlem telt, s megígértem, hogy meglátogatom Perpignanból visszatértemben Castres-ban, s elvezetem a hely színeré, hogy megmutassam a csatorna lehetőségét. Ezt megtettem, s az említett főúr, a saint-papouli püspökkel és több előkelővel egyetemben mind azon helyeket meglátogatván, s előadásommal mindent megegyezőnek találván: az említett érsek úr megbízott, hogy egy idevágó jelentést tegyek, melyet küldjék el az Ön számára. A jelentés ide van mellékelve, de meglehetősen kusza, mert nem tudván se görögül, se latinál, s francziául is alig tudván helyesen beszélni: másképp nem, csak dadogva tudom magamat kifejezni. Erre is nem a magam jószántából, hanem csak azért vállalkozom, hogy engedelmesskedjem. Mind azon utak, ha el tetszik olvasni előállásomat, megítélheti, hogy ezt a csatornát meg lehet csinálni; hogy ez valósággal nehéz munka a költség miatt, de ha hasznát nézzük, nem kell törődni azzal, a mibe kerül.

Mostanáig rá sem hederítettek az e czélra felhasználható folyókra, sem az alkalmas útvonalakat nem tudták megjelni,

¹⁾ Nálunk is, főleg az északkeleti megyékben, több helyt főúrnak hívják az előkelőbb katholicus papokat.

mert a melyeket ilyenekül képzeltek, a folyóvizek visszatörlesztése s a vizek kiemelésére való gépek leküzdhetlen akadályaiba ütköztek. 8 e nehézségek, higgye meg, mindig visszatetszést szültek s a mű végrehajtását hátráltatták. Most azonban, kegyelmes uram, alkalmas utakat s folyókat találván, melyek régi medrűkből ezen új csatornába könnyű szerrel levezethetők természetes esésüknél és saját lejtésüknél fogva: mind ama nehézségek megszűnnek, kivéve a tőkét, melyet e mű költségeinek fedezésére szükség fordítani.

Erre azonban ezer eszköze van kegyelmes uramnak, s én is két rendbeli mutatót be ide mellékelve, a végett, hogyannál könnyebben reá bírtam e munkára, melyet nagyon előnyösnek fog tartani a királyra és népére nézve, ha meg tetszik gondolni, hogy e hajózás könnyűsége s biztonsága meg fogja szüntetni a gibraltari szoros szükségességét, hogy Cadixban a spanyol király jövedelmei ez által megcsökkennek, s a mi királyunké ugyanannyival növekednek, részint az adóbérletek, részint az árucikknek az országba hozatala által, továbbá a csatorna mentén szedendő s roppant összegre rúgó vámok révén, végűi, hogy Ő Felsege alattvalói ezer újfajta keresetágból húznak majd hasznot s előnyöket ezen hajózás által. Ha már most megérteném, hogy tervem tetszik, lerajzolva küldeném Önnek, a készítendő zsilipek számával, s a csatorna hosszának és szélességének öleiben kimutatott pontos számvetésével együtt.«¹⁾

E levél nyitja meg a languedoc-i csatorna nagy vállalatát, melynek dicsősége első sorban líquet-t illeti meg. de erősen osztozik benne Colbert. Az egyik, nem támaszkodva tudományos képzettségre, hanem egyedül a született lángész erejére, föl meri venni e századokon át meghiúsult tervet, melyet az előítélet s részben a hozzá fűződő tömörkedés keserű tapasztalat lehetetlennek nyilvánított. A másik megérti a terv jelentőségét, megszereti s legyőzhetetlen kitartással teszi magáévá, mi annál fontosabb, mert a hatalom birtokában lévén, ő rajta fordul meg, hogy az eszközöket szolgáltatssa a kivitelhez. Ilylájta eszme magában véve terméketlen s elszárad, feledékenységre megy, ha az intézők meg nem látják vagy magukra nem

¹⁾ Eiquet à Colbert, közölve: Lettres de Colbert. IV. 303., 304.

veszik végrehajtását. Riquet. nagy tervével, csak fél-ember; Colbertnek kellett mellé, sorakoznia, hogy dicsősége teljességében tündököljön. Riquet-fajta föltalálóknak Colbert-fajta pártfogók adják meg az igazi értéküket.

Az Oceán összekötése a Földközi tengerrel nem volt maréj gondolat. A központosító királyság mind elejétől fogva úgy fogta föl, hogy Franciaország egysége mindaddig csorba és fogyatékos, míg tengeri kereskedelme kényszerítve van arra, hogy egész Spanyolországot megkerülve menjen egyik tengerről a másikra. A XVI. században, midőn a francia szellem, nemcsak átvette, de meg is javító az olasz találmányokat, s lehetségesnek mutatta be az emelkedett vízvázasztók leküzdésével két különböző irányú folyónak csatornával való egybeszakasztását: Crapone Adóm, provence-i mérnök, javaslatba hozta, hogy a két tengert a Garonne, Ariége és Aude vize felhasználásával összekössék. A legragyogóbb reménységek kapcsolódtak ez eszméhez. Ügy vélték, hogy nemcsak Franciaország, de egész Európa kereskedelme Dél-Franciaországon át veszi útját egyik tengerből a másikba, végkép szakítva a gibraltari kerülővel.

Am a reménység sehogysen akart valósulni. Egész lliquet-ig Crapone nagyszabású terve uralkodott minden újabb tervezeten. Az Ariége és az Aude egy bekötésével próbálták mindannyian megvalósítani a csatornát. Riquet az első, ki elejti a régi tervet.

Két elhatározó mozzanatot veszünk észre Riquet tervében. mely az előbbi ábrándos remény helyébe a siker reménységét igtatta. Az egyik abban áll, hogy míg előbb a Pyrenaekből akarták ellátni vízzel a csatornát: Riquet e vizet a Montagne-Noireből, a Cévennes-ek déli ágából vezette. A másik abban különbözik az előbbiektől, hogy nem a Garonne, Ariége és Aude, hanem az Aude mellékveze a Fresques, és a Garonne-ba szakadó Lers patak összekötését tűzte ki feladatúí. De még így is előreláthatólag nehéz és problematicus munkába fog, mert óriási különbség van Felső- és Alsó Lauguedoc színvonala közt, s a patakok kétszázötvenhárom méterrel vannak magasabban, mint a tenger színe.

Colbert hevesen ragadja meg az eszmét. Alig egy évvel

a közölt levél vétele után e szavakkal sarkalja munkára az indítványozót: »jelenleg nincs többé senki, a ki meg ne lenne győződve a nagy terv lehetőségéről, mely nekem annyi örömet szerzett.«¹⁾ Szeretné, ha e csatorna úgy készülne, hogy megbírná a gályákat és hadi hajókat is. Vauban, később, szintén osztozott e nézetben, de a véleményadásra fölszólított állami főmérnök ellenkező javaslatot tett, s határozatba ment, hogy keskeny csatornát fognak ásni.

Most jött el az ideje a »miként«-nek. Languedoc rendjei nem akartak hozzájárulni a költségekhez. Colbert nem akarta pusztán az állam pénzével fedezni a kiadásokat. Amazokat az állami nagy érdekek iránti tompa közöny, emezt az a meggyőződése vezethette, hogy ilyfajta munkákat sikerrel mindig csak magán-vállalkozók hajthatnak végre. Később is, mikor a chálonsi kertület folyóinak hajózhatóvá tételéről van szó, ekkép utasítja az intendánst: »mielőtt bármit is határoznánk ez ügyben, jó lenne e műveletek felvállalására társaságot alakítani, s ennél fogva fölkérem, hogy mind azokat, kik abban részt vehetnének, javaslattételre szólítsa föl.« S csak ha egyáltalán lehetetlen magán-tűkét találni, csak akkor áll rá, hogy a chálonsi vízmunkák állami költséggel hajtassanak végre.²⁾

Oly korban, midőn az eszközök és a kormány rendelkezésére álló személyzet elégtelensége annyira ment, hogy a kormány még az adó kezelését is kénytelen volt bérbe adni, nem csoda, ha az államférfiak a közútak s csatornákat is magántulajdonba bocsátják. Richelieu a briare-i csatorna elkészítését, Colbert a languedoc-it bízta magánosokra. Különbösen is úgy vau meggyőződve, hogy ily természetű vállalatok, melyek szakadatlan gondoskodást s kiadást igényelnek, legbiztosabban úgy sikerűinek, ha magánosok érdeklődésének tárgyai, ha tehát magánosok tulajdonát képezik. A közérdeknek a személyes érdekek oltalma alá helyezése csupán ékkép válik lehetővé.

Hosszas tanakodás, tapogatózás és próbálgatás után, végtére maga Riquet vállalta el a csatorna készítését. Főltételei, melyeket elfogadtak, a következők: a csatorna ásásánál

¹⁾ Colbert à Riquet, dd.!* oct. 1663. Lettres de Colbert. IV. 304.

²⁾ Dd. 14. mars, 1671. Lettres de Colbert. IV. 455.

szükséges kisajátításokat a király fedezi s magát a csatornát, a táplálására szükséges vízvezetékekkel s a partjait szegélyező utakkal együtt, örökös hűbér gyanánt adományozza a vállalkozónak. s egyszersmind kizáró joggal ruházza fel, hogy a csatorna mentén malmokat, raktárokat stb. építhessen.

1666 október havában királyi edictum rendelte el a csatorna és a cette-i kikötő készítését. A rendeletén elomló hangulat a vállalathoz méltóan nagyszabású. »Ámbár úgymond az Oceán és a Földközi tengernek hajózható csatornával összekötésére s a Földközi tengeren languedoc-i tartományunk partjain nyitandó új kikötő megnyitására tett javaslat a múlt századokban annyira rendkívülinek tűnt fel, hogy a legelszántabb fejedelmek s azok a nemzetek, melyek a fáradhatlan munkának legszebb jeleit hagyták az utókorra, visszariadtak e vállalat nagyszerűségétől s nem tudták felfogni kivihetőségét; mind a mellett, mivel a nagyszabású tervek legméltóbbak a nagylelkű bátorsághoz, s ha jól meg vannak hánvva-vetve, rendszeren sikerrel hajttnak végre, úgyszintén a vállalat híre-neve s a két tenger összekapcsolásából származó, előttünk föltárt végtelen előnyök, melyek a kereskedelemre bárdinak: arra hírt bennünket, hogy munkába vegyük a béke ezen nagy művét (un grand ouvrage de paix), mely méltó tárgya gondjainknak s alkalmas arra, hogy szerzőjének emlékezetét megörökítse s hirdesse uralkodásunk nagyságát, vágyó-nosságát s boldogságát a jövendő századokban. Felismertük, hogy a két tenger egyesítése a világ minden része nemzeteknek szintúgy mint saját alattvalóinknak alkalmat ad arra, hogy biztos hajózással, a mi engedelmességünk alatt álló földeken átvezető csatornán, kevés nap alatt, csekély költséggel tehetik meg azt az utat, melyet most csak a gibraltari szoroson keresztül, nagy költséggel, sok idő vesztegetéssel, a kalózkodás és hajótörés esélyeinek kitéve tehetnek meg.« Ezen alapos indokokból adja a király le nem foglalható hűbérül a készí-tendő csatornát Riquetnek, szállítási és vámszedési joggal, s-áruba bocsátható hivatalok felállításával,¹⁾ mely utóbbi rendszabálynak az a célja, hogy Languedoc rendjeit közvetve a

¹⁾ Vignon: AdminUtration des voies publiques. T. 115., 116 p. j.

költségekben részvételre bírja az által, hogy a rajok nézve terhes lój hivatalok megváltására kényszeríttessenek.

A föltételek megállapítását nyomon követte a munka megindítása. Tizenöt esztendőn át nyolcz, tíz, néha tizenkét-ezer munkás dolgozott a csatornán. Húsz mérföldnyi vízvezetékek vezették el a Montagne-Noire hegyi patakjainak vizét a pierres-de-naurouse-i gyűjtő medenczébe, mely a vízválasztó közepére esik, honnét a csatorna egyik ága a Graronne, a másik az Aude felé irányztatott. A GUironneba Toulousenál szakadó rövidebh ág 1672-ben készült el; a másik, mely amannál háromszorta hosszabb, még vagy kilencz esztendei munkát kívánt, mert időközben kitűnt, hogy az A üde vize nem elegendő, s több apró patak ágyát kellett helyenként az Aude helyett fölhasználni. Ezen az oldalon a csatorna szája a cette-i kikötőben végződött, mely oly kitűnően volt választva, hogy Cetto manapság is egyetlen számbavehető kikötője a languedoc-i tartománynak.

A roppant vállalat vezetése leírhatatlan küzdelmekbe került. ¹⁾ Nemcsak a költség előteremtése, de a Kiquet-vel való érintkezés magában véve is rendkívüli feladat volt, melynek csak egy Colbert-féle államférfi felelhetett meg. Mert Kiquet ugyanolyan természet, mint Du Quesne, »ce Normand épineux . Mint autodidakt lángész, nem fogad el tanácsot senkitől, s midőn egy ízben Colbert azzal terhelné, határtalan önérzete e szavakban tör ki: »mivel én vagyok e csatorna felfedezője (inventeur), és az, a ki legjobban tanulmányozta: úgy vélem az is én vagyok, a ki legjobban ért hozzá!« ²⁾

Kiquet nem érte meg dicsőséges művének befejezését. Erre vonatkozik egy languedoc-i költő eme találó versezete:

L'our fairé couler l'eau, suivant Tõetre du Roy,
Il ne manqua jamais de foy,
Comme fit, une fois Moysé.
Cependant, de tous deux le destin fut égal:

¹⁾ H. de Font-Réaulx: Riquet et le canal des Deux-Mers. Paris, 1888. passim.

²⁾ Riquet à Colbert., dd. 27. mars, 1670. Közölve: Lettres de Colbert. IV. 344. note.

L'UN mourut près d'entrer dans la terre promise:

L'autre est murt sur le point d'entrer dans son canal.¹⁾

A csatorna tervezője, mérnöke és vállalkozója valóban az ígéret földjének épen a küszöbén roskadt össze. 1680 október elsején halt meg, s a két tenger összekötése 1681 tavaszán ment teljesezésbe.

A languedoc-i csatorna, Toulousetól Oette-ig hetven mér-föld. A két medence két irányú esését hetvenöt zsilip tartja egyensúlyban. Mélysége kilencz láb, szélessége negyven. Tizenhét millióba került, s mondhatni emberfeletti erőfeszítésbe, melyet csak a mi korunk méltányolhat eléggé, a mi korunk, mely tanúja volt a suez-i és panamai munkálatoknak. E vállalat érdemének mértékéről fogalmat nyújt az a bámulat, melylyel Riquet halála után a csatornát megvizsgált Vauban tanúsított.

Dél-Eranciaország bel-közlekedésére kimondhatlan jótéménynek bizonyult a csatorna, mely közvetítő a Toulouse és Agen nyers terményeinek kicserélését Alsó-Languedoc iparczikkeiért. D'Aguesseau kifejezése szerint, idő folytán Languedoc éltető lelkévé vált a csatorna.

Az anyagi eredmény még sem felelt meg a hozzá kötött várakozásoknak. Az árucikkek átrakásának nehézsége, a Garonne-on való hajózás bizonytalansága, nem engedte meg, hogy a külkereskedelem odahagyja a gibraltari szorost az új út kedvéért. S így a főczél, mely Riquet és Colbert előtt állott, nem válhatott valósággá.

A mindent kiszámító miniszter ez esetben elszámította magát. Mert elemekkel állott szemben, melyek daczolnak az emberi számítással. Eleve láthatta a vállalat eme bizonytalanságát, mert elég alkalma volt megismerni a vízi munkák benső természetét. A languedoci csatorna ásása idején az Aube szabályozására 66.000 livre-t vetett ki hiába: az egész munka kárba ment. S akkor e szavakkal fordult az intendánsához: »Effajta munkák rendkívüliek, mert bizonyos tekintetben *erőszakot tesznek a természetten* (forcent en quelque sorté. la natúré)«; de vigasztalja magát azzal, hogy »ügyes emberek

¹⁾ Közölve: Lettres ele Colbert. IV. 310. note.

gyakran mágia megtalálják a módját, hogy *a mi annakelőtte lehetetlennek látszott, lehetővé váljék.*«¹⁾

Teljes pompájában bontakozik ki előttünk a nagy szándékok egyetlen törvénye: a bizalom és merészség, mely nélkül az új kornak egész a legújabb ideig legnagyobb szabású vízi műve soha nem jöhetett volna létre. Épen az a döntő mozzanat igazi nagyságok életében, hogy nem tartják lehetetlennek, a mi addig annak látszott. S Colbertben mindig egyidejűleg jelentkezett az a felségesen naiv és számító, prófétai és a tapasztalatra támaszkodó érzet és tudás, mely egész pályáján ádáz ellenévé tette minden megszokott routine-nak. s lelkesült hívévé a soha ki nem próbált nagy terveknek.

VIII.

„In dextra gladium teneo.“

Nagyobb hálával mint Le Tellier-nek, Colbert senkinek sem tartozott. *Az látta meg*, az terelte rá a figyelmet, a mi a talentumra nézve a sikerrel egyértelmű, s épen ezért meghálálhatatlan jótétemény. Az vezette be Mazarinhez, s az vezette be a közigazgatás titkaiba.

És azt az embert Colbert állítólag hálátlanul elhagyta volna. Állítólag, mondjuk, mert bármily határozottan állítják, bizonyítói nem tudják. Már pedig érzelmekre vonatkozó állításokat a történész csak abban az egy esetben fogadhat el, ha világos tények szólnak mellette.

Annyi bizonyos, hogy Colbert az öreg Le Tellier-vel szemben, alig három évvel az előtt, hogy miniszterré lett, írásbelileg akkép nyilvánító háládatosságát, a hogyan nem szoktak beszélni olyanok, kiknek a nyert jótétemény emléke terhes és kellemetlen, melynek nyűgeitől szabadulni óhajtanának. »Tőlem telhető szenvedélyvel kívánom — úgymond - hogy soha ne

¹⁾ »Il se trouve Bien souvent que, par les expédiens des hommes habiles, ce qui paroissoit auparavant impossible devient possible.« lettres de Colbert, T. IV. p. CXIV.

szoruljon egyik szolgájára sem. és hogy erényének meg érdemének elismerése mindenkorra megóvja a sors csapásaitól; de ha még sem lenne mentes azoktól, azt tartom s arról vagyok meggyőződve kegyelmes uram, hogy mind azok között, kikkel jót tett, egy sincs a ki háládatossága nyilvánításában velem mérkőzhetne, egy sincs, a ki nagyobb örömmel és tisztelettel lenne az Ön legalázatosabb, legengedelmesebb és leglelkötelezet-
tebb szolgája.«¹⁾

Midőn azonban Colbert társa lett a miniszterségben Le Tellier-nek, az öreg úr bizonyos ügyben ekkép fordul egy másik társához: »Láthatja, mily hangon szól Colbert úr; úgy látszik számolni kell vele.« Oly hangú beszéd, melyből némi neheztelés olvasható ki. Más alkalommal meg, — ha ugyan hihetünk egy Colberttel ellentétben álló napló-író szavainak Fouquet pőrére vonatkozólag így nyilatkozott volna Le Tellier: »úgy látszik, elvesztette Colbert úr az eszét, annyi hibát követ el.«²⁾

Egyéb jelek is arra vallanak, hogy Le Tellier és Colbert közt. abban a pillanatban, a mint egyenrangúakká lettek, a régi jó viszony megszakadt. Egyelőre feszültség váltotta föl, majd a cabineti ármánykodás vakondok-munkája, s végre legalább De Tellier részéről nyílt ellenségeskedés. A régi miniszter, meghittebb körben, minisztertársa »komiszságáról (mauvaise conduite)« beszél; egy követ fű Colbertnek az államkormány kebelében lévő legádázabb ellenségeivel, kikkel együtt tartja számon, mennyire kizsákmányolja Colbert a királyi kegyelmét, nem mulasztván el egyetlen alkalmat sem zsebei megtöltésére.

Ez ellenségeskedés indokára nézve bajosan jöhetünk tisztába. Kétségtelen, hogy Le Tellier gyűlölködésének minden nap újabb táplálékot adott az, hogy Colbert a királyi kegyelem karjain vagyoniilag gyorsan emelkedik, s még inkább az, hogy rövid idei miniszterkedése után már »ő az úr, megtehetvén mindazt, a mit akar.«³⁾ E szerint Colbert elleni agyarko-

¹⁾ Lettres 'le Colbert, dd. 18. juin, 1658. I. 297.

²⁾ Journal d'Olivier Lefèvre d'Orraesson, publie par Chéruel. paris 1861. II. 128.

³⁾ »Sa fortune s'eslève fort, et il est le maistre, faisant tout ce qu'il veut.« Journal (l'Olivier Lefèvre d'Ormesson, dd. 26. aoqt, 1665. II. 889,

dásának irigység vagy féltékenység, vagy mind a kettő lehetett az alapja. Amaz, mint a más javát nem tűró szenvedély, kevésbé foglalhatta el Le Tellier lelkét, mert Colbert vagyonosodásánál erősebben érdekelte annak hatalmi emelkedése, mely csak az övének hanyatlása árán volt lehetséges. Az ily hatalmi féltékenység pedig mindenesetre más beszámítás alá esik, mint a menthetetlenül ocsmány irigység, mely a lopás ösztönével egy tőről hajtott; a féltékenység némi tekintetben igazságos és okszerű is lehet, mert csak olyasmit akar megtartani, a mi tulajdonunk vagy a miről úgy vagyunk meggyőződve, hogy jogosan minket illet. 8 Le Tellier-nél ez volt az eset.

Hogy Colbert hálátlan lett volna Le Tellier iránt, s hogy ez lett volna eredeti indoka Le Tellier ellenségeskedésének: e föltevés lehetősége ellen nem tehetünk kifogást, épen mert ismerjük Colbert ridegen számító jellemét, Le Tellier-től nem volt többé mit várnia. De az is kétségtelen, hogy a hálátlanság nincsen bebizonyítva, s nem is bizonyítható sem Írásból, sem tettekből.

Egész másképp alakult a viszony Colbert és Le Tellier fia, Louvois közt. Tje Tellier és Colbert csak egy-két évig voltak miniszter-társak, Louvois és Colbert az első év kivételével egész életükben. Colbert negyvenhárom éves, midőn a huszonegy éves Louvois, atyja halála után, az államtanácsba lép. S közös szolgálatuknak mondhatni első pillanatában kezdődik az az ádáz versengés, mely éltök, illetőleg Colbert élete végéiglen tartott.

A torzsalkodás személyes vonatkozású lélektani indokát, azt hiszem, meg tudom magyarázni. Sőt nem is annyira magam magyarázom, mint inkább az a helyzet, melyben egymással szemben voltak. Colbert, a mint miniszterre lett, még alig melegedve meg új méltóságában, élvezte a király kegyeit teljességükben. A dicsvágyó, erőszakos és gőgös Louvois féltékeny szemekkel nézi, és soha el nem tudja felejtetni, hogy atyjának egykori alárendelt ügynöke letéteményese a Felső bizalmának. Gyakori eset, hogy a szülők iránti háládatosságot a gyermekek, kik arra semmi jogcímmel nem bírnak, szülei örökség gyanánt kívánják birtokba venni. Viszont Colbert

komoly alakját eléggé ismerjük, hogy a *fiú* iránt e részben minden kötelezettség alól mentve hitte magát.

A hálaérzet tartamáról és hatályáról táplált emez ellen-
tétes felfogás, úgy szólván első accordját adta a visszavonás
huzamos disharmóniájának.

Lonvoisnál már 1602-hen, minisztersége első évében,
megdöbbenően mephistói vonásokkal jelentkezik a megvetés,
gyűlölet és rosszakarat Colbert iránt.

»Hogy zavarba hozza (pour embarrasser) Colbert-t,« a
király előtt nagy lovagjáték rendezését hozta javaslatba. A
király a tervet közölte Colbert-el, hozzá téve, hogy ő maga is
kivihetetlennek tartja. Hisz' ez 3 400.000 livre-be kerülne.¹

Colbert azzal válaszolt, hogy szó sem lehet ily csekély összegről-
mert a lovagjátéknak méltónak kell lenni ahhoz, a ki adja, s
akkor legalább egy millióba kerül. A tervet, a király ámula-
tára, nem tartá lehetetlennek, ha a király egy hétig titokban
tartja. Épen arra a hétre volt kitűzve a párizsi domanium adó-
jának bérbeadása. Colbert meghallgatta a bérlők ajánlatait s
csekélynek találta. Hogy ebben több bizonyosságot szerezzen,
próba-képen félélvre a király részére vette át a párizsi domanium
adóját, s ennek bérletét az ajánlatnál jóval drágábban,
csak az év második felére engedte át a megriasztott pénz-
embereknek.

Ekkor előáll a lovagjáték tervével. Hírül adja vala-
mennyi külföldi udvarnál. Nehány hónap múlva, a kiszabott
időre, a föld minden részéből roppant sokaság — merőben
gavallér vagy úri ember, szóval gazdag ember — sereglett
Párizs városába a látványosságok kedvéért. Colbert most a
királyhoz megy s előadja, hogy még nem készültek el eléggé;
tanácsos lenne vagy két héttel elhalasztani az ünnepélyt. Ez
megadatván, az annyi ideig ott tartózkodó idegenek révén
annyira emelkedett a fogyasztás Párizsban, hogy az idegenek-
től szedett vámjövedéllel, valamint az említett adó-bérleteme-
léssel együtt: a pazar fényű varroussel nem hogy pénzbe került
volna, hanem minden költség levonásával még nem kevesebb,
mint egy milliónyi tiszta jövedelmet hajtott az államnak. ¹⁾

¹⁾ Mémoires du Duc de T.uynes, Publiés par Tüissieux et Saulié.
Paris, 1860. II. 333., 334.

Minő elégtétel volt ez annak, ki ellen merényletül tervezték. s minő táplálék Louvois gyűlöletének! Előre lehetett látni, hogy ez csak előjátéka a két ellentétes szellem egymás iránt kérlelhetetlen, kegyetlen lándzsatörésének.

Négy év múlva a kettős gyűlölség már a király elé terjesztetik felülbírálás végett. Louvois az elszállásolt katonák garázdálkodása meggátlása végett kérelmező vidéki küldötteket »gazembereknek és lázadóknak (coquins et séditieux)« mondta. Colbert pártfogásában részesítette a küldötteket és sérelmüket, s a királyhoz intézett emlékiratában így nyilatkozik társáról: »nem hiszem, hogy oly fontos ügy, mint a csapatok összevonása s elhelyezése, jó kézben lenne egy 24 éves, ezen ügyben tapasztalatlan s igen heves fiatal embernél, ki azt hiszi, hogy rangjából folyik ezen királyság megrontása, s ki tönkre szeretné tenni Franeziaországot már csak azért is, mert én meg akarom menteni.«

A király nem igen bánkódik leghatalmasabb minisztereinek torzsalkodásán. Reá nézve inkább lett volna aggasztó a két miniszter őszinte egyezsége, mint rivalitásuk, mely csak arra szolgált, hogy annál inkább kiemelje a fölöttük lebegő egy akarat feltétlenségét. Mérséklő befolyása fegyverszünetre bírja ugyan a mérkőzésre készülő ellenfeleket: de a békekötés köztük lehetetlen.

Esetlegnek veszik s hálátlanságnak, hogy Colbert Louvoisval összetűz. Én ezt szükségszerűleg bekövetkezettnek tartom. A XVII. század legnagyobb hadszervező katonája, s a legnagyobb államszervező miniszter közt, ki egyúttal a francia tiers état mintaszerű képviselője, kiegyenlíthetetlen ellentét forgott fenn.

Louvois, saját kifejezése szerint, »l'homme des dernières extrémités.« Fényűző, fennhézájó, sarcasticus és durva, ki legazemberezi a polgárokat, s kímélné az ellenség-hollandit, »ha emberek lennének.« Tréfát űz az ellenség körében elkövetett rablásból, föltéve, hogy a rablóhadjárat sikerrel végződött. »Ámbár a király írja Luxembourghoz — nagyon meg van

1) Mémoires au roi, dd. 22. juillet, 1666, Lettres de Colbert, IX, Annexes, p. CCXXII.

róla győződve, hogy Ön sokat lopott a tartományban, honnan visszatérőben van, mindamellett Ő Felsőge annyira megelégedett azzal a mit hagyott neki, hogy jónak látta kétezer tallért adni Önnek.«

Ezzel áll szemben a bourgeois-miniszter, kinek arczára sűrű barázdákat szántott a gond, melylyel egy állam legfőbb ügyeit egymaga intézte; egyszerű mint ősei, fényt, dicséretet nem szenvedheti, csak a dicsőséget szereti, de másban keresi mint Louvois. Egy időben igen szerette a jó zamatos rajnait, de gyöngye egészsége miatt le kellett mondania róla, s azóta nincs élvezete semmi más, mint a munkában való telhetetlenség. ¹⁾ Az excés du travail!

Ez az ember joggal mondhatta volna: „én egy nagy államot szerveztem, jólébe helyeztem, s ha ez nem sikerült volna még egészen, legalább kezdeményeztem mindent, a mi e célhoz vezet. De ha nem akarom, hogy a kezdemény csak kísérlet maradjon, emberfeletti munkám virágait meg kell óvnom az improductiv katonai szellem fagyos érintésétől. Louvois vagy Colbert? válaszszon a Felsőg kettőnk között; mert a Louvoisnak majd eljő az ideje s jogosultsága, ha az én műveim gyümölcsüket már meghozták, de a míg fejlődésben vannak, megsemmisíti a friss hajtásokat.¹

XIV. Lajos Louvoist választotta.

A holland háború előestéjén, 1671 apr. 24-én így ír a király Colbert hez:

»Tegnapelőtt eléggé tudtam magamon uralkodni, hogy elrejtsem megütközésemet, midőn egy ember, kit annyi jótéteménnyel halmoztam el, mint Ön, oly modorban beszélt velem, mint Ön tette.

Nagy jóakarattal viseltetem Ön iránt, mit meg is mutatam azzal, a mit tettem; most is úgy vagyok, s azt hiszem, elég nagy jelét adom ennek, ha azt mondom, hogy nem akartam szemébe mondani, a mit most írok, nehogy kitegyem annak, hogy még inkább visszatetsző legyen a személye én előttem.

Irányomban tett szolgálatainak emlékéből, s jó akara-

¹⁾ »Nulle passion depuis qu'il a voit quitté le vin.« Mémoires de l'abbé de Choisy, éd. Mi chaud et Poujoulat, I. c. VI. 575.

tómból erednek ezen érzelmeim. Vegye hasznukat s ne merészeljen többé megharagítani (profitez-en et ne hasardez plus de me fascher encore), mert ha már meghallgattam Önnek s társainak véleményét, s kívánalmaikról nyilatkoztam: egy szót sem akarok többé hallani azokról. — Ha már kimondtam a határozatot: replicát nem tűrök (je ne veux pas une seule réplique).«¹⁾

Colbert le akart mondani, de családja visszatartóztatta, s tán még inkább saját belátása. Nemcsak a hatalom szeretete tarthatta meg helyén, hanem úgy véljük egy kísértő hátsógondolat is, mely megvillant előtte: „Ha félre állok, az az ember lép helyemre” (a mint majdan oda fog lépni!).

Életeleme a munka, s abba temetkezve folytatta tovább az ügyek vezetését. Munkássága azonban kizökkent régi kerékvágásából. Bizalmas embere írja, hogy »míg azelőtt kezeit dörzsölve látott munkához, ezentúl csak bánatos arckifejezéssel, sőt sóhajtozva dolgozott. Könnyed és jókedvű volt azelőtt, most nehézkessé vált; s jóval kevesebb ügyet végzetten ezután, mint kormányzatának első éveiben.«²⁾

Mintegy derekán törték ketté munkakedvét. 1671-től fogva a régi kegyencz a király szemében egy kellemetlen ember, oly akadály, melyet jó szolgálatai fejében megtűr maga körül, kit nem akar félre lökni, de bizalmára sem tart érdemesnek.

Ellenben Colbert, ha már megmaradt helyén, továbbra is hű szolga: egyenlő odaadással adminisztrálja az országot, s minisztrál királya, körül. A besançoni citadella bevételekor egészen a régi, nála megszokott hangon üdvözli urát, fejedelmét: »adjunk hálát az Úristennek úgymond minden nap, hogy mi oly király alatt születünk, kinek hatalmát saját akaratán kívül semmi egyéb nem fogja korlátozni.« »A pénz-ügyek nem érdemlik, — mondja más alkalommal, a háború idején hogy lelohaszszák Felsőged buzgalmát, melylyel nagy és dicső vállalatához látott. Adja Isten, hogy gyorsan s teljes diadallal fejezze azt be. De, Felsőg! mindenki remeg, ha meg-

¹⁾ Louis XIV. à Colbert. Lettre autographe, dd. 24. avr. 1671. Lettres de Colbert. VII. 53.

²⁾ Mémoires de Charles Perrault, contenant beaucoup de particularités du ministère de M. Colbert, liv. IV. Avignon, 1759. p. 171.

gondolja, hogy Felséged mennyire kiteszi magát a veszedelemnek. Hódoló tisztelem megakadályoz abban, hogy többet mondjak, s bocsánatot kérek Felségedtől, hogy az a néhány szó is kiszaladt a tollamból.« 1)

Colbert lám a régi! Csak a király változott meg vele szemben. Egyébiránt, tudnunk kell, hogy ő nem zúgolódhatott a háború és annak költségei ellen; mert az a háború, ha nem is volt épen az ő védvámrendszeréek következménye, de mindenesetre az ő hozzájárulásával indított meg.

Azt is hiba lenne fölteni (Louvoisval) Colbertről, hogy ő a polgárok ismeretes ellenszenvével, egyoldalú rövidlátásával s elfogultságával tört volna a hadsereg ellen általában. Irataiban s tetteiben nyoma sincs a hadsereg elleni rosszakaratnak. Ő csak rendet kívánt behozni a hadseregbe, hogy ezentúl ne nyúzhassa kénye-kevede szerint a katona a föld népét. 1668-ban beállván a béke, »Avis pour les troupes« cím alatt emlékiratot terjeszt a király elé, melyben kifejti a belföldön tanyázó seregbe vonatkozó nézeteit. Figyelmezteti a királyt, mennyire életbevágó, országos érdek az, hogy a téli szállásaira vonult csapatok szigorú fegyelem alatt tartassanak. E czélből szükségesnek ítéli, a tiszteket kötelezni arra, hogy állandóan ezredeiknél tartózkodjanak, s ennél fogva évenként két havi szabadságnál több ne adassék nekik. S mivel a tétlenségből ered minden baj, követelni kell, hogy a gyalogok háromszor, a muskétások hatszor tartsanak hetenként gyakorlatot. Seregszemlék sűrűn tartandók, s elő kell mozdítani azokat, a kik jól szolgálnak. Ily módon Franciaország s Európa tudni fogja, »hogy Ő Felsége mindenkor készen áll a háborúra, s hogy a mikor csak akarja, talpra állíthat nagy sereg fegyelmezett s barczedzett katonát, kiket Európa legkülönb tisztjei vezényelnek.« 2)

Egy igazi újkori monarchiai államférfi beszéde ez, ki értéke szerint méltányolja a sereget, s jelöli ki helyét s feladatát az államban. Am azért Louvois nem szűnt meg őt a sereg'

1) Lettres de Colbert, dd. 20. juin, 1073. VI. 310.

2) Itamiens-Gomicourt: Mélanges historiques et critiques. II.

elleni gonosz indulattal vádolni. Holott Colbert mindenkor meggyőződése gyanánt hangoztatta, s ahhoz képest cselekedett: hogy a király a világ urává (maistre dn monde) csak akkor lehet, ha minden alattvalója »a négy hasznos munkakör« valamelyikében foglal helyet, melyek a következők: földművelés, kereskedelem, száraz és tengeri hadsereg;¹⁾ másutt a közjóra célzó foglalatosságokat másképp adja ugyan elő, de ott is helyet ad a katonaságnak.²⁾

»A nagy államokat írja a montaubani intendánshoz a holland háború idején s különösen ezt a királyságot, főképp a hadsereg tartja fenn. A király ellen fegyvert fogott ellenség nagy száma szükségessé teszi a hadsereg erősítésén való fáradozást és sohasem engedhető meg, hogy a közhatalom vezetői bármi ellenvetést tegyenek a csapatok toborzása ellen. Hanem inkább elő kell azt mozdítaniuk.«³⁾

Közvetlenül katonai ügyekkel szükségszerűleg állandóan kellett foglalkoznia, mert ő gondoskodott a sereg ellátásáról s ő vezette az összes erődítési ügyeket.

A király dicsőségét sem akarta megszorítani, tudva, hogy ez mindenképp főlé helyezendő. »Meg kell takarítani úgymond öt garast, abban a mi nem épen szükséges, s dobjunk ki ha kell milliókat, midőn Felséged dicsősége forog kérdésben.«⁴⁾

De alá akarja rendelni föltétlenül a hadsereget is hasznossági elvének. Azért álljon fenn, hogy helyt álljon, ha szükség van rá, s ne azért, hogy parádézzon. Ne legyen rajta semmi fölösleges czafrang, úgyis többbe kerül a soknál, s »a ki olcsóbban hadakozik, bizonyára fölötte áll ellenfelének.«⁵⁾ A király-

1) Lettres de Colbert, dd. 22. oct. 1664. VI. 3.

2) »Les conditions des liommes qui tendent au bien ptiblic. . . : les soldats, les mareliands, les laboureurs et gén a de journée.« Lettres de Colbert, dd. 15. mai, 1665. VI. 11.

3) Lettres de Colbert, dd. S. juín, 1674. IV. 110.

4) Il tant espargner cinq sols au.v choses non nécessaires et jeter des millions quand il est question de vostre gloire.« Lettres de Colbert. II. p. CXIV.

5) »Tenir pour maximé certaine que celui qui fait la guerre a meilleur marché est assurément supérieur a l'autre.« Lettres de Colbert. T. III. I. f. p. LXVII.

lyal így tudatta ebbeli nézeteit: »Mindig azt hitték, hogy más-tél vagy egy és egy-negyed rosszul öltözött katona többet ér, mint egy gazdagon öltözött katona, föltéve, hogy az előbbi is mindennel el van látva s egyformán vannak fölfegyverezve. Az ó-korban is egyik legnagyobb kérdése volt a hódítóknak, vajjon mi ér többet, az-e ha a katonák dúsan vannak fölfegyverezve s öltöztetve, vagy ha nincsenek úgy? Nagy Sándor jobb szerette a gazdag fölszerelést, mert a fegyverzet és a ruha megmentésének vágya emeli a katonák bátorságát a csatában. Ellenben Julius Caesar többre becsülte az egyszerű katonaköntöst, úgy lévén meggyőződve, hogy a pompás fegyverek és ruhák elpuhítják a katonákat, a mennyiben rettegnek elvesztésüktől, s nagyon is óvatosak azok megőrzésében; viszont, az ellenség bátorságát erősen fokozza a drága holmik elnyerhetőségének reménysége. Felséged látni fogja, melyeknek a véleményében osztozik, de meg kell mondanom Felségednek, hogy csaknem minden nagy hadvezér Julius Caesar véleményén volt.«¹⁾

A parádék minden nemét, a nagy katonai szemléket, az ok nélküli csapatát helyezéseket, úgy folytatták, mintha Franciaországban nem is lenne más gondja, mintha nem is állna nyílt háborúban a félvilággal. E háború zavarba hozta a pénzügyeket, s ugyanakkor, midőn Colbert minden erejével éjjel-nappal dolgozik azon, hogy a rengeteg költséget előteremtse: nem képes kivinni, hogy legalább egy időre szüntessék meg a katonai parádékat, vonják össze a milliókat emésztő udvartartást, s hagyják abba a versaillesi építkezéseket.

Versailles ügye állandó antagonizmusban tartá Colbert-t a királyival. S ez nagy becsület reá nézve! mutatja, hogy a központositást tolíbe helyezte az absolutizmusnak, s jobban tudta megérteni a királyság érdekeit, mint maga a király. Colbert, mint a centralizáció minden barátja, a fővárost akarta emelni minden áron. »Párizs lévén az ország fő- és a királyok székhelye, kétségtelen úgymond hogy ez a mozzgója az egész országnak, s hogy a belügyek terén itt kezdeményeznek mindent.«²⁾ Ha már most politikailag ily súlya van a

¹⁾ Mémoire au roi, dd. 22. juillet. isse. *Lettres de Colbert.* If. Annexes, p. COXXI.

²⁾ *Lettres de Colbert.* T. III. I. T. p. LXVII.

központosított monarchiában a fővárosnak: szükség, hogy az a város méltó képviselője legyen a monarchiának úgy nagyság s nagyszerűség, mint rend és tisztaság dolgában. Ily felfogástól vezetve, Colbert annyit tett Párizsért mint sem előtte, sem utána, egész Napoléonig, egyetlen kormányzó sem. Két kiváló építész, Perrault és Blondel segítségével megállapította Párizs városának egyetemes szépítési tervezetét,¹⁾ fa-sorral beültetett sugár-utakat húzott a girbe-gurba utczákon keresztül, diadalíveket emeltetett s kövel rakatta ki a Szajna partját, befásítási övvel vette körül az egész várost. Egyéb funkcióit érmeiken is megörökítették. 1666-ban, midőn az utczasöpprésre és a világításra vonatkozó rendeletet adja ki: *Urbs mundata et nocturnis facibus illustrata* s egy év múlva, az új kövezet emlékére *Urbs novo lapide strata* feliratú érmet vei nek, melyekhez járul 1670-ben a szépítés művét hirdető érem, melyen a legenda: *Ornata et amplificata urbe*.

Kedvencz terve volt a miniszternek és La Reynie párizsi rendőrfőnöknek egy világító-toronyyszerű oszlop állítása a Pont Neuf közepén. Párizs házrengetegében olyanforma tájékozató lett volna az, mint később a Trocadero vagy az Eiffeltorony. Gondolatnak is ép oly eredeti s megragadóan nagyszerű. Az eszmét azonban hajótörés érte a miatt, mert a természettudományi akadémia nem tudott oly égő anyagot lelni, melyet a szél vagy eső el ne oltanának, sem oly eszközt, mely megvédné a tüzet, a nélkül, hogy beburkolná.

Párizs emelése körül Colbert annyit tett, hogy ebbeli érdemeit elismerik akkor is, mikor legkevésbé népszerű, t. i. közvetlenül halála után. Abban az esztendőben mikor meghalt, így magasztalja egy új akadémikus: »hamegtekintjük a Párizs minden részében uralgó csodálatos rendet, ha látjuk, hogy a levegő tisztább lett az utcák tisztán tartása által, hogy az éjszaka majd oly világos mint a nappal, hogy a közbiztonság minő jó lábon áll úgy a városban mint a vidéken, míg annakelőtte alig volt az ember biztos saját házában: tudnunk kell, hogy ő volt az, a ki a király rendeleteinek szorgalmas végrehajtása által

¹⁾ Édít pour l'exécution du nouveau plan de la ville de Paris, dd. 1676. Lettres de Colbert. V. 555.

előidézte ezt az üdvös változást, melynek megtételét ő előtte hiába ígérgette annyi uias miniszter.«¹⁾

Párizs szépítése kapcsolatban van Colbert azon utó-gondolatával, hogy a főváros, kiváló szépségei és nagyszerűsége révén, ellenállhatlan vonzerőt gyakoroljon a királyra s elterelje Versailles-ra irányuló terveitől.

Nagy feladat volt, a mire a miniszter vállalkozott. Meri a király kedvetlenül vett minden Párizsra vonatkozó előterjesztést; szerelmes volt Yersailles-ba, mint saját művébe, mely pusztán az ő szavára emelkedett ki a porból s öltött márványtestet magára.

XIV. Lajos versailles-i építkezéseihez két eszme fűződött. Meg akarta mutatni, hogy a természet fölött is uralkodik (hiszen Itoi-Soleil 1), s földi paradicsommá teszi azt, mi eredetileg sivatag volt. Másik vezéreszméje az, hogy Versailles, távol Párizstól s a néptől, többé-kevésbé el van szigetelve a nemzet-től; s mivel a monarchának nem szabad hétköznapi látva nyyná lennie, jobb ha nem lakik a fővárosban.

Colbert hiába próbálja megnyerni a király jóakarát Párizs számára, s hiába csábítgatja a Louvrebba állandó lakására.

»Felsőged írja egyik legremekebb előterjesztésében visszatérvén Versailles-ból, engedje meg, s rója fel buzgalmamnak, hogy e tárgyban néhány megjegyzést teszek. Ez a ház (t. i. a versailles-i palota) inkább szolgál Felsőged gyönyörűségére cs szórakozására, semmint dicsőségére; s mivel közismeretít, mennyire elébe helyezi dicsőségét amazoknak. . . . köteles hűségemen ejtenék csorbát, ha meg nem mondanám, hogy bár igen méltányos, ha annyi gondot fordítván az állam ügyeinek vezetésére, gyönyöreiről s szórakozásáról sem feledkezik meg: de hogy vigyáznia kell, nehogy dicsőségében tegyen azokkal kárt.

Mert ha Versaillesban keresné Felsőged azt a több mint félmillió tallért, mely két év óta arra köttetett: bizonyára

¹⁾ Éloge de Colbert, prononcé à l'Académie Française, par 31. Barbier d'Acour, dd. 19. nov. 1883. Kecueil des harangues prononcées par 3131. de l'Académie Française dans leurs réceptions et en d'autres occasions différentes. Paris, 1698. p. 378.

bajosan találná meg. Gondolja meg, hogy 11 számadásukba 11 örökre látni fogják, hogy azon idő alatt, míg ily nagy összegeket költött e házra (en cette maison) elhanyagolta a Louvre-t, mely bizonyára a világ legpompásabb palotája (qui est assurément le plus superbe palais qu'il y ait au monde) s jóval méltóbb Felséged nagyságához.

Felséged igen jól tudja, hogy a háború szembeszökő tényei kivételével, a fejedelmek nagyságát semmi sem jelzi annyira, mint a középületek; s az utókor az uralkodásuk alatt emelt ezen pompás építmények rötével méri őket. Ő mily sajnós lenne, Im a legnagyobb királyt, a legderekabbat, ki a legkitűnőbb fejedelmek igazi erényeivel ékes, — *Versailles rőfével mérnék* (füst mesuré à l'aune de Versailles)! S mégis, nagy okunk van attól a csapástól tartani.«

Pusztá negatívóval azonban nem éri be a miniszter; hanem egyszersmind kikeresi és megmutatja az utat és módot, mely által azt a »csapát« el lehetne háritani. »A két dolog, vagyis, hogy Felséged dicsőségének és szórakozásainak egyaránt megadjuk az őket megillető részt, akként lenne egyeztethető, hogy a versailles-i építkezéseket hagyassa abba, s határozza meg az e célra ezentúl évről évre fordítandó summákat; sőt tán jobb lenne egészen külön választani a versailles-it a többi építkezési alapoktól. Azután egész erúvel lássunk a Louvre befejezéséhez, hogy, ha a béke még sokáig tart, oly középületeket emeljünk, melyek által Felséged dicsősége és nagysága meg fogja haladni a rómaiakét.«¹⁾

Nagy oka volt Colbertnek e beszédre, nemcsak a felhozott politikai indokoknál fogva, hanem szorosan államháztartási szempontból is. Ma már pontosan tudjuk, hogy a versailles-i kéjlak, ha nem is a Volney-féle négy milliárdba, de huszonzét év alatt nem kevesebb, mint 81,151.414 livre-be került, teljes kiépítése pedig (1710-ig) közel kilenczven millió livre-be.²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 28. sept, 1665, V. 268 — 270.

²⁾ Lettres de Colbert (166+—1690). V. 57o. — V. ö. Comptes des bâtimens du roi (1664—1680). 1. 1372., 1373. — l'eignot: Locumei» authentiques et détails curieux sur les dépenses de Louis XIV. en bâti mens et châteaux royaux, particulièrement Versailles. Paris, 1827

Colbert azonban hiába küzdött a király akaratával ellen: azon mégsem fordíthatott s csak saját állását tette lehetetlenné.

Egy alkalommal, midőn XIV. Lajosnak a versailles-i számadásokat terjesztené elő: a király elborzadt a nagy összegek fölött, éles megjegyzéseket tett s kijelenté, hogy ebben gazságnak kell lappangani.

Sire! válaszol Colbert, legalább azzal hízelkedem magamnak, hogy az a szó nem ér egész én hozzám.

»Nem, válaszolt a király, de nagyobb figyelemmel kellett volna eljárnia«, s hozzátette: »ha tudni akarja, mi az a gazdálkodás, menjen Flandriába, s látni fogja, hogy a meghódított városok erődítményei mily kevésbe kerültek.«¹⁾

Tán mondanunk sem kell, hogy a flandriai várakat ama főtebb jellemzett tékozló Louvois építtette. Ahhoz utasítja a király Colbert-t, hogy tanuljon tőle gazdálkodni!

Colbert néma maradt ezen álruhába öltöztetett káromkodásra. Mire haza ér, kilelte a hideg, lázát láz váltja, s pár nap múlva meghal.

Halálos ágyán családja sürgette, hogy ajánlaná őket a király kegyelmébe. Egy szót sem szólt, hanem befelé fordult ágyában.²⁾

A király levelet intézett hozzá, melyben tudtára adja, hogy kész szívvvel megbocsát neki. Kezébe akarják adni a drága sorokat. Elhárító magától s megtagadta a választ: »A Királyok Királyának kell most számot adnom (c'est au Roi des Ttois qu'il fant que je songé á répondre).« Felesége engesztelni próbálja, s válaszádsra akarja bírni. De a haldokló így szól hozzá: »Asszonyom, midőn én e szobában a király ügyeiben dolgoztam, sem Ön, sem más nem merészelt ide belépni, s most, a midőn üdvösségem ügyeiben fáradozom, nem hágy nekem nyugtot.«³⁾

(1604 —1710); Raumer: Historisches Taschenbuch. Leipzig, 1837. VIII. 348—358.

¹⁾ De Montillon után közölve: *Lcttrcs de Colbert*. IT. p. CXXI., OXXII. V. ö.Foscarini-nál. 'Relazioni (légii statiEuropei, Francia. III. 379.

²⁾ Foscarini reiatiója, i. h. III. 380.

³⁾ Oeuvres de Jetin Racine, édit. Aime Martin. Fragments historiques. IV. 408.

Hajthatatlan maradt mind a sírig. Csak egy fohászat jegyzik föl, mely így hangzott volna: »ha úgy szolgáltam volna az Úr Istennek, mint *annak* az embernek, bizonyos lennék a mennyországrol.«

Ez nem historicum, ¹⁾ de épen azért igazabb, mintha az volna.

Nem telik bele nyolcz esztendő s Lozvois ugyanily sorsban részesül,²⁾ s huszonnégy év múlva, hat nap alatt öli meg Yanbant a kegyvesztése miatti búbánat.³⁾

Úgy tűnnek fél, mint a bűvész, ki vészes játékot űz gonosz szellemekkel. Egyszer ne sikerüljön az ígázat, darabokra szagatják. Bölcs Lokmannok, komoly arczokkal, Abdurralliman palotájában! Az örömök s gyönyörök hónapban ők csak vendégek; nincs ott állandóság mások, mint a fuvalás Almanzirok számára. Az ép a tragicus korlátlan fejedelmek minisztereinek történetében, hogy végeredményileg ők is, sőt ők mindennél inkább inkább ki vannak téve egyetlen ember szeszélyének. Másutt is, de kivált a XTY. Lajosok környezetében, az egész élet megmásíthatlan törvénye, hogy az ember, a mi által emelkedett, az által bukik. A fejedelem kegyelme az egyetlen emeltyű, melynek karján himbálódzik, a ki föl tudott rá kapaszkodni; egy rosszakaratú hillentés, s a ki fönn volt, visszaesik előbbi semmiségébe.

XIV. Lajos irataiban egy helyt így nyilatkozik: »meggyőződéssem, hogy türelemmel kell viseltetnünk sok dologban úgy szövetségeseink, mint azon alattvalóink iránt, kik egyébként némi érdemet szereztek. Nem volna igazságos, hogy száz

¹⁾ Az antithesiseket különösen kedvelő francia n³elv és szellem bőven termel afféle ötleteket. Eszembe jut az a gasconnade, mely szakasztott párja Colbert állítólagos mondásának: »Si j'avois fait pour mon salut, — disoit un Officier Gascon qui avoit bien du service, — ce que j'ai fait pour ma fortune, je serois dans le Ciel sur un fauteuil de velours cramois qui auroit, une crépine d'or de cette hauteur, montrant toute la longueur de son bras. Vasconiana, ou recueil des bons mots des Gascons. Paris, 1708. p. 190. (A nemzeti muzeum könyvtárában.)

²⁾ Rousset: Histoire de Louvois. Ő-me éd. Paris, 1879. XV. 407—501.

³⁾ Michel: Histoire de Vauban. Paris, 1879. p. 417., 418.

jó tett eltöröltetnék egyetlen rossz által. Vegyük eszünkbe az emberi gyarlóságot!«¹⁾

Penna és élet gyakran két nyomon jár, egymást keresztezi; a szeszély kacsaringói gyakran eltérítik egymástól, megvisszatérnek, egyesülnek, a magába térés bizonyos óráiban. XIV. Lajosnak igaza volt: »vegyük eszünkbe az emberi gyarlóságot!« S ha eszünkbe vesszük, nem menthetjük fel őt a vád alól, hogy maga szaggatta szét dicsősége három legnagyobb alkotóját.

IX.

Az „örökkévalóság.“

Meddig élt az az ember nemzete emlékezetében, ki mindig az örökkévalóságon jártatta eszét, ki ezt emlegette úgy akkor, midőn utat építtetett, midőn követ fejtetett vagy zsilipet csináltatott: mint azon nagy elhatározások idején, mikor végkép befejezte az ancien régime közigazgatási rendszerét, mikor megalkotta a »halhatatlanok« testületét, mikor a gyárakat, a nagykereskedelmi társulatokat, a gabnatárákat, a hadi tengerészetet, a gyarmatokat stb. alapította?

Meddig élt? Nem jobb volna-e azt kérdeznünk Polignac-kal: »meddig is tart a halhatatlanság Franciaországban?«

Colbert halála hírére fellélegzik az egész ország, mintha lidércnyomás alól szabadult volna. Vigalom színhelyévé lesz egyik szélétől a másikig. Párizsszal a capite; van oka rá: Colbert nincs többé!

Chansonokkal ünneplik a nagy eseményt, országszerte. S minő chansonokkal?

Mikor megláttam Colbert-t a ravatalon, elsomorodtam: jobb szerettem volna akasztófán látni (car je voudrais le voir pendu).

Mikor Colbert-t nyakon csípte a halál, mindenki nevetett csak én jajgattam: mért nem pusztult el a bitón (j'esperois le voir au gibet)?

¹⁾ Mémoires de Lotus XIV. pouv l'inStmctiou du Daupltin, éd. Dreyss, Paris, 1660. II. 62,

Meghalt a nagy Colbert, sírjátok pénzemberek és titkos-feladók: fenséges tudománya, mely nektek oly hasznos volt, nem zavarhatja többé Franciaország nyugalmat.

— Pokol fenekére szállott. Reszketek pokoli fajzatok, mert gonoszabb az ördögnél.

— Kifosztotta az egész világot; be ne eresztétek ördögök! mert kirabol benneteket.

Nincs többé Colbert! Franciaország hát oly nyomorban van, hogy nem lehet belőle többé semmit sem zsákmányolni, mert ha lehetne, nem lenne a tolvaj halott,

— Ördögök és fúriák, ne öntsétek ki mérgeteket közönséges bűnösökre. Itt van Colbert; dühöngjétek ez ellen a zsvány ellen, ki megtölté saját zsebeit, s a kiért az egész nép rabszolgaságra vetetett.

Annyira szerette a kórházakat, hogy egy kórházzá tette egész Franciaországot.

A királyné ugyanakkor halt meg, mikor Colbert: Franciaország egyszerre veszté el szeretete és gyűlölete tárgyát.

Másvilágra költözött ez a nagy tolvaj, hogy versenytársa legyen becsület dolgában a tizenharmadik apostolnak.

— Felbontották Colbert testét: négy követ találtak benne; szívében volt a legkeményebb.

Tudatlan orvosok, kik azt hiszitek, hogy a miniszternek veséjében volt a kő: szívében volt! Franciaország csapására.

Franciaország úgy ujjonghat halálán, mint a menyit sírnia kellett életében.

— Charon észreveszi, hogy Colbert közeledik: tyhú, ez azért jön, hogy adót vessen szegény kis hajómra.

— Colbert pokolra menvén odasóg Lucifernek: nem látná-e czélszerűnek, hogy valami adót vessünk ki?

— Richelieu meghajtott minket, Mazarin eret vágott rajtunk, Colbert megnyúzott bennünket, s most a szűcs kezébe kerülünk («et nous allons passer par le Pelletier»; szójáték: Le Pelletier — jelentésére nézve a, m. szűcs — nevével, ki Colbertnek a pénzügyminiszterségben utódja lett).

Rongyokra tépte a népet; jó szerencse, hogy egy

szücsöt (Le Pelletier) adott helyébe az ég: az majd összevarrja.

Talpig bakacsinba öltöznek az adóbérlők, sírba vitetni látván Franciaország legnagyobb tolvaját (le plus grand velemde la Francé). Minden elveszett, Colbert meghalt: hogy' lelnének vigaszt a tolvajok? ')

— Kiterítve láttam Colbert-t. Egész közel mentem hozzá, hogy annál jobban gyönyörködhessem e látványban. Körülötte roppant pompa. De fülembé sűg egy fecsegő: soh'se csodálkozz! ez a híres politikus csak egy boltos legénynek volt a fia.¹⁾

Colbert, a te temetésed nagyon kedves nekünk, mert a zendülés már-már kikerülhetetlen volt; de az ég megkönyörült rajtunk: megtartott minket a hűségben azzal, hogy téged kiújítottatott.

Tanúja voltam a zsugori Colbert hűsz esztendei garázdálkodásának. Ez az átkos emlékü szörnyeteg (ce monstre) nincs többé. Az eltiport kígyó (ezélsz Colbert çizimerére), ma már hamu. S úgy rendelte az ég, hogy a tőle származott kígyók a porban csúszszanak, s mindenki borzadjon tőlük.³⁾

Mihelyt Colbert kiadta a lelkét, Saint-Eustache papjának orra elől elkapta Lucifer, igyunk (lampons), igyunk, pajtások! igyunk.

Reszkessen örömében az egész világ: meghalt az, a ki teljes világ életében mindig ragadozó madár volt. Ke tartatok tőle, hogy az ördög nem ad neki helyet: érdeme szerint a pokol közepébe teszi, patronusa (t. i. Mazarin) mellé.

— Meghalt Colbert; vigye el az ördög a ki veszt vele valamit (*au diable soit quiconque y perel.*)¹⁾

E víg és bosszút lihegő, nyelvtöltető és káromkodó chansonok igazat adnak d'Ormesson-nak, ki leírja a gyűlöletet, melylyel Colbert iránt egész Franciaország viseltetik.²⁾

¹⁾ La beste insatiable ou le serpent érévé. Cologne, eh ez Pierre du Marteau. Vers sur la mórt de Monsieur Colbert. p. 16—26.

²⁾ (Kandras de Courtils:) Vie de J. B. Colbert. Cologne, 1690. p. 304.

³⁾ Közölve: Lettres de Colbert. T. VII. p. CXCVII

⁴⁾ Nouveau siècle de Louis XIV. Paris, 1798. T. VI. p. 207.. 214., 217.

⁵⁾ La liayne contre M. Colbert et sa suite.« Journal d'Olivier Letévre d'Ormesson. II. 141.

Párizs hangulata izgatottá vált a halál-eset hírére, úgy gyűlölte a nép olvassuk róla egykorú iratban hogy csak éjjel, s akkor is fegyveres kísérettel merték eltemetni.¹⁾ Így halt meg — írja a velencei követ — a királyi kincstár dús-gazdagságának felülmúlhatlan megeremtője, családja rengeteg gazdagságának (vagyonát tíz millióra becsülték) alapítója, gyűlölvé a néptől, melyet megrontott, és a nagyoktól, kiknek kihívta, gyűlöletét azzal, hogy megerősítette a király hatalmát s gyűlölvé az idegenektől, kiknek korlátozta vagy megrontotta kereskedelmét, s terhére válva magának a királynak is azon szolgálatáért, mely nem is hederített az emberek szemrehányásaira s nem vette tekintetbe az égieket. Halála előtt érezhette, hogy már fiának megfosztása hivatalától, versenytársa győzelmét jelentette. Szolgálati fejében a részvét és hála utolsó nyilvánítása is megtagadták tőle, midőn azt kérte a királytól. nevezné ki helyébe miniszterül fiát Seignelay-t, s azt a választ nyerte: még igen fiatal! Tetemeit testőri kísérettel kellett biztosítani, nem ok nélkül tartván attól, hogy megrohanja a lakosság; mert a király is tudta, hogy emlékezete gyűlöletes és átkos alattvalói előtt, azon teher miatt, melyet vállalkra rakott.«²⁾

Átok és gyűlölség üldözi még haló porában is. Mérgegy nyilakat lövöldöznek sírjába. Epitaphiumait még bőszebb indulati lengi át mint a chansonokat.

— Itt nyugszik a hóhérok hadnagya, a ki tönkre tette hazáját (*le destructeur de sa patrie*).

E sírhalom földi a legborzasztóbb hollót, ki valaha volt Franciaországban: emberhússal élt bár, éhségét mégsem csillapítható.

Itt nyugszik, de mégsem, az a nagy Colbert jóval lejjebb fekszik, mert elvitte az ördög abban a perczen, mikor felfordult.

— Azt hiszi itt nyugszik Colbert? Nem itt, hanem a pokolban. Hál'Isten, hogy szüret előtt halt meg, legalább nem

¹⁾ (Sandras de Courtils:) Vie de J. B. Colbert, p. 303.

²⁾ Foscarini. Relazioni degli stati Europei. Ser. II. Francia, III. 379. p.

emeli fel a bor-adót. Szellemes hóhérok ti odalenn, találjatok ki nagy büntetéseket, hogy bosszút álljatok a nép nyomoráért.

Itt nyugszik az adók atyja (le pere des imposts); adjon Isten neki olyan nyugodalmat, a minőt nekünk adott életében.

Itt nyugszik, a ki keveset aludt és sokat virrasztott. Mért nem tett ellenkezőleg? Jobb lett volna ha alszik, a míg virrasztott.¹⁾

Itt nyugszik Colbert, az a dicső borbély, ki bőristül vette le a szakállat és a haját, s feltalálta azt a titkot, hogy kell megnyirni a tojást (Colbert úgy látszik adót vetett a tojásra).

Itt nyugszik egy ember csontváza, kinek förtelmes kapzsísága több embert tett tönkre, mint a góthok pusztítása Róma feldúlásakor.²⁾

De ki győzné sorba szedni az »itt nyugszik «-ok teljes csoportját, melyek nemhagytak nyugtot Colbert emlékének, kit több ízben neveznek Franciaország ostorának (fléau de la Francé). 8 átokra gerjedt képzelem gondolta ki az epitaphiumok és chansonok egyetlen gyakorú gyűjteményének eme czímét: *a telhetetlen bestia vagy a megdöglött kígyó.*

Már ez így ment Franciaországban minden kormányváltásnál, s a régi rendszer minden nagy embere sírba hanyatlásakor. Richelieu és Mazarin halála öröm nap; XIV. Lajos,³⁾ sőt bár nem való e társaságba — Louis le *Bien-aimé* (!) halála is vigassággal tölti be az országot.

De egynek sem volt oly víg tora, mint Colbertnek. A ficzkádozó taglejtésekhez és rikoltozáshoz egyéb is járult: a népben rejlő démoni elem egy pillanatra elszabadul jól megkovácsolt lánczairól s szitkokkal árasztja el a koporsót.

Mert a tömeget ösztöne vezérli, s az ösztön meglátja azt mi minden másnak láthatatlan: kormányzók tetteiben meglátja a végcélét. S Colbertnél csak azt látta: ennek az ember-

¹⁾ Vers sur la mort de M. Colbert, p. 18—23.

²⁾ Nouveau siècle de Louis XIV. T. VI. p. 208., 214.

L'annonce de la mort du grand roi ne produisit chez le peuple français qu'une explosion de joie. Sismondi: Histoire des Français XXVII. 220,

nek rendeltetése az volt, hogy nyakamra hágjon, s jobban nyakamra ült, mint akár Richelieu, akár Mazarin.'

Colbert emléke gyűlölséggel elhalmozva, míg él a remiszer. melynek szolgált. Mikor a *culbutc générale* porba sújtja rendszerét, egyúttal jó időre egész elsodorja emlékét is; aztán emelkedőben van, de ma is igen halvány, elmosódott: igaz körvonalait alig-alig vehetjük ki.

— Baconnak úgy látszik igaza van: *male vivunt, qui se setnper victuros putant.*

Hát művei meddig éltek? s miként éltek: üdvösen-e vagy kárhoyattal? Megöröködték-e, vagy eltűntek az enyészet szárnyán, azzal egyúttal, a ki által alkottattak?

Felhozzák Colbert ellen, hogy már az egykorunk is kétségbe vonták alkotásai maradandóságát. Hogy az általa teremtett gyárakról s kereskedelmi nagyvállalatokról már kortársai is megjósolták, miszerint legtöbbjükben egyedül Colbert tartván a lelket, vele egyúttal fognak elpusztulni. >) Már ez nyomós argumentum lenne. Lássuk az-e valósággal?

Nem akarok kiterjeszkedni arra, hogy még amaz ócsárlásban is mennyi dicséret van halmozva Colbertre. Csak futólag emlitem tehát, hogy Colbert lelkének még ellenesei is oly energiát tulajdonítottak, mely száz meg száz nagyszabású vállalatot nemcsak megalapítani, de egy maga tudott virágzásban fenntartani egy emberöltőn keresztül. Én e kérdésben mindenek előtt általában a kortársak Ítéletét veszem vizsgálat alá. Mit lehet rá adnunk? Sokra becsüljük-e vagy kevésbe vegyük?

Én úgy látom, hogy az egykorunk vajmi ritkán Ítélnének csak némi alapossággal is kortársaik nagysága, alkotásaik benső értéke felől; maradandóságuk felől pedig sohasem. Ha ezt tehetnék, nem földi gyarló emberek, hanem istenek lennének, kik a jövő könyvében lapoznak.

¹⁾ »On dit que, si M. Colbert vient a mourir, il faut dire adieu a toutes les manufactures qu'il a fait établir en Francé, tant pour les tapisseries et bas de soie que pour ceux d'estame qui se font en plusieurs linux de Francé, ce qui fait travailler beaucoup de petit peuple en diverses provinc.es.« Guv Patin, Falconethez. Lettres de Colbert. II. p. CLVI \ V. u. Mémoires de Fabbá de Choisy, éd. Micbaud et Ponjoulat. VI. 575

Kortársaink, mintha csak valami köd-világba építéne, sohasem tudják kiszámítani, felösmerni, mi az állandó, mi az esetleg világalakító, s mi a mulékony. A világ azt a zajt, melylyel valamely földi hatalmasság tudtára adja létét a világnak: mérvadónak veszi az igazi maradandó nagyságra. S elfeledi azt kérdezni érkekeitől Descartes-tal: álom-e az, a mi előttünk áll vagy valóság? Pedig az a lárma, melylyel nagyságaink jelentkeznek, gyakran csak az üresség visszhangja, s ez esetben akustikai csalódás. Vagy mikor Ítélnék egyénekről, kik mindig teljes fegyverzetben harcolnak az arénán, holott nem egyebek színpadi hősöknél: nem esünk-e optikai csalódás áldozataivá?

Azt hiszem, hogy elegendő csak párhuzamba állítnom a nagy Napoléon világra szóló dicsőségét James Watt zajtalan munkásságával, mely egy egyszerű törvényt, a gőz feszerejét a gépekre alkalmazta; s nem lesz senki, a ki állítani merné, hogy Napoléon szelleme alkotott volna annyi maradandót, mint amaz egyszerű munkásé. Vagy minő alárendelt jelentőségűnek tiint fel a kortársak s maga Napoléon előtt is, csatáihoz mérten a Code Napoléon; s az eredmény mégis följosíthat arra a föltevésre, hogy a napóleoni törvénykönyv tovább meg fogja őrizni Napoléon emlékét a Pantheonban, mint akár Marengo, akár Austerlitz.

Nem kell tehát túlbecsülnünk Colbei t kortársai véleményét, mely különben is, indokolás nélkül lévén ejtve, magán viseli a taláalomra-mondás, a tapogatózás jellegét.

Igenis, Colbert vállalatai jó részben vele együtt mentek veszendőbe. De azért történt ez, mert a királyok absolut hatalma mellé mindig oda csatolhatjuk a maradandóság nélküli hatalom eszméjét. Nemcsak az intézményeknek, de az intézeteknek s egyéneknek sincs ott garautiája. XI V. Lajos szilárdan megalkotott korlátlan egyeduralmát is elérte végzete, mely nem az ellenállásban, hanem abban jelentkezett, a mit már Plutareh a *dynastiák véleszületett pleonexijának* nevezett hogy önlényében fekvő továbbterjeszkedési hajlamát nem tudta megfékezni. Logikai rideg következetességgel akarta megvalósítani az állam tökéletes egységét mindenütt, még a lelkiismeret országában is!

A protestánsok, synodusaikkal s consistoriumaikkal valamint általában egész önkormányzati szervezőtökökkel egyetemben: köztársasági színezetű dissonantiát képeztek a korlátlan királyság teljes összhangjában. XIV. Lajos tehát, a mint hatalmköre egyre tágult, azon mértékben vált miül inkább hajlandóvá arra, hogy a *non lied esse vos* rettenetes elvét, mely az őskeresztyénekkal szemben a rómaiak álláspontját fejezte ki: a protestánsokkal szemben alkalmazza.

Az 1070-es évek végén Madame de Montespan befolyása az udvarnál lejtőre jutott. S abban az arányban a mint tért vesz, emelkedik egy új kegyencznő, Madame deMaintenon, ki a jezsuiták tanácsán jár. Montespan asszony Colberttel fogódzott, Maintenon asszony Louvoisval. S ettől fogva az egész állami ügyvezetés oly szembeszökően retrograd irányban balad, hogy a francia udvar pórázán járó egész Európát magával ragadja. A Versailles-ban érvényesülő reakciónak magyarországi kiadása: az eperjesi vértörvényszék, a Kollonicsok uralma, a jezsuiták és kapuczinusok mindent átható befolyása Tápot császár korában.

Franciaországban ezt az irányváltoztatást valóságos domborműben szemlélhetjük, ha szemügyre vesszük Felüssön alakját az 1670-es évek végén.

Felüssön azon tanulságos jellemekek egyike, kik meg tudják I esni a főáramlatokat, s azért lesik, hogy kétely nélkül vessék magukat mindenestől azok sodrába. Említettük, hogy legremekebb műve mauvais genre ugyan, de abban a nemben páratlan. Az ő értekezése arról, hogy miként kell dicsőítői a királyt: felülmúlhatatlan kátéja XTY. Lajos cultusának.

Felüssön mint Fouquet kegyoucze túnt tol a közpályán. S gazdája bukásakor az egyetlen, ki a bukottnak nyíltan védelmére kél, de oly módon, hogy csak ragaszkodó hűségét mutatja be, azzal is egyengetve útját a hatalom új birtokosai felé. Rövid időn ép úgy lángol Colbertért, mint annakelőtte Colbert legnagyobb ellenfeléért.

Mint eszes, tiszta látású ember, éles elme és hajlékony derék: kiválóan alkalmasnak tartá magát kényes természetű ügyek elintézésére. Főkép ha vallásügyekről volt szó, melyekkel

nyilvánvaló, hogy meglelt korában is foglalkozott, mert hiszen akkor tért át a catholicus egyház kebelébe.

»Ma adtam át Ő Felségének írja Pelisson Oolbert-hez — a térítésre vonatkozó azon javaslatokat, melyeket már megbeszéltünk, azzal a megjegyzéssel, hogy a múlt télen Ön sem helytelenül azokat. Itt az idő, most inkább mint bármikor. fölhasználni a nagy és gyakran jelentkező kedvező alkalmakat.«

Ím az idők jele, az áramlatok iránya. A *szélkakas* pontosan megmutatja merről fúj a szél.

Colbert azonban ellenáll. Egyelőre még nem hajt a kísértő szavára. De egyre jobban szorongatja a korszellem, mely áldozatul kívánja a protestánsokat.

A miniszter, kormánya kezdetén, csapatostul hozza he a hollandokat, svédeket, németeket s egyéb protestánsokat, hogy culturpolitikai céljait általuk valósítsa meg. Még 1663-ban beéri azzal, hogy némi pénzsegélyt Ígér annak, ki megvinné az uzés-i királyi ügyészséget, melyért egy hugenotta pályázik. Még hat év múlva is protestáns embert neveztet ki parlamenti ügyészsé.

De az 1670-es évek végén minden megváltozik. 1677-ben írja hozzá Felüssön azt a levelet, melynek az a veleje, hogy itt az idő a protestáns üldözés megkezdésére.

Valóban itt az idő. A fanatizmus legfőbb gátját: Colbert hatalmát, megszagatta ellenségeinek fölülkerekedése. Maintenance asszony immár maîtresse en titre, Le Tellier kancellír, Louvois miniszter. Rövid időn minden megváltozik.

Már 1678-ban Colbert is kezdi meghozni apró áldozatait a megváltozott korszellemnek. Blois-ban protestáns ember a kapus. Miniszteri rendelet megy Blois-ba, hogy a kapus mozdíttassék el, mert Ő Felsége nem akarja tűrni, hogy tisztjei közül bárki is azt a hitet vallja.«¹⁾ Minő *elképzelhetetlen* veszedelem az államra nézve egy protestáns kapus!

A következő évben a reimsi klarissza-apátné, Colbert nővére, a velencei consulnak ajánlja egy pártfogoltját. A kine-

¹⁾ Correspondance administrative, d(1. 26. juillet, et, 8. nov., 1678. IV. 321., 322.

vezés meg is történik s akkor derül ki, hogy a kinevezett eretnek. Nagyon nevezetes, a mit a miniszter ez alkalommal növérenek ír. »Szándékom úgymond a hugenottákat eltávolítani minden tőlem függő hivatalból.«

Mert elérkezett az idő, mikor az egykor mindenható miniszter csak úgy maradhat meg a helyén, ha engedményeket tesz az íj nemzedéknek, mely a király közelébe férközve, a fauatismust hirdeti a kormányzás alphája és ómegájának.

Colbert nagy lomhán mozog e nem neki való szerepkörben. A máskor és másban annyira tevékeny miniszter, ki mindig és mindenben a lényeges, a döntő szempontokat kereste ki. s azokra fordította minden erejét: most egyszerre elaprózza dolgát, végzi a türelmetlen munkát, mint igazi »úr dolgát, lélek nélkül, csak a kényszerűségnek engedve.

Láttuk, mikép intézkedett egy kapus dolgában. Iti79-ben egy protestáns asztalos legény ellen ad ki rendeletet, ki Clermont-en-Beauvoisisban azért telepedett le. hogy remekeljen (á fairé chef-d'oeuvre), s e réven beállhasson a czéhbe. A király tekintélyét nem akarja latba vetni egy asztalos legénynyel szemben (Sa Majesté n a pás voilu interposer sou autorité en cette occasion), s azért csak titkos utasítást ad a soissons-i intendánsnak, hogy gátolja meg a legény felszabadítását.¹⁾ A blois-i catholicus ötvösök számra nézve épen ketten panaszt emeltek, hogy mivel tizenöt tagból álló czéhökben tizenhárom protestáns, ezek nem vesznek föl maguk közé mást, mint hitsorsosukat. Hatóságokul a toursi pénzverde vordánait fjuges gardes de la monnoye de Tours) ismerik el és semmibe sem veszik a catholicusoknak a blois-i városi tanács előtt kifejezett tiltakozását. Colbert erről értesülve, megparancsolja a toursi vordánoknak, hogy »a blois-i czéhbe ne vegyenek föl egy protestánst sem mindaddig, míg abban egyenlő számmal nem lesznek a catholicusokkal; mert Ő Felsege nem akarja, hogy a czéhekben többen legyenek a protestánsok, mint a catholicusok.«²⁾

Látni való, hogy a miniszter idegen eszmék vontatóköte-

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 20. déc., 1079. IV. 324.

²⁾ Correspondance administrative, dd. 6. may, 1080. IV. 328.

lén halad ugyan, de csak félakarattal, s az azon eszmékör benső természetének megfelelő dühös gyűlölködést ueui tudja és nem akarja magáévá tenni. A czéhekből nem veri ki a protestánst, hanem szép szerével, lassan-lassan igyekezik eltávolítani onúét. Egyéb ezekeknél úgy intézkedett, hogy a ezéhek tisztviselői lehetőleg catholicusok legyenek. A könyvárusok, gyógyszereszek, az adó- és vámszedők, az adóbérletek és a királyi javak tisztviselői ugyanily rendszabályok alá vettetnek.

Colbert álláspontja a protestánsokkal szemben, attól fogva a mint ellenük fordul a közhangulat, s látja, liogy el nem odázható kérdés a protestáns ügyek rendezése: röviden abban áll, hogy békés úton, lehetőleg feltűnés nélkül, lassan-lassan térítessenek át. Eszközeit nem válogatja, sőt épen a legpiszkosabbat alkalmazza.

Pellot intendáns még 1666-ban azt javasolta Colbertnek, hogy a guienne-i protestáns papokat legjobb lenne évjáradékkal megnyerni, s ekkép rábírní őket arra, liogy zsinaton jelentsek ki, mit jé) részük úgy is elismer, hogy lehet üdvözölni a római egyház kebelében is. Az egész vállalat nem kerülne többé 20.000 livre-nél; öt hónap alatt végbemehetne s ha megbuknék is, nem lenne vele semmi sem koczkrátatva.

A miniszternek tetszik az eszme; az okirat hátára e sorokat írja: »gondosan meg kell őrizni s választ adni reá.« A tervet azonban megbuktatta Turenne azzal a kijelentéssel, hogy »a túlságos buzgalom és az a vágy, hogy a dolgok épen úgy menjenek, amiként óhajtjuk: keserűséget okozhatna, s erőszakoskodó hírbe keverhetne bennünket, s az áttérések mégsem következnének be.«¹⁾

Turenne még akkor protestáns; de már két év múlva, 1668. oct. 23-án, áttér a catholicus egyházba. Ez az áttérés kimondhatlau nyereség a fanatikusok pártjára nézve, mely e tényt úgy tünteti föl, mint az eszmék diadalát. »Turenne úr áttérése így olvassuk egy világfi levelében annál nagyobb becsú reá s az egyházra nézve, mert nem lehet gyanúsítani. Semmiféle önérdekhajhászással: e részben pusztán csak vallásunk igazságát illeti meg a dicsőség. Mindig bosszankodtam,

¹⁾ Oeuvre» de Louis XIV. T. VI. pieces liistoriques, p. 560.

valahányszor hinnem kellett, hogy az, a ki a földi életben ily nagy ember, ördöggé válik a túlvilágon.«¹⁾

A hír azonban ily természetű ügyekben legtöbbször nem az igazság tolmácsa. S részünkről, szívek-vesék illetéktelen vizsgálatába nem bocsátkozva, csak egy régibb relatiót említettünk fel, melyet egybevetve a Turenne áttérését követő előléptetéssel, egészen más képet nyerünk a nagy fontosságú tény indokáról. »Egyszersmind írja a brandenburgi választó párizsi ügyvivője fejedelméhez 1660-ban jó lenne, ha a választófejedelem üdvözlőné Turenne urat Franciaország tábornagyává lett előléptetése alkalmából, kiemelvén egyúttal annak jó hajlamát a választó fejedelem háza s a vallás (t. i. a protestáutismus) iránt.« Mikor ez a kinevezés megtörtént, a király ezt monda neki: »csak Öntől függ, hogy Önt királyságom connetable-jává tegyem, a mi azt jelenti, hogy connetable-lé lesz, ha nem marad továbbra is hugenotta.«²⁾ Minden ízében ugyanoly eljárás ez, mint a minőt Du Quesne-el szemben követtek, ki admirállá lehetett volna, ha áttér. Du Quesne-el láttuk nem értek czélt, nem is lett admirális; Turenne-el igen, s felemelték a legmagasabb polezra.

A mint Turenne áttér, nincs többé a koronához közel álló nagy ember más, mint Colbert és Vauban, ki hátráltatná a protestánsok üldözését. 1679-ben veszik kezdetüket a hugenottákat üldözőbe vevő rendszabályok. Vauban még mindig helyt áll ellenzésében³⁾, Colbert mindinkább bekanyarodik. • Egy év múlva újra előveszi a Pellot tervét. Részletesen kidolgozza, s ekkép közli a rochefort-i intendánssal: »összes leveleiből látom, mennyire igyekezik áttéríteni az eretnek matrózokat, mely dicséretes törekvés haszonnal jár a király szolgálatára nézve. Vigyázzon azonban, el ne ragadtassa magát túlzó buzgalomtól, mely arra bírhatná Önt, hogy kevés óvatos-

¹⁾ Le comte (le Bussy á mademoiselle d'Armanriere, dd. 12. nov. 1668. — Lettres de Rabutin. comte de Bassv. Amsterdam, 1738. I. 180.

²⁾ Aus den Helationen Christophli's v. Brandt. Paris, dd. 16. Juli, 1660. — Tjrkunden u. Actenstücke zúr Geschliichte des Knrfürsten Friedrich WiUielm v. Brandenburg. Berlin, 1870. IX. 583.

³⁾ Mémoire présenté pár le maréchal de Vauban et ses ell'orts réitérés en faveur dea Huguenots. Bulletin de la soc. de l'hist. du prot. fran-yais. Mai, 1889.

sággal, feltétlenül kövesse rosszéi megemészített első ötleteit. S látni fogja, hogy ha pontosan ragaszkodik e tárgyban a király rendeleteihez, sokkal könnyebben éli el óhajtott célját, mely igen jó és igen hasznos, mint azon kissé rendkívüli javaslatai révén, melyeket egyszer-mászor már szóbahozott.

A király tehát — így folytatja a legalkalmasabb útou-módon kívánja előmozdítani Aunis tartomány és Saiutonge part-vidéke eretnekeinek áttérését. E végett nagy titokban és nagy körültekintéssel szükséges végére járnia, hogy az említett vidékek összes lelkészeinek mi a neve, minő a tehetségük, a vagyoni állásuk, papi jövedelmük; aztán igyekezzék megtudni, kiket lehetne közülök legkönnyebben megtéríteni az által, hogy bizonyos pénzösszeg adassák nekik, s biztosítván őket arról, hogy hivataluk jövedelmének megfelelő fizetésben fognak részesülni. Ha ez a terv számos lelkésznél vezetne sikerre: legyen meggyőződve, hogy semmi sem idézné elő biztosabban az úgynevezett református vallás végromlását s a catholicusnak helyreállítását. E végett azonban más módon kell eljárni, mint a hogy Ön szokott. Szakadatlanul s szorgalmasan tartsa szeme előtt ezt az ügyet, mely magában véve is eléggé fontos; s havonként tudósítson külön levélben a király rendeletei végrehajtásának ügyében tett fáradozásairól. Jegyezze meg egyszersmind, hogy ily természetű ügyek csakis titkon sikerülhetnek; s ennélfogva ugyancsak ügyeljen azokra, kiket rendeleteink végrehajtása végett alkalmaz.

Ezt a levelet mély titok pecsétje alatt közölheti a saintes-i püspökkel, biztosítván őt arról, hogy midőn a király kéz alatt munkába veszi az eretnekek megtérítését, egyszersmind időről időre el fogja látni a missiók vitelére szükséges tőkékkel, s egyúttal hívja fel őt, hogy a maga részéről is, az ügykörébe eső eszközökkel ugyanazon cél előbbre vitelén munkálódjék.«¹⁾

Mikor a miniszter e sorokat írta, a megvásárlás munkája már folyamatban volt a lauguedoc-i tartományban. Ugyancsak. Jö80-ban, unokaöcscsének, az auxerre-i püspöknek azt írja, hogy a protestánsok megtérítését két módon lehet végrehaj-

¹⁾ Lettres de Colbert, dl 18. févr. 1680. VI. 126 — 128.

tani: egyfelől nyilvánosan, prédikációk és nyilvános vitatkozások útján, melyekkel a hugenottákat tévelygéseikről felvilágosítják; másfelől titokban, a prédikátoroknak rábeszélés vagy megvesztegetés útján való megnyerése által. Languedocban alig három év alatt háromezer protestáns tért át, pedig úgy mond »Ő Felsege három év alatt Languedocban körülbelül csak 20 vagy 25 ezer tallért osztott ki, s jelentéktelen kegyelmi tényei s apró summák kiosztása folytán mégis annyi ember áttérését eredményezték.«¹⁾

Pellot javaslata tehát életbe lépett. A legpiszkosabb kalmár-szellem nyilvánul ugyan abban, hogy a miniszter rá állott az ocsmány tervre, de van egy mentsége: csak így odázhatta el a már akkor sürgetett dragonnade-ok elrendelését.

Ellene volt a rohamos és erőszakos térítésnek. S mindent elkövet arra nézve, hogy afféle rendszabályokat meghiúsítson. Inkább magára vállalja azt a roppant feladatot, hogy a protestánsok minden osztályáról és testületéről titkos utasítások és nyílt parancsok útján külön-kiülön intézkedik. Ki 181 óta e tárgyi mn nála: nulla dics sine linea. Rendeletéi azonban többé nem olyanok, mint a régiek; ki vannak véve formájukból. Azok gondos, alaposan indokolt állami okiratok voltak; ezek katonai napi parancsok, bízvást signálhatta volna Louvois is valamennyit, Hiszen úgy is annak a szelleme diktálta, mely most Colbert-t írógépül használja föl. Hadd álljon itt mutatóban a lelkehagyott gépies munkára, Colbertnek Le Brunhoz intézett levele, egész terjedelmében:

»Miután a király értesült arról, hogy Testelin úr, a festő és szobrász-akadémia titkára, Michelin tanár, Ferdinand, Bernard, Rousseau, az akadémia tanácsosai, Lespagnandelle és Ferdinand, akadémikusok, valamennyien úgynevezett reformált yallásúak: tudatom LeBrun úrral OFelsegének azon parancsát, hogy az illetők elmozdíthassanak állásuktól, és hogy az akadémia katholicusokat válaszszon helyükbe. Úgy szintén azt akarja még Ő Felsege, hogy az akadémiaiba más tanítvány, mint katholicus ne vételessék föl.«²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. T. VI. p. XCV.

²⁾ Ijd. 10. oct. 1681. — Revue des documents historiques. Suite de

A száműzöttek csaknem valamennyien elhagyták Franciaországot. Testelin Henrik, mint jó hugenotta, ott hagyott címet, vagyont, élethivatást s Hágába vonult Hollandiába. Kettő azonban a proscibáltak közül: Lespagnandelle és az ifjabb Ferdinand, katholizáltak, s ekkép ismét bekebelezettek az akadémiába.

A protestáns festő- és szobrász-akadémikusok kiveretése Franciaországból XIV. Lajos nevében történt ugyan, de kétségkívül Colbert műve, ki a rendeletet kiadta. A rendelet okát úgy véljük akkép lelhetjük meg, ha tekintetbe vesszük az időpontot, melyben kibocsátották. Közvetlenül e rendelet előtt már megkezdődtek a dragonnade-ok. Kamimul téved, midőn legújabb művében azt mondja, hogy a protestáns-üldözés ilyen formája *1684-ben* vette kezdetét.¹⁾

A dolog megvolt már bárom évvel azelőtt, csak még nem terjedt el az a neve, mely alatt később ország-, sőt világszerte ismeretessé lett. Louvois már *1681-ben* életbe léptette a *be-kvártélyozás általi térítést* (conversions par logemens), s a három évvel később *dragonnada*-oknak vagy csizmás misszióknak (missions bottées) keresztelt üldözés-módok közül az előbbinek a neve épen onnan származik, hogy a még *1681-ben* a poiton-i tartományba a hugenották nyakára kvártélyosokul legelőször kiküldött katonaság épen egy dragonyos-ezred (régiment de dragons) volt.²⁾

A kvártélyos-katonákkal térítést épen Colbert buktatta meg. Ő vitte keresztül Marillée, a poiton-i fanatikus intendáns elmozdítását, valamint már előbb, az *1681. május 1.9-iki* államtanácsi határozatot, mely megtiltotta »a már több helyt űzött erőszakoskodást a felekezőkkel szemben.«³⁾

S ha a dátumokat szemügyre vesszük, úgy tartjuk, nem henyé föltevés részünkről, hogy kevéssel később, épen azon cabineti győzelme fejében tehette Colbert a türelmetlen politi-

pièces curieuses et inédites, publiées par É. Oharavay. II. 31. a sajátkezű kézirat hasonmásával.

¹⁾ Histoire de la civilisation française. Paris, 1887. II. 104.

²⁾ Rousset: Histoire de Louvois. G-e éd. Paris, 1879. TTT. 44.'..

³⁾ H. Martin: Histoire de France. 4-e éd. XIII. G27,

kának azt az engedményt, hogy a festő- és szobrász-akadémia hét protestáns tagját elüldözte helyeikről.

Ugyanily forrásra vihető vissza a miniszter legutolsó vallásügyi rendelete az intendánsokhoz, melyben így ejti szavait: »Kevéssel ezelőtt több felülről értesült a király, hogy a tartományok igazságügyi, rendőri és pénzügyi tisztviselői között még mindig vannak úgynevezett reformátusok. Ő Felsége tehát parancsba adta ki nekem, tudassam az ország összes kerületeibe szétment intendánsokkal és biztosokkal azt az akaratát, miszerint hitelesen akar értesülni arról, vannak-e még a tisztségekben vagy egyéb hivatalokban alkalmazva protestáns vallásunk? mert Ő Felsége nem akar közülök egyet sem megtérni (Sa Majesté n'en voulait souffrir aucun).«¹⁾

Idáig vitte Colbert-t az udvar körében uralomra jutott áramlat, melynek ellenébe zsilipül vetette magát, de a melyet fel nem tartóztathatván, csak úgy szabályozhatott, ha koronként szabad folyást engedett neki. Igaz jelszava lehetett volna, a mit Madame de Maintenon hazugságul ejtett ki ajkán: »térítői kell, de nem üldözni (*il faut convertir, et non persécuter*). Ezért látta el s bízta Pellissonra a térítések pénztárát (caisse îles conversions), mint nyílt irodát, hol tarifája van az aposztasiának. Egy-egy lelkiismeret ára készpénzben mert ha piacon forog másképp is megvehető hat livre.⁸⁾

Colbert halálával megváltozik a helyzet. Egy pap. egy maîtresse és egy katona-miniszter veszi át a vezérszerepet, s nincs többé a ki mérsékelje buzgalmukat. XTY. Lajos kizárólag Madame de Maintenon, Père La Chaise és Louvois befolyása alá kerül.

1684-ben Madame de Maintenon így nyilatkozik egy levelében: La Chaise atya, a jezsuita gyóntató »nagy dolgokat sugalmaz a királynak; a király minden alattvalója nem sokára lélekben és igazságban (en esprit ét en vérité) szolgálja az istent.« Néhány hónap múlva, ugyancsak az ő leveleiből, valamint az időközben újra s nagyobb erővel elrendelt dragonnade-okból ítélni lehetjük meg, mire ment a »sugalmazás« a király taná-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 27. may, 1683. VT. 195.

²⁾ H. Martin: Histoire de France. 4-e XIIT. 606,

csábait. »Szándéka a királynak — írja Maintenou asszony 1684. aug. 13-án — munkába venni az eretnekek teljes megtérítését (la conversion *entière* des hérétiques)«, s e végett sokat tanakodik Louvoisval.

Még három évvel előbb ugyanaz az asszony egész más hangon beszélt: »A király, úgymond, komolyan kezd gondolkodni u maga és alattvalói üdvösségéről. Ha megtartja őt az Isten nekünk, egynél több vallás nem lesz országában. Louvois úr is így gondolkodik s effélékben jobban bízom benne, mint Colbert úrban, ki mindig csak a pénzügyeken járattja az eszét és jóformán semmit sem törődik a vallással.«¹⁾

Legújabban egy első rendű író vállalkozott Maintenou asszony megvédelmzésére azon vád ellen, hogy legfőbb része lett volna a nantes-i rendelvény visszavonásában.²⁾ Nem tartozik reánk e kérdés bővebb vitatása. De megemlíjtük; hozzátéve, hogy bajos feladat védelmezni oly egyént, ki reánk maradt leveleiben lépten-nyomon maga vallja az ellenkezőt.

Épen két évvel Colbert halála után, 1685. október 22-én jelenik meg az *Edit portant révocation de Vêdit de Nantes*, mely szerint az úgynevezett protestánsoknak magán-házban sem szabad többé isteni tiszteletre gyűlniük; összes iskoláik bezárandók; valamennyi papjuk térjen át vagy takarodjék ki az országból két hét alatt, máskülönben gályára vitetnek; a többi reformátusnak tilos a kivándorlás, és pedig férfiaknak gályarabság, nőknek bebörtönzés terhe alatt; a protestáns szülőktől származó valamennyi gyermek, katholicusnak kereszteltessék sth. stb.

Szóval, diadalát üli s a megvalósulás útján van Maintenon asszony hírhedt maximája: »egy hit, egy törvény, egy király (*une foi, un loi, un roi*).« E politikai bűnnek nincs is más magyarázata, mint az a szellemes asszony hat szóba foglalt össze, a mit a német jogászok *cujus regio ejus religio* czég alatt hirdettek, s amit Plutarch, mint említettük, a dynastiák pleonexijának nevezett. S nincs egyedi mentsége, mint

¹⁾ Lettres de Mme de Maintenon (k la comtesse de Saint-Géran, en août, 1881). Paris, 1752. I. 152.

²⁾ A. Gefiroy, membre de l'Institut: Madame de Maintenon, d'après sa Correspondance authentique. Paris, 1887. T. I. p. XLVIII—LUI.

hogy a hatalom e telhetetlen térfoglalását, melylyel a már megvalósított politikai és közigazgatási egységet a vallási egységgel is tetézte: az ország nagy többsége ugyanoly kedvezőleg fogadta mint egy századdal az előtt a Saint-Barthélemy-t. Te Deum-októl zeng egész Franciaország. Le Tellier knnczellár sírja fölött megnyilatkozik Bossuet ékesszólása:

»Öntsük ki szívünk érzelmeit Lajos kegyessége iránt. Kiáltásunk az éjig érjen, azt mondván ennek az új Constan-táinak, ennek az új Tbeodosiusnak, ennek az új Nagy Károlv-nak, a mit a hatszáz-harmincz szent-atyák mondanak hajdan a chalcedoniai zsinatnak: megerősítetted a hitet, kiirtottad az eretnekeket (vous avez affermi la fői, vous avez exterminé les bér etiques)!«

De a tömjénfüst eloszlik mint a pára, s a dragonnade-októl felvert jajszó biztosi) utat talál fel a végtelenig, mint az afféle ékesszólás, bármennyire szeretne az éjig ágaskodni.

A végzetes politikai aberratiót csak a rákövetkező bűnhődés múlta fölül. Az alattvalók természetes jogainak ily láb-bal tiprása megingatta a monarchicus jogot s nagyban hozzájárult a forradalom előkészítéséhez. Hollandiában a Franciaországból kikergetett protestánsok kérlelhetetlen, kegyetlen irodalmi harcot indítanak a »nagy király« ellen, melynek izéi ja föllázítani ellene egész Európát. Glande lelkes az üldözések Medúza-fejét mutatja föl a világnak, a belföldieket ellenállásra, a külföldi hatalmakat coalitiókra bizgatván. A fáradhatatlan .Túrién viharos szenvedéllyel támadja meg a türelmetlenséget, s mintegy előkészíti a távolból a camisardok fölkelését, a fegyveres ellenállás jogát hirdetvén, a Bossuet-féle isteni joggal szemben. Ó és száműzött társa Anciilon, hivatkoztak legelőbb, még 1689-ben, száz esztendővel a forradalom előtt, az országrendek (États Généraux) összehívására, mi majdan a régi rendszer bukásának kezdetévé lesz.

Még nagyobb, közvetlenebb smaig kiható következménye a rendelet visszavonásának: a protestánsok kivándorlása. Világgá ment a nemzet színe-java, az *élite de la nation*¹⁾ s

¹⁾ Michelet szerint (Histoire de Francé. Paris, 1874. XIII. 229.): »nos protestants, le peuple laborieux de Colbert, étaieijt les meillenrs Franyais de France.«

örökre idegenbe vitte nagy tehetségeit, hogy idegen földet boldogítson velők.

XIV. Lajos türelmetlensége több kitűnő franciát űzött el hazájából, mint a hány idegen kitűnőséget hívott oda hajdan nagy minisztere, Colbert.

Schomberg tábornagy, a királyság legelső katonája, nagy nehezen nyer engedélyt a kivándorlásra, hogy aztán kiűzetéséért s javai elkobzásáért rettenetes bosszút álljon XIV. Lajoson és a katolicismuson. Papin, a gőzgép feltalálója, Basnage? Papin Toiras, Lenfant és Beausobre kitűnő történészek, De Candolle, Constant, Aneillon, Abadie, Trouehin, Saurin stb. kik családjukban úgy látszik az érdemet és tehetséget is örökségül hagyták: Németországba, Angliába, Hollandiába, Svájcba menekülnek.

Lambert, első rendű csillagász, Désaguliers, fölfedező a villanyosság terén, Dollond, a színtelenítő telescopok feltalálója, kivándorolt hugenották gyermekei; de egyik sem francain többé, hanem az első már porosz, a két utóbbi angol.

A visszavonó rendelet tömlöczczé kívánta ugyan tenni a hugenottákra nézve Franciaországot: mind a mellett épen a legjava, mely biztos volt arról, hogy két keze és esze munkája után bárhol mindenkép *becsületesebben* élhet meg mint hazájában: módot lelt arra, hogy mégis átszökjék a határokon. Négy-százezer, jobbára mester-ember hagyta oda műhelyeit örökre hol csak hitük megtagadásával lehetett volna továbbra is dolgozniuk. Velők együtt mentek a betelepedett s már-már végkép meglionosult holland és angol gyárosok és gyárimunkások, azok kivételével, kiknek vallásuk szabad gyakorlatát biztosították. Mint a zsidók Jeruzsálem pusztulása után, úgy mennek szét a hugenották a világ minden részébe. Gyarmatot alapítunk a Jóremény-fokánál, Izlandiam stb., hozzánk is eljutottak szép számmal.

Ez a kivándorlás magában véve elegendő lett volna arra, hogy semmivé tegye Colbert alkotásainak jelentékeny részét. Saint-Simon, néhány év múlva, már tisztán látja az odictum visszavonásának hatását. »A nantes-i rendelvénynek — úgy mond a legcsekélyebb ürügy és minden ok nélkül való visszavonása . . . lakóitól fosztá meg az ország egy negyed

részét, tönkre tette kereskedelmét, meggyengítette minden részében; iparunkat kiszolgáltatta az idegeneknek, államaikat felvirágoztatta s bőséggel árasztó el a mi rovásunkra, egész új városokat építvén számukra ez a csodálatraméltó nép, mely száműzve, koldusbotra juttatva, székevényként bolyongott minden bűn nélkül, hazájától minél messzebb keresve biztos menhelyet.«¹⁾

Franciaország sokat veszíthetett írói és katonái közül, a nélkül, hogy irodalmi és hadi dicsősége azért elhalványult volna. Nem úgy áll a dolog épen a Colbert által fölemelt munka-körökre nézve. Láttuk, mily mesterséges úton-módon terelte tengerész-foglalkozásra a partvidéki lakosságot. S uralma vége felé csakugyan már kellő számú képzett matrózzal dicsekedhetett. 1085 után egyszerre kilencz-ezer matróz, Vauban szerint, a legkülönbek az országban («les meilleurs du royaume») hagyja oda végkép hazáját, melynek tengereié e csapást soha többé ki nem tudta heverni.

Hát még az ipar? Colbert atyai gyöngéd gyámkodásának tárgya, melyet most egyszerre kardlappal, jó ha nem az élével, dirigálnak. Franciaország néhány év, sőt mondhatni néhány hónap alatt, leszáll arról a polczról, melyre ipari tekintetben Colbert emelte. Touraine-ben, hol azelőtt évenként tíz millió livre értékű selymet gyártott 20.000 munkás, a XVrT. század végén nincs több 4000 selyemgyártó munkásnál; a szalaggyárak háromezer szövőszékéből nem maradt több hatvannál. Lyon elvesztette 18.000 szövőszékének több mint háromnegyedrészét,²⁾ stb. A bádogosság és a normandiai kalap-ipar egészen tönkre ment. Egyéb iparágak nem semmisültek ugyan meg egészen, de erős versenyt kell kiállniok szomszéd országokban nagy hirtelen támadt hasonló iparágakkal, s elvesztik legjövedelmezőbb, tőzsomszéd kiviteli piaczaikat.

Blois híres órásai, valamennyien protestánsok, Genfben telepednek s szakmásokban rövid időn elsőkké lesznek a földkerekségén. A lyoni és touraine-i selyemgyártók egy egész

¹⁾ Mémoires complets et authentiques du duc de Saint-Simon. Paris, 1878. VIII. 14.3.

²⁾ Correspondance administrative, T. III. p, LIX.

városrészt alapítunk Londonban. Papírgyártók, posztósok, selyemgyártók Hollandiába telepednek, hol felmentetnek minden adó alól.

A menekültek közül legtöbb, körülbelül tizenöt százalék, a brandenburgi választó-fejedelem országába vándorol. Tárt karokkal fogadják őket s külön kormányzó hatósága alá rendelik. A berlini gyarmat egész városrészt. Berlin, megérkezéskor jelentéktelen hely, 14.000 lakossal, ipara, kereskedelme hitvány, első szükségleti jellegű. S néhány évtizeddel a francziák bejövetele után, egyike lesz Németország legnagyobb lendületet vett igazi városainak.

A francia értelmiség virágai, mint nemes szem, oltattak be az angolok és a németiség életerős törzsébe. S egygyé válva, összeforrva angollal, némettel: valamikor még bosszút fognak állani ősi hazájokon azzal, hogy a francziával versenyző angolt s németet nagyban segítik egy színvonalra emelni a francziával. Mind abban, a mit Colbert tervezett, majdan vitássá teszi Franciaország elsőségét a continensen a porosz, a tengeren túl Anglia. A Nemezist látjuk működni abban, hogy a szegény, hátramaradt, sívó-homokjáról a római-szent-birodalom porzótartójának gúnyolt Brandenburg kultúrájának szolid alapját épen francziák vetették meg.

Az tehát, a min Colbert egy életen át dolgozott: hogy Franciaország az emberi munka minden ágában a legkiválóbbat állítsa elő, a nantesi edictum visszavonásával, im' egyszerre porba sújtva s jó időre lehetetlenné téve. A drága pénzen s ezerszer drágább szellemi tőke befektetéssel virágzásra emelt francia ipar titkai (mik még akkor igazi titkok: nincs kulcsa hozzájuk senkinek), alig két évre halála után, a leggaládabb és a legsztelenebb módon *elárulva*, ingyen szolgáltatott ki idegen államok gyarapítására.

X.

„Le travail des hommes.“

La Francé poursuit á travers mii le
 éclipse, une oeuvre de raison et de
 droit rini importé aumonde tont entier.

Ernest Renan.

Nemeteknek is vannak építő-mesterei. Colbert a fran-
 eziáké, miként Frigyes Vilmos a poroszoké.

Kétségkívül már Richelieu lett volna azzá, a minthogy
 ő volt a tervező és alapvető; erejét azonban inkább a rombo-
 lás műve kötötte le. Célja: a nép boldogítása, akarata elle-
 nére, vagy helyesebben tout pour le peuple, rien pár le peuple.
 Meghaladott s ennélfogva létjogát vesztett álláspont. De van
 egy bizonyos kor a nemzetek életében, mikor ez a feladat, ez
 van helyén, csak ez a hasznos és szükséges. A munkás gyer-
 mekkorban multa túlit fecitque puer, sudavit et alsit; de úgy
 lesz belőle ember. Rendre és rendszeres munkára szoktatni kell
 egyeseket és nemzeteket egyaránt.

A francia állam épülete, a mint annak Colbert ter-
 mézetesen az előbbi nemzedékek s kortársai által felhalmozott
 kitűnő minőségű anyagból¹⁾ formát adott: roppant monumen-
 tumnak látszik, mely felséges arányainál, egyszerű és nemes
 Ízlésénél fogva, minden ízében logicus alkotmány, melyen min-
 den architectonious részlet indokolt, minden épülettag a maga
 helyén, és a melyen nincs egy fölösleges vagy oktalan ékítmény.
 Ttarmonicus az egész s egyes részei is mind bevégzettek; egyet-
 len részlet sincs kiemelve a másik fölött. Merész eredetiség
 mellett, egység és svmmetria bélyegét hordja homlokán.

Ez nem lehet véletlen rendezkedés műve; ez tervszerű
 alkotás, melynek alaptörvénye mindent oda állítani a hova való.

»Egy alkalommal Colbert a király kertjébe ment, s észre-
 vette, hogy botanicus czélokra szánt helyre az intézet vezetői
 hasznára szánt szőlők voltak ültetve. Haragja kitör ily szem-

¹⁾ Nézetem szerint, igazmondás-számba, ennél többet nem jelent-
 bet a Cousin-féle sententia: *Danit un grand si fele tont est grand,*

teleti visszaélés miatt: megparancsolja, hogy tüstént hányják ki a szállítókéket, s kapát hozatván, ő maga, hazafias felindulással (avec une véhémence toute patriotique) azonnal hozzá lát az irtáshoz.«

Salisbury angol botanicust annyira elragadta az érvelés nyilvánulása, hogy előadván a jelenetet *Paradisus Londinensis* című munkájában, egyszersmind a tudomány hálakötelezettségét lerovandó, a leírt növények közül egyet Colbertiának nevezett el.«⁴⁾

Kimutattuk, mennyire szíven viselte a miniszter a földművelés ügyét. Mind a mellett, midőn elhatározza nagy avenue-k nyitását a Tuileriától Chaillot-ig s le Hóidétől a Cours-la-Heine-ig: egyszersmind szigorúan eltiltja a szántástvetést az illető új utakat szegélyező területeken.²⁾ Avenue-k tövébe nem való szántóföld s mert nem való, nem szabad ott szántani-vetni.

Napszámra fogadott köfajtók, időnként elmennek mezei munkára: a földtulajdonosok kivételével ezentúl egy se próbálja félbeszakítani munkáját, börtön s visszaesés esetén testi büntetés terhe alatt.³⁾

liendeletet ad ki, hogy a hadi hajón nem szabad árút szállítani, mert a hajóskapitány nem kereskedő.⁴⁾

Mindenkit a maga körébe utal, melyen át nem hághat. A római akadémikusokra ráír, hogy tegyék le kardjukat, mert különben kizáratja őket.⁵⁾ 'Véső és ecset, de nem kard való a művésznövendék kezébe.' A dijoni, később a soissons-i intendánst keményen korholja, mert olyasmibe ártotta magát, mi nem tartozik reá (qui ne sont pas de vostre compétence.)⁶⁾

Minden elnyomó kormány jelszól nyűtte e mondást: kiki a maga mesterségét folytassa. Colbert ajkán annyit foroghatott

¹⁾ Le muséum d'histoire naturelle. Histoire de la fondation de l'établissement, etc. par M. Oap. Paris, 1853 — 54. p. 8.

²⁾ Neymarck: Colbert et son temps. II. 83.

³⁾ Lettre de Colbert, dd. 12. juin, 1670. V. 301.

⁴⁾ Lettres de Colbert. II. 483., 536.

⁵⁾ Lettres de Colbert. V. 418, et note, 427.. 428. V. ö. Lecov de la Marcié: L'Académie de France à Komé, p. 70.

⁶⁾ Lettre de Colbert, dd. 18. déc. 1670. VI. 3n.; dd. 22. oct. 1682. II. 210.

c szólam, hogy agy ellene intézett gúny vers — a mint idéztük volt (I. 25) — azon mondására, mint átalánosau ismertre czéloz ekképen: »Si cliacun faisoit son métier.« Midőn XIV, Lajosnak udvarolna cabineti titkára, kérdésbe rakott felelet gyanánt szövi beszédébe: »a jó rend nem kíváná-e meg, liogy kiki a maga mesterségét folytassa?«¹⁾

Ily tételekből kiinduló önkényuralom idején az emberek kasztokba zsúfolták, mint a Keringek a hordóba. Tehetségeik összeszorítva, lekötve egyetlenegy többé-kevésbé praedestinált szakma számára,útnak indítva egyetlen irányba, melytől soha el nem térhetnek, s mechanicus működésre utalva, mint a gépelyvonó barom, mely folyton csak istrángok és kötőfékektől meghatározott egy ugyanazon körben forog. Ekkép az emberek lassan-lassan maguk is pusztá eszközökké válnak, szenvedőlegesen követve a részleges feladatot, melyre a hatóságtól kijelöltettek. Nem lévén köztük semmi közös érintkezés, általános érdekeik sem támadhatnak, mi egyesítné őket. S a hatalom birtokosai^ épen ezt akarják. Mert az önkényuralom az új. korban csak a tömegtől tarthat: ha azt darabokra tudja tagolni, nincsen számbavéltető ellenfele. Akkor az emberi társadalmat úgy alakíthatja, mintha csak holt-anyagon dolgoznék, s beleviheti, megtestesítheti benne Constant Benjámín találó mondása szerint — »az egyiptomi symmetriát.«

Coibert tökéletesen elérte e czélt. Utó dai előtt az állam-szervezet, miután a Duboisk, a regensek, a Du Barryak és Pompadourok kezén lelkehagyottá vált: valóságos gépezetnek tűnt fel. A rend eszméjét annyira megvalósítva látták az államban, mint a gépezetben, melynek szerkesztője Coibert, — mint láttuk — csakugyan mindent, le az utolsó csavarig, épen a maga helyére illesztett.

A rend életbe léptetése egyúttal lépcső a *jóllét* emelésére, melynek elérése, a felvilágosult monarchiáknak mindenkor egyik legfőbb célja. Még Hutten szerint (Praedones, 371, 375) a pénz: »malorum omnis generis incitamentum.« Coibert megfordítja a tételt azzal, hogy a malorum helyére a bonor um-ot teszi,

¹⁾ »Le hon ordre ne voudroit-il pás que cliacun fit sòn métier?« Sí. Rose a Louis XIV. Mémoires de Charles l'errault. liv. III. Avignon, 1759. p. 142.

Már Colbert kortársai is tisztán látják minő kapcsolat van a közjólét és a sűrű lakosság között. Potentem dixeris rém publicam, — mondja Conringius, a miniszter egyik évdíjas tudósa — ipiae abundant subditis s utána veti: nec enim cum manipulo hominum rés magnae expediuntur; és pedig azért nem, mert csakis nagyszámú lakosság állíthat ki félelmet gerjesztő nagy katonaságot, s csak az láthatja el bőven a kincstárat pénzzel. *)

Boeclerus évdíjas-tudós, 1674-ben megjelent művében »de societate coniugali« értekező; szintén nagyra tartja az állam életében a sűrű népességet. Erre hatással van a véletlen (fortuna), az ország termékenysége (natúrális foecunditas), a külföldről való betelepítés, az udvar fénye, az élet olcsósága, a kereskedelem előmozdítása, különböző tanintézetek felállítása, s végül a propagatio szabályozása, mi a házasságra lépés időkorának meghatározásában, a kicsapongások, a nőtlenség stb. büntetésében áll.²⁾

Colbert te népesedés tárgyában egyformán gondolkodik Boeclerussal, vagyis, felvilágosodott közepszerűségről lévén szó, e részben épen egy színvonalon áll korával. Az ő szemében is a közvagyonosodás legbiztosabb fokmérője: a népesség és a házasság-kötések sűrűsége.

»Ha — írja az aix-i intendánshoz — helyesen és józanon akarja megítélni, van-e nyomor tartományában, vegye szemügyre, vájjon apad-e a városuk lakossága, megcsappaut-e a kereskedelem és a házasságok száma, s vájjon a hivatalok, a földek s a házak értéke lejjebb szállott-e vagy sem? Ezek a biztos eszközök annak megítélésére, hogy minő állapotban van valamely tartomány.«³⁾

1666-ban adta ki a miniszter híres vagy inkább hírhedt édit des mariages«-át, mely egészen tulajdon műve; »propo-

¹⁾ Conringii Opera. ed. Uoebel, dd. 1077. T. III. p. 1 LOG. De prudentia peregrinandi. V. ő. De vectig. 1663. cap. XXVI: »in Universum niinurum certum est, divitias et multitudinem civium maximum esse aerarii omnis subsidium ac fomentum.«

²⁾ Legibus quoque curanda et ordinanda est naturae ad propagandam genus facultas. Boeclerus: Instit. polit. Argentorati, 1704. Lib. I. cap. 2. (De societate coniugali).

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 18. déc. 1680. IV. 142.

sitions pulirkes mariages« cím alatt-, sajátkezű feljegyzésében maradt reánk.

Platónótól fogva Boeclerusig a politikai ábrándozik, minta-államaikban mindig, az állami hatalomra ruházták a fajfenntartás és fajnemesítés gondozását. Káprázataik közt mint egyik »suumnum bonum« jelenik meg az a törekvés, hogy biztosítsák az állam beavatkozását az egyéniség legszabadabb érvényesülésének fenntartott érzelmi élet legbensőbb szentélyébe.

E minta-államokban a házasságok hatósági felügyelet alá tartoznak; szabályzatok állapítják meg az egybekelők korát, vérmérsékletét, testalkatát s egyáltalán mindazt, a mi a sikeres procreatiót előmozdíthatja.

Csak ezen irodalom-történelmi előzmények s a XVII. század egyetemes szellemének ismerete alapján foglalhatunk el helyes álláspontot Oolbert híres házassági javaslataival szemben. De van egy speciális körülmény is, melyet ismernünk kell. A hírhedt rendelet ugyanis, visszahatásként jelentkezett azon törvényes gyakorlattal szemben, mely eladdig éppen *nőtleneket* részesítő kedvezményben. Legény-ember nem fizette a taille-t; de a mint megházasodott, mintegy büntetésképen, azonnal fizetnie kellett.

»A taille dolgában - így szól Col bért javaslata — a kamara eddig úgy járt el, hogy a legény-embert akkor fogta adó alá, a mint megházasodott. Nőtlen ember fel volt mentve a taille alól.

Épen ellenkezőleg kell intézkedni.

A ki húsz éves kora előtt megnősül, huszonötödik éve betöltéséig —; a ki 20—21 éves korában nősül, 24-ik éve betöltéséig nem tizedet taille-t.

A ki még 20 éves korában is legény-ember, fizeti a taille-t.

Minden családapá, kinek törvényes házasságból született tíz olyan élő gyermeke van, kik közül egyik sem pap, szerzetes vagy apáczka: fölmentetik minden adószedés, gyám-kötelezettség, árva-atyaság, kerülői, bakteri stb. kötelezettség alól. Azok a gyermekek, a kik a király szolgálatában fegyveresen estek el, élőknek vétetnek.

Minden családnya, kinek tizenkét gyermeke van: minden taille alól mentes.

Azok a nemes asszonyok, kiknek tíz gyermekük van, ezer livre évjáradékot kapnak; a kiknek tizenkettő, kétezer livre-ben részesülnek.«¹⁾

Az ország lakosságának gyarapodásával szoros kapcsolatban állottak a Colbert nyitotta újabb és újabb keresetforrások. »Semmi sem gyarapítja — úgymond — annyira, a népet, mint keresetmódjuk kiilönfélesége.«²⁾

Már ez nagy fontosságú megfigyelés, melynek olyan a milyen mását a XVII. században egyedül Leibniznál találok, a ki szerint »az állam igazi hatalma az emberek számától függ, kik annál többet érnek, minél szorgalmasabbak, tevékenyebbek és *keresetképesek* (nalihafter) a hasznos munkák terén.«³⁾ De ez sem fejezi ki teljességében az említett gondolatot, melylyel Colbert messze meghaladta kora felfogását.

A keresetmódok kiilönfélesége nem érvényesülhetett más-kép, mint addig nem gyakorolt különféle iparágak megteremtése s aztán kifejlesztése által oly fokig, hogy »mindenben a lehető legszebbet és legrendkívülibbet állítsák elő (tout ce qui s'y peut faire de plus beau et de plus extraordinaire).«⁴⁾

E törekvés viszont szükségkép magával hozta s a fejedelem tanácsában is előtérbe tolta a munkás-osztálylyal való szakadatlan, komoly foglalkozást. Colbert irataiból kitűnik, hogy a munkás osztályra nagyobb gondot fordított s nagyobb súlyt fektetett, mint előtte bármely más államférfi. S ily irányban hatott XIV. Lajosra is, kinek ha tetteiben nem is, legalább irataiban előfordul, hogy »a munkások hasznosabbak mint a katonák, mert azok munkája nélkül nem élhetne meg sem a katonaság, sem a nép.«⁵⁾

Colbert a munkaöszönt kevésbé emelhetette; mert a még fennálló feudalismus mellett a polgári munka nem részesülhetett kellő becsülésben s a munkásnak nem lehetett eléggé biz-

1) Lettres de Colbert. TI. 68. V. ö. dd. I. aoust, 1670. II. 72.

2) Lettres de Colbert. T. II. p. CXLY.

3) Ghihrauer: Leibmz's Deutsche Schriften. Berlin, 1840. TI. 312.

4) Lettres de Colbert. T. III. I. P. p. 368.

5) Mémoires de Louis XIV. éd. Dreys. II. 135.

tosítani keresményét. De annál inkább fokozta a munkaerő hatályát.

Tevékenysége e részben a finomabb ipar terén szorosan összefűződik azzal a szabatosan csak napjainkban formulázott tantétellel, hogy a munkabér leginkább attól függ, minők valamely ország természeti előnyei s minő a munkások életmódja (standard of life): minél jobb módban élhetnek a munkások, annál olcsóbban és derekasabban dolgozzák fel a terményeket.¹⁾ E jó-mód elérésére közvetett eszközül tűnt fel Colbert előtt a munkások életmódjának hatósági ellenőrzése. Legyenek józan életűek; ha tehát gyárat alapít, elsőseget ad oly vidéknek, hol nem terem bor. Midőn értesül a chevreuse-i szalaggyár munkásainak korhelységéről, tíz livrenyi bírság alatt megtiltja »minden korcsmárosnak és más városi embernek, hogy hétköznap inni vagy enni adjon az említett gyár munkásainak, kivéve az ebéd idejét, mely egy óránál tovább semmi szín alatt sem tarthat.«²⁾ Tizenhét ünnepnap eltörlésével, nem csak hogy ugyanannyi nappal szaporította a munkaidőt, hanem egyebek közt eltörölvén a »boriszákok« védszentjének ünnepét is, országra szóló kicsapongások ürügyét is megsemmisítette.³⁾

Colbert nemcsak új keresetforrások nyitásával emelte a lakosságot s annak értékét, hanem egyszersmind *minden im-productiv helyzet letiprása*, lehetlenné tétele s lejárása által. Nem csupán a főúri léhasággal szemben foglal ellenségéé állást, hanem általán minden here-existentia irányában.

Az államban élő minden ember munkaerejének a közjó érdekében felhasználása és birtokba vétele utáni vágy vitte Colbert-t a szegényügy rendezésére. Addig a szegényházak: semmittévők koldustanyái. Colbert elfogadja Campanella elvét,

1) J. Scloienhof: The destructive influence of the tariff upon manufacture and commerce and the figures and facts relating thereto. New-Yoi'k, 1883. p. 88.

2) Lettres de Colbert, dd. 21. sept., 1669. II. 290.

3) Stances sur le retranchement des fêtes. L. Függelék, 26. sz.:

On dit de saint Martin, que testant la venue
Où de boire à long traits aucun n'est exempté,
Trop de gens, soit chez eux, ou mesme en pleine rue.
Désaltérant leur soif, altéraient leur santé.

mely szerint nincsen, a ki az államnak szolgálatot ne tehetne. Si unum modo membrum habet, cum illō servit.

Angliában akkor még a szegényeket vesszőzik, sőt, Vili. Henrik drákói törvényei folytán, megcsonkítják. Ellenben Párizsban menedékházat nyitnak nekik, hol a szűkölködők, mint Jézus Krisztusnak élő, és nem mint az állam haszontalan tagjai (comme membres vivants de Jésus-Christ, et non pas comme membres inutiles de l'Etat) fogadtatnak.^{x)}

Colbert mindjárt kormányra léptekor, még 1662-ben, rendeletben adja ki, hogy minden város dologházzal kapcsolatos kórházat állítson a szegények, koldusok és árvák számára, kiket ott képességük szerint tanítsanak meg különböző mesterségekre (qui y seront instruits aux métiers dont ils pourront se rendre capables). Azok a legények, a kik a »hospice de la Miséricorde« árvái között nőszülnek, mesterré lehetnek minden felavató költség nélkül.²⁾

Semmivel sem lehet a miniszternek annyira kedvébe járni, mint dologházak alapításával. Tehát a ki csak előre akar menni, ugyancsak serénykedik ez intenciók előbbrevitelében. A châlun-sur-saône-i püspök értesíti, hogy a várossal fogódzva, dologházat akar fölláttani. Colbert erre így ír hozzá: »semmi sem egyezik meg jobban a jósággal, melylyel Ő Felsege népei iránt viseltetik, mint ily intézetek állítása, melyek kivonják a népet a tétlenségből, keresetforrást nyitván számára.« »Ezen üdvös szándéka végrehajtása körüli felöltő nehézségek leküzdése végett, Ő Felsege biztosítja az Ön részére teljes pártfogását.« S nemsokára meghívja a püspököt magához, hogy élő szóval hányják-vessék meg az alapítás módozatait; egyszerűsmind sejteni engedi, hogy e kegyes művekre az egyháztól, legalább is annyi áldozatot vár, mint a községtől és az államtól.⁸⁾

Ugyanakkor Dijon városa egészen a miniszter szája íze szerint beszélve, engedélyt kér arra, hogy »minden szegényt

¹⁾ Anciennes lois françaises. Collection d'Isambert. XVII. 326. .

²⁾ Blanqui: Histoire de l'économie politique. 4-e éd. Paris 1860. U. 4.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 1. mars, et 30. juin., 1669. IV. 45., 46., et note. V. ô. Correspondance administrative. I. 872.

kórházukba zárhassanak, mely nagy, tágas, Franciaországban a legszebbek közötti való; itt a szegények dologra szoríttatnának, mint a hogy Párizsban teszik.«¹⁾

Majd Chaumont-en-Bassignyban merül föl hasonló terv. Colbert utasítja a chálonsi intendánst, hogy támogassa minden módon a vállalatot; »mert semmi sem fontosabb arra nézve, hogy a renyheség és semittevés száműzessék a nép köréből, mint efféle intézetek alapítása.«

Mikor pedig Auxerre-ben töprengnének ugyanilyen indítványon, Colbert a dijoni intendáns magatartását ekkép írnyozza: »nagy előny lesz az arra a városra nézve, föltéve, hogy a tanács minden szegényt oda vitet.«²⁾

E kijelentésnek az a magyarázata, hogy Colbert az utcai koldulást teljesen meg akarja szüntetni s jól tudja, hogy, ha a szegényház tagjai időnként kimebetnek az intézetből, markukkal ostromolják a járókelőket. Midőn Párizsban észrevette; i koldusok szaporodását, sajátkezű levelet intézett a parlament főügyészéhez, melynek idevágó része a következő: »egyetlen módja a koldusok száma végtelenig szaporításának, megértetni velők, hogy a dologbázból, hova bezárattak, reménységök lehet kimebetni. Ily jelentékeny rendetlenség, mely e nagy és szolid intézet teljes romlásával egyértelmű, orvosszert kíván. Ő Felsége igen örvendene, ha az igazgatók alkalmaznák azt az orvosszert; de ha nem teszik, miután Ő Felsége nem engedheti meg ez intézetek végromlását, kényszerítve lesz maga segíteni hibájokon.«³⁾

Kendeletet rendelet után ad ki Colbert a zárdákban szokásos *alamizsna-osztogatás* ellen. Mert szerinte nincs a mi károsabb lenne az államra nézve, mint a munkabíró szegények koldulása, kiknek renyheségét a megfontolás nélkül kiosztott alamizsnának szerfölött istápolják. Utasítja tehát a szerzeteseket, hogy az épkézláb koldusoknak az eddig kiosztani szokott alamizsnát kenyérben s gyapjában adják ki, azzal a kötelezett-

1) Correspondance administrative. dd. 15. juin — 14. juillet, 1669. I. 806—809.

2) Lettres de Colbert, dd. 29. janv. et 4. juin, 1672. II. 658, et note.

3) Lettres de Colbert dd. 27. juillet, 1677. IV. 47.

seggel, hogy a gyapotot harisnyává feldolgozva hozzák vissza. A kenyér-adag folyton apasztatván s szaporítatván a gyapot-mennyiség, úgyszólván észrevétlenül munkásokká teszik a szegény koldusokat,¹⁾ s a község, egyház és állam terhére nem marad más mint a munkaképtelen bénák s aggok eltartása.

A szegények dolgát kapcsolatba hozza gyarmatügyi politikájával. Országszerte összefogdossák a koldusokat s viszik távoli gyarmatokba.²⁾ Körrendeletben hívja föl az intendánsokat, hogy egy hónap alatt minden csavargó és foglalkozás nélküli egyént tartóztassanak le s küldjék gályákra evezősökkül; »semmi sem lévén fontosabb, mint az, hogy minden tartomány megtisztíttassék efféle népségtől.«³⁾ Fia, Seignelay marquis a csendőröknek (prévosts) tíz tallémi jutalmat ad minden fog-ságba ejtett s a gályákra beváló csavargóért. A rabokra szintén ügyet vetett a miniszter. Egy részüket dologházba küldi. *) Ily módon munkára kényszerítették nagy csoport dologtalan kenyérpusztító. A gályák lényegileg dologházzá válnak; a kik addig csak a közönség rovására éltek, ezentúl haszonhajtó munkában keresik kenyérüket.

Még Morus. ábrándjaiban sem tudott oly formát adni a munka állami szervezetének, mint a minőt Colbert meg tudott valósítani. Az Utópia alapelve: *otiosi pellencli e republica*. Colbertnek azonban a kiirtás politikája semmiben sem volt ínyére. A szegényügy rendezésében is, nem a koldusok kiirtása, hanem az foglalkoztatta, hogy átalakítsa őket olyan a milyen hasznos tagjaivá a társadalomnak. Csak a cigányra nézve tesz kivételt. Az a faj, szelidíthetlen mint a vad madár, semmiféle zablát nem tűr, s a mi fő, irtózik a dologtól. A cigányokat tehát kiveri az országból, »Ő Felseége teljesen megakarván tisztítani a királyságot e szemét-néptől, mely csak arra való» hogy zaklassa és pusztítsa a köznépet.«⁵⁾

Már pedig Colbert az általános munkakötelezettség alól,

¹⁾ Lettres de Colbert. IX. 713., 714, et note.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P. p. 415.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. aoust, 1673. IV. 93.

⁴⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P. p. 502. IV. 141. V. 6. II. 105. — Correspondance administrative, dd, 2. juin, 1680. II. 590.

⁵⁾ Lettres de Colbert, dd. 17. déc. 1680. IV. 141.

melyet elméjében forgat szüntelen, senkit sem enged kibújni. Minden ember munkaképességét követeli s le is foglalja a közjó javára. Ereje és tehetségéhez mért munkára kényszerít mindenkit, a kire csak hatást gyakorolhat. A nemzeti munkából osztályrészt juttat nem csak a férfiak és nőknek, de még, a mint addig csak a »CivitaR Solis«-ban tervezték a gyermekeknek, sőt a nyomorékoknak is. Franciaország az ő keze alatt, mondhatni, rengeteg kaptárrá változik, melyben mindenki a királynénak szolgál, melyben jól megy dolga annak a ki dolgozik, s megsemmisül a here.

Közgazdasági indokok mellett kétségkívül politikai okok is hozzájárultak ahhoz, hogy Colbert a munkátlanság kiirtása s a munka szellemének meggyökereztetése érdekében mindent mozgásba hozott. Giustiniani velencei követ 1665-től 1668-ig ezeket jelenti a köztársaságnak: »A nagy-urak gazdagsága mindig veszedelem az államokra: Franciaországra nézve, hol az embereket szemtelenebbé teszi, végzetes. Ezért dolgoznak meggyöngítésükön, a mennyire lehet, szárazra vetvén őket. Jócskán vannak az elégedetlenek; de szárnyaszegetten, nem tudnak fölemelkedni.« »A köznép örvendezik, az előkelők jajveszékelnék, de a miniszter helyt áll, támaszkodva arra az alapelvre, hogy *kereskedők, katonák és parasztok* államát alkotja meg s keveset törődik a többiekkel.« *)

íme a modern állam képe, melyben kereskedő (t. i. polgár), katona és földművelő viszi a főszerepet. Maga Colbert így fejezte ki az új államszervezet alapeszméjét: »elő kell segíteni, *tiszteletre méltóvá* és előnyössé kell tenni, a mennyire csak lehet, a közjóra irányuló minden emberi helyzetet, t. i. a katona, a kereskedő, a szántóvető és a napszámos állapotát.²⁾

Eszményei szerint alakú a társadalom. A kora-közép-

¹⁾ Le relazioni degli stati Europei lette al senato dagli ambasciatori Veneti nel seolo decimosettimo, raccolte ed annotate da Nicolo Barozzi e Guglielmo Berchet. Ser. VII. Francia, vol. HI. p. 185.

²⁾ Il faut »favoriser et rendre honorables et avantageuses, autant qu'il se pourra, toutes les conditions des hommes qui tendent au bien public, c'est-à-dire: les soldats, les marchands, les laboureurs et gens de journée.« Mémoire sur la réformation de la justice. Minute autographe dd. 15. mai, 1665. Lettres de Colbert. VI. 10.

korban az emberek ideálja a *szent*; a lovagok korában a *hős*; XIV. Lajos idején a *gavallér*. E gavallér-világ közepette Colbert állítja helyre a munka becsületét, útját egyengetve annak, hogy a közel jövőben egy új világrend alakuljon, melyben a *munkás* az eszmény.

Mert rendíthetetlen dogmája az, hogy *semmi sem becsesebb az államban, mint az emberek munkája* fii n'y a rien qui soit plus précieux dans l'estat, que le travail des hommes).

»Maga a jóllét mindig csak a munkásság eredménye, mikép a nyomor a henyélésé (l'abondance procède toujours du travail, et la. misère de l'oisiveté).«²⁾ »A nép nyomora mondja ismét más alkalommal nem a királynak fizetett adó miatt támad, hanem a különbségből, a mi egyik és a másik tartomány munkakifejtése között van, mert az a nép, a mely dolgozni akar, meg is tud élni a maga emberségéből.«³⁾

Szóval emanczipálni kívánja a tömeget a munka árán. Ebből az alapelvből indul ki, s ebből vezethető le Colbert államférfiúi működése, mindenestől. *Munka, rend és jóllét* kölcsönös visszahatásban támogatják egymást, de a munka a tengely. Mert a rend csak lehetővé teszi a munkát, s annak gyümölcsét biztosítja a munkásnak; a jóllét csak a közrend palládiuma alatt működő munkásság eredménye; ellenben a munka, mint a társadalmi rend törvénye, egy magában leghatalmasabb öre a rendnek s eredeti oka, alapja és biztos záloga a. vagyonosodásnak.

Ezzel a gazdasági áttekintés körét egyszerre kiterjesztette addig a határig, melyen túl emberi szem soha nem láthatott. Föltárta, minő roppant vagyonossági forrás van az előbb úgy megvetett polgári foglalkozásban. S a munka becsületével előkészíti a. munkás megbecsültetését, hogy majdan ne a. *születés*, hanem a munka legyen a legfőbb jogczim a tiszteletre. Az államgazdaság vadonat új, hatalmas szervezetével új munkakörök álltak elő, melyek betöltésére a nemzeti élet piacznán új emberekre van szükség, kik kezdettől fogva erős versenytársai az amúgy is hervatag hűbéri társaságnak. S a

1) Lettres de Colbert, dd. 7. juin, 1679. II. 105.

2) Lettres de Colbert, dd. 22. sept., 1667. IT. 441.

3) Lettres de Colbert, dd. 28. nov., 1680. TT. 715.

fölszabadulás csirái rejlenek abban, hogy ezen túl Franciaország minden fiának mód van nyújtva arra, hogy munkássága és tehetsége révén felvergődjék.

A »bourgeois-ministre«, kiről meg van írva, hogy »az ő helyén soha senki sem volt munkásabb és szorgalmasabb«¹⁾: negyed század alatt nemzetét és hazáját *a maga képéhez* tette hasonlóvá. Hatása a francia nép lélektanában nem csak azért hagyott kitörölhetlen nyomokat, mert úgy hozzászoktatta az állami gyámkodáshoz, hogy a francia, mikép a chinai, mindent az államtól vár, s legfőbb érdekeit az államra bizza; hanem még inkább azért, mert mindeme kiterjedő absolutismusa, az erőszak és jogtapodás mellett, egyszersmind hűséges gyámolítója volt az anyagi és szellemi kiskorúságra kárhoztatott népnek, izmos védelmezője minden tevékenységnek. Mialatt porázra fűzte, egyszersmind fölnevelte a népet. A legbékésebb socialis forradalom által, átalakította Franciaországot úgy, hogy a hűbéri szellem csakhamar tarthatatlannak bizonyúl, s e miatt előbb-utóbb azzá kell lenni a korlátlan monarchiának is. A munka szellemének felébresztése s útbá indításával akkora lökést adott Colbert a francia középosztálynak, hogy az egy század múlva felébe került az absolutismusnak; leverte a hűbéres államot úgy a gazdasági, mint a politikai téren s egy nagy forradalom felforgatásait túlélve, megmenté a hajótörésből Franciaországot; mert az egyenlőség és szabadság eszményi alapján új fejlődést tett lehetővé.

Igazi nagyság, mint valamely villany-battéria, egész a végtelenig terjeszti vagy terjesztheti önnön lényének szikráit. Colbert szelleme, milliárd részre osztva, csakugyan közöltetett nemzetével s a népbe átvitt, abban tovább élő, nemzedékről nemzedékre feltámadó lelke: a tömegnél a hétköznapi, a kiválasztottaknál *a lehetetlenig csapongó rendkívüli munka* szerete, — máig él Franciaországban, s máig az tartja fenn a polgárosúlt világ élén.

¹⁾ »Jamais homme dans sa place n'a esté plus laborieux ni plus diligent.« Dictionnaire de l'Académie Française. Paris, 1694. préface.

F Ü G G E L É K .

A Colbertre vonatkozó irodalom.

E könyvészeti összeállítás., mint *első kísérlet e tárgyban*, kétségkívül igen hézagos, bár nagyon sokat dolgoztam rajta. Annyit azonban kutatásaim nyomán bizton állíthatok, hogy a régi Franciaország nagy miniszterei között aránylag Colbert-ről mutat fel legkevesebb művet a francia irodalom. A Fronde alatt nyomtatott Mazarinade-ok, melyeknek immár teljes lajstromát bírjuk:¹⁾ egymagokban legalább ötszörié számosabbak, mint a Colbertre vonatkozó összes irodalom. Míg Colbert élt s általában az ancien régime alatt, a rendőri felügyelet alá helyezett sajtó Franciaországban nem tárgyalhatta a gyűlölt finánczminiszter viselt dolgait. Később pedig, hogy mennyire elfelejtették, legjobban tanúsítja az a hihetlenséggel határos tény, hogy az összes francia könyv- és időszaki irodalom, melynek repertóriumát részint a Polybiblion, részint a Livre füzeteiből pontosan ismerjük. 1883-ban, Colbert halála kétszázadik évfordulóján, egy árva szó kivételével, egy hanggal sem emlékezett meg Colbertről!

Bevezetésünkben okát adtuk e feledékenységnek; s az egyetlen megemlékező ugyanabban találja meg az indokot, a miben mi kerestük.

»Richelieu születése óta úgymond Drapeyron Lajos — melynek ma van évfordulója, három század telt el. Vájjon van-e más földrajz-író vagy történész, ki e perczben, midőn mi

¹⁾ Bibliographie des Mazarinades, pár Célestin Moreau. 3 vol. Paris. 1850—51.— Mazarinades inconnues, publiées par Ph. Tainizer de Larrocjue. Paris, 1879.

e sorokat írjuk, arra gondol, hogy bemutassa hódolatát, bizonyossággal kezében, e hasonlíthatatlan kitűnőségű államfőnek? Attól tartunk, hogy egyedül végezzük a Richelieuról való megemlékezés munkáját, mint a hogy *egyedül* tettük két évvel ezelőtt, mikor Colbertről volt szó. Azok, a kik alkották ezen mi Franciaországunkat, nincsenek kegyében e századnak, mely végéhez közelget. Nagy miniszterek, kétségkívül, *de a regi rendszer miniszterei*, s ezzel minden meg van mondva. Mindenki attól tartott, hogy munkásságuk maradandó és kétségbe nem vonható részét ünnepeelve, úgy tűnnék föl, mint az absolutismus dicsőítője, mélynek az egyik legizmosabb előmozdítója, a másik kész-szolga minisztere volt (On craignait, en les célébrant pour la partie durable et incontestable de leur oeuvre, *de paraître glorifier Vabsolutisme* dont ils ont été l'un le plus vigoureux promoteur, l'autre le plus docile ministre).«¹⁾

Imhol a hazugság ösvényén járó politikai álszemérem, mely, tán ludassága érzetében, illetéktelenül hatóságot kíván gyakorolni a történelem dominiuma fölött. Ez, úgy vélem, érthetetlen eljárás egy amerikánus előtt; ellenben senki a föld hátán nem foghatja fel oly könnyen, mint a magyar ember, a ki saját tapasztalatából ismeri.

XVII. század.²⁾

1.

Lettre du sieur Colbert, intendant de la maison de Monseigneur le Cardinal, A Son Eminence (Dd. Paris, 9. avril, 1655). — Év és hely nélkül, kis ív-rét, 8 lap.

* A párizsi Bibliothèque Nationale-ban, Fonds de l'Ora-toire, vol. 126, fol. 37. E levélről Villenave a Michaud-féle Biographie Universelle-ben T. IX. p. 210. Így ír: »Colbert ut

¹⁾ Le sens géographique du Cardinal de Richelieu, à propos de son troisième centenaire, par L. Drapeyron. Revue de Géographie, livraison d'octobre, 1885. p. 274—288.

²⁾ Az e rovatban közölt egykorú műveknél, minthogy jobbra ritkaságokról van szó, mindig megemlítjük, mely könyvtárban vagy gyűjteményben van meg az a példány, melyet használtunk.

imprimer cette lettre in fol. de 8 pages; elle est excessivement rare.« Mint szövegéből kitűnik, nyilvánosságra szánt, s tényleg Franciaországban és külföldön szétosztott röpirat ez, melyben le van írva, hogy Mazarin bíbornok mennyire bőkezű volt Colbert és családja iránt. Eredeti kézírata a párizsi Archives des Affaires étrangères-ben, France, vol. 154, pièce 40. Ujabban Eugène Sue: Histoire de la marine és Clément: Lettres, instructions et mémoires de Colbert, tome I. tette közzé egész terjedelmében.

2.

(Del. 18. février, 1664. »L'apresdinée, je me dispensai d'aller en Sorbonne à l'acte du beau-frère de M. Berryer, qui dédioit sa thèse à M. Colbert.« .Tournai d'Olivier Lefèvre d'Ormesson, publ. par M. Chéruei. Paris, 1801. II. 98., 99.)

* A Sorbonne elé terjesztett vitatételek rendszerint kinyomattak s így e Colbertnek ajánlott tételek valószínűleg szintén.

3.

Mémoires et instructions pour le plant des meuriers blancs, nourriture des vers à soye et l'art de filer, mouliner et apprester les soyes dans Paris et lieux circonvoisins. etc., dédié à M. Colbert, par Cristophe Isnard. Paris, 1665.

* Idézi Clément: Histoire de Colbert. 2-e éd. Paris, 1874. II. 59.

4.

(Lettres de M. Du Fresnoy à M. de Colmoulin, au sujet du premier ministre Colbert). Dd. 1. octobre 1666. Kezdeté: Monsieur, il est vrai qu'il est grand bruit . . . Év és hely nélkül. 4-r.

Bibliothèque Nationale, Párizs.

5.

T. Petronii Arbitri in Dalmatia uuper repertum fragmentum cum epicrisi et scholiis Th. Reinesii, ad Illustriss. et Excellentiss. Dn. Job. Bapt. Colbert, regi Christianissimo à sanctioribus consiliis, summique Galliarum aerarii moderatóréin prudentissimum et integerrimum, etc. (A címmlap mögött újabb ajánlat: » . . . Dno Job. Bapt. Colbert, etc. doctrinarum et virtutum omnium confugio patrono indulgentiss. Thomas Reinesius D. Sereniss. Elect. Saxon. Consil.« Végén: Lipsiae 25. Apr. St. vet. a. 1666.) Lipsiae, sumt. L. S. Cörneri, A. 1666.

* Múzeumi könyvtár, Budapest. — A Nouvelle revue encyclopédique 1846-ban Clément-nak Colbertről szóló első művét bírálván, tévedést fődöz fel benne oly helyen, hol nincsen hiba, s megigazítani próbálja akkép, hogy maga botlik igen nagyot. Az 555-ik lapon így szól: »nous devons relever ici une erreur qui a été commise par M. Clément. Il croit que les pensions aux étrangers furent supprimées a partir de 1672. Il se trompe. Nous avons sous les yeux un ouvrage imprimé à Leipzig en 1676 et dédié par un conseiller de l'électeur de Saxe à Colbert doctrinanium et virtutum omnium confugio, patrono indulgentissimo Dans la préface, qui porte la date du 25 avril 1676, Thomas Reinesius, l'auteur du livre, remercie Colbert pour une lettre flatteuse et une pension qui lui ont été envoyées. Y. T. Petr. Arb. in Daim, nuper rep. fragm. etc. Lipsiae, sumt. Laur. Sigism. Corneri, anno 1676.< Háromszor is említi a munka nyomatási évét: s a címlapon és az előszó végén, tehát két ízben is előforduló, római számokkal világosan /666 nak írt évszámot mindannyiszor 1676'-nak olvassa! Helyreigazítva tévedését, az egész kifogás alaptalanná válik. A külföldi tudósok 1672-n túl csakugyan nem fordulnak elő Colbert fizetési lajstromaiban. Reinesiusról pedig ugyanonnét tudjuk (Lettres de Colbert. App. V. 469., 471), hogy 1666-ba.u csakugyan volt mit megköszönnie Colbertnek: 1665 és 66-ban így volt bevezetve a lajstromokba: »Au sieur Reinesius, fameux médecin et excellent en toutes sortes de sciences 1200 livres.«

6.

Lettre de M. Colbert à MM. les magistrats de Dunckerque. (Dd. 7. juillet 1667.) Év és hely nélkül. 2-r.; csak első oldalán van nyomtatás.

* Bibliothèque Nationale, Párizs.

7.

Mémoires pour servir à l'histoire de D. M. R.; avec quelques réflexions politiques sur les Mémoires et sur la conduite de M. C. (M. Colbert). Imprimé l'an 1668. 12-r.

* Bibl. Nat.; Bibl. Sainte-Geneviève; Bibl. de l'Arsenal, Párizs; Bibliotheca da Academia real das Sciencias de Lisboa.

8.

Pétri Seguini Agathodaemon. Parisiis, excudebat Mabre-Cramoisy, 1670. Lapfő: Excellentissimo viro Jo.-Bapt. Colberto, regni administro. 4-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

9.

In gentiles imagines . . . Joannis-Baptistae Colbert . . .
(Irta: Aegklius Andréas De La Roque).Év és hely nélkül.de
biztosan az 1670-es évekből. 4-r.

Bibliothèque Nationale, Párizs.

10.

Bérénice. Tragédie par M. Racine. A Paris, chez Claude
Barbin, 1671. 12-r. Ajánlva: »A Monseigneur Colbert,...
Secrétaire d'Etat. . .«

Bibl. Nat. Párizs. — E könyv papirosán Colbert víz-
nyomatú czimere látható. Bérénice Colbertnek van ajánlva, s így
azt hihetnék, hogy a mű Colbert költségén látott napvilágot. Ez
azonban nem így áll; a Colberthez szóló ajánlat s a papirosba
nyomott czimere közt, Marcheville szerint, afféle kapcsolat egyáta-
lában nincsen. Bérénice papirosa, melyet Colbertről »papier
ministres«-nek neveztek, más könyvek anyagául is igen gyakran
használtatt. Ld. Jules Petit: Bibliographie des principales
éditions originales d'écrivains français du XV-e au XVIII-e
siècle. Paris, 1888. p. 365. Erre azonban bátorkodunk meg-
jegyezni, hogy bármit bizonyítson a papiros anyaga: *a mi rá van
nyomva*, mindjárt az elején, mint »épître dédicatoire«, feljogosít
minden föltevésre, a mi az illető író alacsony lelkére vall.
» J'aurais ici — rebegi Racine — une belle occasion de m'étendre
sur vos louanges, si vous me permettiez de vous louer. Et que ne
dirois-je point de tant de rares qualités qui vous ont attiré l'ad-
miration de toute la France; de cette pénétration à laquelle rien
n'échappe; de cet esprit vaste qui embrasse, qui exécute tout à
la fois tant de grandes choses; de cette âme que rien n'étonne,
que rien ne fatigue!«

11.

Thèses de la justice et du droit de la guerre, actuelle-
ment en usage en France, que Louis XIV. roi de France et
de Navarre a entrepris de défendre contre toutes les objections
des jurisconsultes, sous la présidence des politiques expéri-
mentés, MM. Lionne et Colbert, soutenues le 14 janvier 1672
dans le Palais-Royal à Paris.

= Theses von dér Gerechtigkeit und Berechtigung zuni
Kriege | itziger Zeit in Franckreich üblich | welche unterm
Praesidio derer Stats-erfahrenen Professoren j der Herren de
Lionne und Colbert, wider aller Rechts-Gelelirten Eiu-

würffe zu defendiren sich vorgesetzt Ludovicus dér XIV. König in Franckreich und Navarra | Gelialten am 14. Januarii 1672. im königlichen Palatio zu Paris. — Nach dér Copey zu Paris unterm königlichen privilégie verdeutsch anno 1673.

* Bibl. Nat. Párizs. Királyi állami könyvtár München. Császári közkönyvtár Sz.-Pétervár. Egyetemi könyvtár Helsingfors (2 péld.). Ballagi Aladár gyűjteménye. Budapest. — Főbb tételeit ismerteti a »Zeitschrift für Geschichte und Politik.« Stuttgart, 1888. S. 606., 607.

12.

Lettre de M*** sur l'imputation faite à M. Colbert d'avoir interdit le commerce des grains. Paris. 1673.

* A párizsi Bibl. Nationale-ban lévő példányán, szerzőjéül »Epresmenil« van megnevezve. Nem láttam. Említi Clément: Lettres etc. de Colbert. T. IV. p. XLV. note.

13.

Resolution des quatre principaux problèmes d'architecture. Dediée a Monseigneur Colbert, ministre et secrétaire d'estat, surintendant des hastimens, arts, et manufactures de France. Par M. François Blondel, de l'Academie royale des sciences, directeur et professeur en l'Academie royale d'architecture, et des mathématiques au College royal, maréchal de camp es armées du roy. et maistre des mathématiques de Monseigneur le Dauphin. A Paris, de l'imprimerie royale, 1673. imp. 2-r. 86 lap. (Recueil de plusieurs traitez de mathématique «le l'Academie royale des sciences. Paris, impr. royale, 1676.)

* Múzeumi könyvtár, Budapest. Az ajánlatban kiemelve, Colbert mennyire becsüli a mennyiségtag s építészetet. » L'estime que vous avez pour les beaux arts, oblige tous ceux qui en font profession, de vous regarder comme leur protecteur. Chacun vous offre les fruits de son travail comme des biens qui vous appartiennent.« A címelőző nagy metszvényen XIV. Lajos Colberttel a természettudományi cabinetben: »S. Le Clerc, in. et f.« »Goyton ex.«

14.

(XIV. Lajos levele Colberthez: portant reglement des sommes à payer par la noblesse pour l'exemption du service du ban et arrière-ban.) Dd. 23. janvier 1675. Kezdeté: M. Col-

bert, depuis ma dépêche du 14-e de ce mois Év és hely nélkül, 2-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

15.

(XIV. Lajos levele Colberthez: au sujets des quartiers d'hiver.) Dd. 14. octobre 1675. Kezdeté: M. Colbert, le sieur Mis de Louvois Év és hely nélkül, 2-r. falragasz-alakban.

* Bibl. Nat. Párizs, Ponds Cangé, Ordonnances militaires boîte 20, pièce 27.

16.

(Colbert úrhoz intézett irat. Állítólag egy svéd írótól, mely mint a következő német füzetke címlap mögötti oldaláról kivehető, először francziául jelent volna meg, 1677 előtt. E mű franczia kiadását nem ismerem.)

= Schreiben an den Herrn Colbert, etc. Von der (Trosse desz Königreichs Industan. Dem Golde und Silber | so in dasselbe gebracht wird; Dessen Reichthumb i Macht | Gerechtigkeit | unnd furnehmsten Vrsache desz Abgangs der Leute in Asien. Gedruckt zu Wiesingsburg | durch J. Hoch-Gráffl: Gnad: Buchdruck: Johann Kankel | Anno 1677. - 4-r. 27 számozatlan levél: 21. (címlap) — 6 ijj.

* Császári közkönyvtár, Szent-Pétervár. — A címlap mögött e sorok: »Viel-geliebter Leser: Disz Tractátlein ist erstlich von einem | der sich desz groszen Mogols in Tndustan oder Indien Regimentz-staat in Zwölff-jlihriger zeit wol erkundiget auff Frantzosisch beschrieben | und hernacher von einigem Liebhaber in Teutsche Sprache übersetzt; Und in Pranckreich einem vornehmen Herrn unnd Staats-persohnen (wie alibié ausz dem Tittul zu sehen) zugeschrieben: Darausz ein guter Politicus sich eines und des anderen nützlichen Berichts im Policy-wesen erholen kan.« — A füzet belső címfelirata: »Vom Reich desz groszen Mogols j unnd dessen Regimente.« — Legvégén:

Wer wissen will von wannen sey unsere Anknffft Ausz Schweden Landt sind wir gekommen j etc.

Következik négy sor vers svéd nyelven.

17.

(Fête, donnée par M. Colbert aux membres de l'Academie Française dans sa maison de Sceaux.) — Mercure galant, oct. 1677. p. 125 — 127.

Johannis Mabillon: *Du rediplomatiealibri VI. Luteciae Parisiorum, sumtibus L. Billaine in Palatin Régie. 1681.* Belül a lap élén rézmetszvényben Colbert czimere: arany mezőben jobbra nézve tekergő kék kígyó, a vért fölött korona sisak nélkül; a német pajzsot a szent-lélekrend lánczon függő nagy keresztje veszi körül. A metszvény talpán: »Monier ju.'« »P. Giffart seulp.« — Ezalatt, lapfő: *Illustrissime viro Domino D. Johanni Baptistáé Colbert regi ab intimis consiliis etsecretioribus mandatis, generáli aerarii moderatori, summo régióiam aedificiorum praefecto, regionum ordinum quaestori, Mui-chioni de Seignelay, Baroni de Seaux, etc.*« 2-r.

* Egyetemi könyvtár, Budapest. Ez az editio princeps.

= Mabillon: *De re diplomatica, stb. mint az előbbi.* Editio secunda. *Luteciae-Parisiorum, sumtibus Caroli Robustel, 1709.* Szintén Colbert czímerével, ugyanazon rajzoló és metszőtől, de más metszvényben; s szintén Colbertnek ajánlva egészen úgy mint az előbbi. 2-r.

* Múzeumi és akadémiai könyvtár (két példányban), Budapest. Egyéb kiadásában, mint pl. a nápolyiban (1780), Colbert czimere s a liozzá szóló ajánlat nincs fölvéve.

Entretien dans le royaume des ténèbres, sur les affaires du temps, entre Mahomet et M. Colbert. Cologne (= Hollande), D. Hartmann, 1683. 4-r.

* *Bibl. Nat. Párizs: Recueil Fontanieu, Tome CCLXXIX.* — Igen szellemes politikai röpirat, melynek előszavában elmondja a szerző, hogy a francia miniszterek rossz politikáját szándékozik megtámadni, a nélkül, hogy sérteni akarná a legkeresztényebb királyt. »Par avance — így végzi az előszót — il souffrira que je l'exhorte de se deffaire de ces âmes perduës, qui comme des charbons, noircissent et défigurent en luy l'image de Dieu.« A szöveg: Mahomet beszélgetése Colberttel az alvilágban. Mahomet fogadja Colbert-t: régóta ismeri híréből, a pokol szellemei mind az ő kézműveiről beszélnek, Colbert megköszöni, hogy ily tárt karokkal fogadják pokol országában, melynek érdekeit mindig előmozdító. Úgy iparkodott, qu'il n'est présentement rien qui ressemble plus à la Porte, que le Louvre. En effët, est-ce pas bien travailler, de réduire une des plus brillantes et des plus libres

nations du monde à souffrir deux esclavages, sçavoir de la puissance et de la pauvreté. Mahomet elismeri, hogy remekül utánozta Colbert a portai kormányzatot, »Sa Demoniance mesine« t. i. maga Lucifer se tehette volna különben; de hát miért nem ment segítségére a töröknek? Colbert: »Hé Monsieur, que me dites-vous là, y est-il pas allé de mille façons? . . . y est-il pas allé, quand nous avons fait tenir de sa part force Louis aux rebelles de Hongrie? . . . Cela ne s'appelle-t'il pas aller à la mosquée *incognito*, et faire indirectement, ce qu'on ne peut pas faire directement.« Bécs ostromáról panaszkodik a próféta; mire Colbert: »Par le Diable des impostes, je prends autant de part à vostre malheur, Monsieur le Prophète, que s'il estoit arrivé à la France; et je crois mesme que mes confrères les ministres n'en ont pas eu moins de chagrin. Car on peut dire à leur loüange, qu'ils sont aussi bons Mahometans que moy, et que leurs consciences se sont soumises à la circoncision qui a épargné leurs corps.« Együtt latolgatják ezután az európai nagy-politikai viszonyokat s párbeszédüket Colbert végzi e szavakkal: »vous avez les terres de la Grèce, et nous en avons les moeurs (ezézés a közmondásos Argiva calumnia vagy astutia Graecára), devinez la reste. Mais il ne faut pas vous allарmer avant le temps, car la chose n'est point encore arrivée: au contraire, il nous en faudroit tous deux réjoüir, si elle arrivoit, puisque les deux Nations estant scélérates, on en verroit de si bonnes d'une et d'autre part, que les Diables n'aueroient qu'a regarder ce spectacle les bras croisez, et avoier, qu'après ces grands coups de maîtres, il faut qu'ils ferment boutique.«

= Dialogo che fanno nell' Inferno Maometo, ed il Signor di Colbert poco fa ministro di Francia sopra gli affari de tempi correnti. Colonia 1683, in 8. 18 lap.

* Catalogue de la première partie de la bibliothèque de M. le marquis Costabili de Ferrare. Bologne, 1858. N. 2941.

= Coloquio que tuieron en el iteyno de las Tinieblas Mahoma, y Monsieur Colbert Ministro que fue de Francia. Estampado en Colonia en Cassa de Daniel Artiman (t. i. Hartmann) año de 1683. Traducido de Françes en Italiano y de Italiano en Espanol.

* Biblioteca Nacionál, Madrid. Mss. két példányban, u. m. Q. 208. (f. 125—148) és X. 126 (f. 163 —187). Mindkettő egykorú, egészen egyező kézirat! másolat. A francia kiadástól csak a következő zárszavaikkal különböznek: »Colbert: Profeto, vuestro servidor! Mahoma: Mr Colbert: basta boluernos auer.«

= Entretien dans le royaume des ténèbres entre Mahomet et M. Collier! stb. mint a 19. számú. Cologne (à la Sphère) 1683. 12-r.

* Brunet látott egy ily példányt. Y. ö. (Iraesse: Trésor de livres rares et précieux. Dresde. 1861. IT. 77. note.

= Entretien dans le Royaume des Tenebres sur les affaires du temps, entre Mahomet et Mr Colbert, cy devant ministre de France. A Cologne (Hollande), chez Pierre du Marteau. (-) Lettre de condoléance écrite au roy tres-chrestien pour le consoler de la défaite des Turcs. Év nélkül, k. 12-r.

„< Múzeumi könyvtár, Budapest. Egykorú, 1683 vagy 1684-ki nyomtatvány. — Nem Kölnben, hanem Hollandiában nyomtatott. *Pierre du Marteau* képzeleti személy, kinek nevét tiltott könyvekre írták, mint kiadóét. Az Elzevirek kilencz-izben használták nevök eltakarására. Így is előfordul: »A Cologne chez Pierre Marteau, revenu de l'autre monde«; továbbá: »A Amsterdam chez Adrien l'Enclume, gendre de Pierre Marteau.« Németországban is utánozták e censura-kijátszó fogást; ott még 1859-ben is jelent meg politikai röpirat »Germanien, Peter Hammer« czég alatt. Lásd: Histoire de Pierre du Marteau. Bibliographie des noms portant l'adresse A Cologne, chez Pierre Marteau (XVII-e et XVIII-e siècle), par Léonce Tanmart de Brouillant. Le Livre; revue du monde littéraire. 10. octobre, 1886. N° 82, p. 298—320. Nincs említve az a roueni nyomdász, ki 1693-ban »A Cologne, chez Richard l'Enclume« név alatt nyomtatott. Ld. Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Duc de la Valliere. Paris, 1784. T. IX. N° 22.802. Janmart de Brouillant említett értekezése, 329 lapra bővítve, ily czím alatt is megjelent: L'état de la liberté de la presse en France aux XVII-e et XVIII-e siècles. Histoire de Pierre Marteau, imprimeur à Cologne (XVII-e et XVIII-e siècles.) Paris, Quantin, 1889. 4-r.

= Samenspraak, gehouden in 't rijk der duysternisse over de toestand van den tegenwoordigen tijt tusschen Mahomctli en de Heer Colbert, gewesen dienaarvan staat in Vrank-î jk. In Lageduynen by Simon Regtuyt, 1684. 4-r. 16 l.

* Bockerij der koninklijke Akademie von Wetenschappen. Amsterdamban. — Az Entretien e holland fordításának helye és kiadója ép oly félrevezetőén képzeleti, mint az eredetiben Cologne és Pierre du Marteau. Lageduynen t. i. annyi mint csaló-ponk vagy zátony, czéklzással Hollandiára; Regtuyt a. m. Rechtaus.

Cinquante Devises pour Monseigneur Colbert . . . (Aláírva, mint szerző: Le président de Silvecane). Lyon, impr. de J. Canier, 1683. d-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

Le catéchisme des partisans, composé par M. Colbert, ministre de France. A Cologne chez Pierre du Marteau. Ev nélkül: valószínűleg 1683-ki nyomtatvány. 12-r.

Bibl. Nat. Párizs. »Partisan« ancien régime-korabeli, immár elavult műszó; a. m. adóbérlő. TTjabb jelentése: kalóz, martalócz, portyázó, mind csak azt mutatja, minő szemmel nézték ezt a régi világban. A róluk szóló jelen röpirat, kérdések- és feleletekben van írva. Mutatványul: Demande. Qu'appellez-vous partisan? Responce. C'est celuy qui fait profession de ses interests. D. Quel est le symbole des partisans? R. Il y en a plusieurs, dont le principal est l'avarice. D. Comment s'exerce cette profession? R. En prenant de toutes mains. D. Quel est l'auteur de cette profession? R. Elle a esté de tout tems, et les prophètes de l'enfer (czélzás Colbert-re) l'oDt autorisé. D. Il y a t'il des temples de cette religion? R. Il y en a partout, des lieux qu'on appelle bureaux, ou chacun est obligé de se rendre, et n'en sortir qu'en payant le tribut. D. Qu'est ce qu'un partisan doit faire pour ne préjudicier a ses interests? R. Demander plus qu'il ne luy est deubs. D. Quelles sont les vertus théologales de cette profession? R. Quatre: s'attacher aux biens, l'injustice, le luxe, la finesse à tromper le prochain. — D. Y a t'il des pechez d'origine en cette profession. R. Oüy, c'est d'estre pauvre. D. Ces pechez se peuvent-ils effacer? R. Oüy, par l'exercice continuel de cette profession. D. Qu'elles sont les bonnes oeuvres? R. De ruiner tout le monde, pour s'enrichir bien-tost. D. Y a t-il des béatitudes dans cette religion? R. Il y en a six. D. Expliquez-les? R. 1. Bien-heureux sont les pauvres d'esprit, car ils nous laissent prendre leur bien. 2. Bien-heureux sont les débonnaires, car il nous accordent tout sans plaider, stb. Érdekes s tudtommal legrégibb fullajtárja e röpirat a hirhedt szabadkőműves és egyéb forradalmi kátéknak.

La beste insatiable, ou le serpent crevé. Boriték-czím; fő-czím: Le catéchisme des partisans, composé par M. Colbert ministre de France. Avec des vers sur la mort du mesrae

ministre. A Cologne, chez Pierre du Marteau. K. 12-r. ()Le Pater es Entretien; valószínűleg 1683-ki nyomtatvány.

* Bibliothèque de l' Arsenal és Bibl. Nat. Párizs; Múzeumi könyvtár, Budapest.

23.

Stances, sonnets et épitaphes sur la mort de M. Colbert (1684). 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs. Gunyvevsek.

24.

Le Pater Noster de M. Colbert, mis en vers burlesques (1684) 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs. 20 versszak, az eleje:

Grand Dieu, je confesse mon crime.
 Je sçais qu'il faut le condamner.
 Qu'il mérité le noir abysme,
 Et je n'ose plus vous nommer
 Pater Noster.
 Helas! pourray-je encor attendre,
 Quelque heureux trait de vos coup?
 Et pouvez vous encor m'entendre
 Puisque je suis si loin de vous
 Qui es in Coelis.
 Pouvez vous sauver un coupable,
 Qui c'est, mocquez de vostre loy,
 Et dont l'orgueil insupportable,
 Vouloit voir chanter de soy
 Sanctifiée tur.
 Oüy, par un dessein temeraire
 Je voulois m'eriger en Dieu,
 J'eusse voulu lancer le tonnerre,
 Et faire oublier en tout lieu
 Nomen tuum.
 Pour me rendre en tout impassible,
 Je me plongeois dans la douceur,
 Et ce qui sembloit impossible,
 Coustoit seulement a mon coeur
 Adveniat.
 Mais quoyque les biens des provinces
 Remplissoit tous mes coffres d'or

Jamais je ne voyais mon prince
 Sans dire il me faudroit encor
 Regnum tuum.

J'affectois tant d'independance
 Que je me faisois des sujets.
 Et leur flatteuses obéissances
 Repondoit a tous mes projets
 Fiat voluntas tua.

Mes sens charmez dans les delices.
 N'escoutoient, plus ma raison.
 Et vantez parmy tant, de vices
 Je croyois estre en ma maison
 ISicut in Coelo.

Mais l'as! quoyque je m'imagine
 Je ne puis plus tromper mes yeux.
 Malgrez moy, je tombe en ruine
 Rampant dans le plus bas de lieux
 Et in terra.

J'entend tout, le monde qui crie:
 Il est tyran des humains,
 Allons, traîner a la voyrie
 Celuy qui nous osta des mains
 Panem nostrum quotidianum.

J'aprehende que mon supplice
 Ne soit différé que pour peu,
 Et, qu'il demande a la justice
 Avec un arrest plein de feu
 Da nobis hodie.

25.

L'hôtel Colbert. Description nouvelle de la ville de Paris, ou recherche curieuse des choses les plus singulières et les plus remarquables qui se trouvent à présent dans cette grande ville . . . Par M. Brice. Paris, Veuve Audinet. 1685. Két rész egy kötetben, 12-r.

= L'hôtel Colbert, etc. mint fõntebb. La Haye, chez Abraham Arondeus, 1685.

Bibl. Nat. Párizs. Az előbbinek elzevir-betűkkel kiállított ntányomata. Ritkább mint az eredeti kiadás.

= Le Louvre: L'architecture se perfectionne en France sous le ministère de Jean Baptiste Colbert. Le quartier de la Butte S. Roche: L'hôtel Colbert. L'Eglise de Saint-Eustache: fje tombeau de Jean Baptiste Colbert, ministre d'Etat, et le nom des sculpteurs qui l'ont exécuté. Description nouvelle de la ville de Paris ou recherche curieuse des choses les plus singulières et les plus remarquables qui se trouvent à présent dans cette grande ville . . . Par Gerra. Brice Parisien. T. I. A Paris, chez Nicolas Le Gras, chez Nicolas Le Clerc et Barthélémy Girin, 1698. 12-r.

* Egyetemi könyvtár, Helsiugfors.

= L'hôtel Colbert et la bibliothèque que l'on y conserve. Le petit hôtel Colbert. Le tombeau île Colbert. Description, etc. et recherche des singularitez les plus remarquables qui se trouvent à présent dans cette grande vile (!). Cinquième édition augmentée, avec un nouveau plan et des figures. Par Germain Brice. Tome I. A Paris, chez Nicolas Le Gras. 1706. (3 kötet). 8-r.

* Egyetemi könyvtár, Salnmanca és Helsiugfors. Sokkal bővebb mint az előbbi; a feliratokat is közli.

= Tombeau de MR Colbert (Rézmetszvény: Delamonce dél. Herisset scnlp. I. 490). — Description de la ville de Paris et de tout ce qu'elle contient de plus remarquable. Par Germain Brice. Nouvelle édition. Enrichie d'un nouveau plan et de nouvelles figures dessinées et gravées correctement. Tome I. A Paris, chez les libraires associés, 1752. 8-r.

* Egyetemi könyvtár, Helsingfors. Brunet szerint (Manuel du libraire. Supplément. Paris, 1878. I. 173.) e munkának ez a legjobb kiadása, melynek bárom első kötetét Mariette, a negyediket abbé Perreau bővítette.

26.

Le tableau de la vie et du gouvernement des Cardinaux de Richelieu et Mazarin et de Mr Jean Baptiste Colbert; représenté en diverses satires et poésies; avec un recueil d'epigrammes sur M. Fouquet, etc. Cologne (Hollande), Pierre du Marteau, 1693. 12-r.

* Franzens-Museum, Brünn; Bibliotheca Fayana. Paris, 1725. N° 3439; Editions des Elzevier et de leurs imitateurs au 17-e siècle, chez Martinus Nijhoff à la Haye. Nov. 1883. N° 178, p. 17. — E versek közt fordul elő a G-ui Patin nyomán készített eme sírfelirat, melyből egyik fejezetünk címét vettük:

Hic jacet *vir marmoreus*;
Expilavit, expiravit et non expiavit.

= Le tableau de la vie et du gouvernement de MM. les Cardinaux Richelieu et Mazarin et de M. Colbert, représenté en diverses satyres et poésies ingénieuses; avec un recueil d'epigrammes sur la vie et la mort de M. Fouquet, et sur le retranchement des fêtes en 1666. Cologne (Rouen), Pierre du Marteau, 1694. 12-r.

* Catalogue des livres de feu M. Lancelot de l'Acad. des Belles-Lettres. Paris, 1741. No 3252; Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Duc d'Aumont. Paris, 1782. X° 2510.

— Az ünnepek megszüntetéséről szóló része megvan a párizsi Bibl. Nationale-ban, Mss. Pr. 12,618. Recueil des chansons, fol. 21—29. Onnan közli, Stances sur le retranchement de quelques-unes des festes chômées dans le diocèse de Paris, fait en 1666, par Hardouin de Péréfixe de Beaumont, archevêque de Paris cím alatt Clément: Lettres etc. de Colbert. App. VII. 463—467. Újra lenyomatta egész terjedelmében, a forrás megnevezése nélkül. Alfr. Neymarck: Colbert et son temps. Paris, 1877. App.

27.

Les Héros de la France sortans de la barque de Caron, s'entretenans avec Messieurs de Louvois, Colbert, et Seignelai. A Cologne, chez Pierre Marteau. 1693. 12-r. 144 lap. Végén: »Fin de la Première Partie.«

* Egyetemi könyvtár, Krakkó. - Egy másik példányát említi: Catalogue des livres de la bibliothèque de feu Madame la marquise de Pompadour. Paris, 1765. N° 2970. — Ot metszvény van hozzá mellékelve. A mű szövege, a címben említettékén kívül még Montclievreuil, Waldek és Sardefield verses beszélgetését tartalmazza. Colbert-t szintén Charonnal hozza kapcsolatba a halálára írt következő két vers:

Colbert vient de finir son sort,
La France justement ravie,
Doit rire autant aprez sa mort
Quel a pleurez pendant sa vie.

Caron voyant sur son rivage
Colbert venir, dit aussi-tost
Ne vient-il pas pour mettre impost,
Sur mon pauvre petit passage.

Autrement.

Caron voyant sur son rivage
Colbert, le passa aussi-tost,
De peur que sur son passage
Il ne mit quelque impost.

Colbert descendant en enfer,
Dit tout bas a Lucifer:
Ne trouveriez pas a propos:
Mettre icy bas quelque impost.

28.

Testament politique de Messire Jean Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'état. Où l'on voit tout ce qui s'est passé sous le régné de Louis le Grand, jusqu'en l'année 1684. Avec des remarques sur le gouvernement du royaume (à la Sphère). A la Haye, chez Henry van Bulderen, marchand libraire, dans le Pooten, à l'enseigne de Mezerav. 1693. 12-r.

* Egyetemi könyvtár, Budapest; Bibliothèque de la ville de Lille; Császári közkönyvtár, Szent-Pétervár; Ttaczynski könyvtár, Posen; Hof- u. Landesbibliothek, Karlsruhe, — és gyűjteményekben. *Szerzője Gatién Sandras de Gourtilz.* másképp Sandras de Courtilz et de Yergé. Szül. 1644-ben. Kezdetben francia kapitány a champagne-i ezredben: de 1683-ban elhagyja a szolgálatot, hogy Hollandiába menve, ott oly röpiratokat írjon, melyeket nem adhatott volna ki oda haza. Már írói zsengéje is aljasság: ír egy röpiratot Franciaország ellen: La conduite de la France depuis la paix de Nimègue. 1683, 12-r. s nyomban erre, Franciaország mellett tör lándzsát, saját műve ellen, ugyancsak La conduite de la France depuis la paix de Nimègue. Cologne (Hollande) 1683. és 1684. 12-r. cím alatt. Újabb művei: Mercure historique et politique. Parme (La Haye, Henry van Bulderen), 1686; és Histoire de la guerre de Hollande depuis 1672 jusqu'à 1677. La Haye, 1689. Ez a legkülönb munkája, de annyira francziás pártpolitikai ízű, hogy miatta kénytelen visszamenni Franciaországba, hol azonban 1693. ápr. 23-án elfogják s a Bastille-ba zárják (Archives de la Bastille. X. 3., 4). Bízást föltehetjük, hogy az e sorok élén álló Testament politique de Colbert című munkája még bebörtönöztetése előtt készült, mert

már 1693. június vagy Julius havában megjelent a távoli Hágában (v. ö. Mercure. XV. Mois de Juillet, avertissement; Hermann Bunge: Courtilz de Sandras und die Anfänge des Mercure historique et politique. Inauguraldissertation. Halle a. S. 1887. S. 17.) Courtilz a Bastille-ban is talált módot irodalmi munkássága folytatására. Ott készítette Testament politique de Louvois. Cologne (Hollande) chez le Politique, 1695. és a később ismertető Vie de J. B. Colbert című műveit, melyek valószínűleg szintén Henry van Bulderennél jelentek meg Hollandiában, és pedig alkalmasint Hágában. 1699márczius havában ismét szabad lábra helyezték, azonban Párizsból és környékéről, húsz mér-földnyi területen, örökre számúzték. Megint Hollandiába megy, hol 1702-ig lakik. de időközben, gyógyíttatás ürügye alatt, kieszközli, hogy három hónapig Párizsban tartózkodhassék. 1701-ben megint Párizsban találjuk, hol a következő évben, az Annales de Paris et de la cour, pour les années 1697 et 1698. 1701, 2 parties, 12-r. című, még Hollandiában kiadott műve miatt újból elfogják. Az ez alkalommal tett rendőri jelentésből közöljük azt a részt, melyből megértjük, mi módon tudta kiadványait úgy elterjeszteni, hogy azok jelenleg a legközönségesebb régi könyvek közé tartoznak. »Il y a dans Paris — jelenti a rendőrség 1702-ben — un homme d'épée, âgé de cinquante-cinq ans, qui (le débit des mauvais livres) porte beau et qui gagne du bien tous les jours à faire débiter dans Paris des livres pernicieux; il se nomme Montfort de Courtils ... Il a sa femme, son frère et sa belle-soeur qui les débitent aux libraires du Palais et à ceux sur le quai des Augustins et dans toutes les principales maisons de Paris. Il a aussi plusieurs colporteurs à sa dévotion, dont il se sert pour les distribuer dans Paris. Il est compositeur. Il a composé le testament politique de feu M. de Louvois et de feu M. Colbert, et la vie de M. de Turenne ... Il va souvent en Hollande faire imprimer les ouvrages qu'il compose. Il a le secret de les faire entrer dans Paris comme il veut par des correspondances secrètes. Il en fait des débits extraordinaires; il les vend en blanc; il a un relieur attiré pour les relier, dont il y en a eu un qui se nommait Bobért ... Il dit qu'il a un commissaire qui le protège, sa femme même s'en est vantée. C'est le commissaire Delamare.« (Archives de la Bastille. X. 9.) Courtilz 1711-ig ült a Bastille-ban s 1712. máj. 6-án halt meg. Termékeny író volt, csapongó képzelemmel. Állítólagos történelmi műveiben, melyeket név nélkül, Colbert és Louvois neve alá rejtözve, vagy Montfort álnév alatt adott ki, több a regényszerű, mint a valóság. Kortársai kormányrendszerői és politikájáról mind a mellett sok igen becses megfigyelése és észrevétele máig tartja magát az irodalomban. Nyomatott és kéziratban levő műveinek száma körülbelül

ötven darabra rúg; sorozatát közzé tette a Journal des Savants, d'octobre 1760. — 9 művét L. Janmart de Brouillant sajtó alá rendezte s nagy fénynyel adatja ki Quantinnl: Oeuvres choisies de messire Gatién de Courtilz, seigneur de Sandras et du Yergeri (1664—1712) ez. alatt. Le Livre, 10. févr. 1887. p. 93.

= Testament politique de Messire Jean Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'état où l'on voit tout ce qui s'est passé sous le régné de Louis le Grand, depuis l'an 1643 jusqu'à la mort de ce ministre en 1683. Avec des remarques etc. Hely nélkül. Imprimé sur la copie de la Hâve, de Henry van Bulderen. 1693. 12-r.

* Catalogue des livres de feu M. Bellanger. Paris, 1740. No 3049; Bibl. Nat. Párizs.

— Testament politique de M. Jean Baptiste Colbert, etc. où l'on voit tout ce qui s'est passé sous le régné de Louis le Grand, jusqu'en l'année 1684. Avec des remarques, etc. Suivant la copie imprimée a la Haye, 1693. 12-r.

* Császári egyetemi könyvtár, Kiew.

= Testament politique de M. Jean-Baptiste Colbert, etc. Suivant la copie de Paris, La Haye, H. van Bulderen, 1693. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

= Colbert. His political testament, wherein is an account of ail that hath passed under the reign of Lewis the XIV. unto the year 1684. Translated from the Erencli. S. d. (XVII. század.)

* British Muséum, London.

= Testament politique de Mr Jean-Baptiste Colbert. A la Haye, chez Henri van Bulderen, *marchand* libraire, dans la Pooten, au Mezerai. 1694. 12-r.

* Bibliothèque de l'Arsenal, Párizs; Hof- u. Landesbibliothek, Karlsruhe és Múzeumi könyvtár, Budapest, melynek lajstromába tévesen vették fel 1684-re. A múzeumi példányon ugyanis a nyomtatási év: M. DC. XXCTV., melyben azonban egy »X« a század és tízes-évek közt meghagyni szokott hézagba *tintával van írva*; ezt tehát nem számíthatjuk, s akkor évszámul 1694-et nyerjük. — A »Catalogue des livres de la bibliothèque de feu Mme

lu marquise de Pompadour.« Paris, 1765. N° 2905 alatt, szintén említ ugyan »Testament politique de J. B. Colbert, Ministre d'Etat (par de Courtilz). La Haye, Heuri van Bulderen. 1684. in-12.« czimii munkát: de melyet minden valószínűség szerint, hasonlóan azonosnak tartok ezen 1694-ki kiadással. 1684-et csak tévedésből, a mű cziméből írhatták kiadási évfűi.

= Testament politique de *Messire* Jean-Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'Etat, etc. A la Haye, chez Henri van Bulderen, *mardi*, libraire, au Mezerai. 1694. 12-r.

* Egyetemi könyvtár, Budapest, hova a Mircse-féle gyűjteményből került; Bibl. Hat. Párizs. — E két utóbbi kiadás czímlapján, a dőlt betűkkel szedett helyeken kívül, még csak az az eltérés, hogy a kiadó czége mindeniken másfajta betűkkel van szedve. A szöveg nyomdai beosztása több helyt nem egyezik meg egymással; tehát mind a kettő egészen új nyomtatás. E munkának első, 1693-ki kiadása a legkülönb, mely új betűkkel, hollandiai mártott papirosra nyomtatott; míg a többiek, bár mindig újonnan, de régi betűkkel, itatós papirosra nyomtatvák. Úgy az első kiadás, mint ezen új meg új lenyomatai, 501 lapra terjednek.

= Testament politique de Colbert, etc. La Haye, chez P. Philips. 1694. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

= Testament politique de Colbert, etc. Hely nélkül. Sur l'imprimé à la Haye chez Henry van Bulderen. 1694. 12-r.

* Bibl. Nat. és Bibliothèque Sainte-Geneviève, Párizs.

= Testament politique de Colbert, etc. Hely nélkül. Suivant la copie imprimée à la Haye chez Henry van Bulderen. 1694. 12-r.

† Bibl. Nat. és Bibliothèque de l'Arsenal, Párizs.

= Herrn Johann Baptista.“ Colbert, Koniglichen Frantzösischen Ministri und Staats-secretarii Politisches Testament Darinne zu sehen Was sich unter der Regierung Ludwig des Grossen | bisz auf das Jahr 1684. begeben; Nebenst Anmerkungen uber dieselbe. Ans dem Frantzosischen ins Deutsche fibersetzt. Zu finden bey Johann Jacob Wincklern 1694. 12-r: Dedication an seine Máj. den Kimig és An den Leser 18 számozatlan levél + 610 lap. A VI. fejezetnél újra kezdődik a lapszámozás, 237 lap.

* Bibliothèque Nationale, Párizs; Császári közkönyvtár, Wilna. — Drezdai nyomtatvány; mert J. J. Wincklern 1694-ben drezdai nyomdász, ld. Theophili Georgii Alig. Europäisches Bücher-Lexicon. Leipzig, 1742. I. 309.

= Testament politique de Colbert, etc. Hely és nyomd, nélkül. 1695. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs.

= Testament politique de Colbert, etc. La Haye, Henry van Bulderen. 1697. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs; Császári közkönyvtár, Wilna.

= Testament politique de Colbert, etc. La Haye, 1704. 12-r.

* Biographie Universelle. Paris, 1833. I. 679. lapon említve, ezzel a megjegyzéssel; » c'est une mauvaise copie du Testament politique du cardinal de Richelieu et a été fabriqué par Sandras de Courtilz.« Mint *ritka* mű említve: Cat. de livres de la libr. A. Fontaine. Précédé d'une notice par P. L. Jacob, bibliophile. Paris, 1878—79. No 1366.

= Testament politique de Messire Jean Baptiste Colbert, etc. A La Haye, chez Jean van Duren, marchand libraire dans le Pooten, près du Plyn. 1711. Avec privilege des Etats de Hollande et Westfrise. 12-r. Privilégié (hollandul) Henry van Bulderen részére, dd. 19 Juny, 1693. Epitre au roy. Avis au lecteur. Table des chapitres. 16 számozatlan levél + 501 lap.

* Finspongs Bibliotek, Finspong (Svédország); Egyetemi könyvtár, Moszkva.

= Recueil des testamens politiques du Cardinal de Richelieu, du Duc de Lorraine, de M. Colbert et de M. de Louvois. Divisé en IV volumes. Tome III. Contenant le Testament de Messire Jean-Baptiste Colbert, Ministre et Secrétaire d'Etat. A Amsterdam, chez Zacharie Châtelain, sur le Dam. 1749. 8-r. 8 számozatlan lev. + 486 lap.

* Városi közkönyvtár, Odessa; Bibliothèque de l'Arsenal, Párizs. — Quérard szerint (Les supercheries littéraires dévoilées. Paris, 1847. I. 266. N° 1184), nem a címlapon említett Amszterdamban, hanem Párizsban nyomtatott.

La vie de Jean-Baptiste Colbert ministre d'état, sous Louys XIV. roy de France. A Cologne (Hollande), 1695. Címelőző lapján rossz rézmetszet e fölirattal: dean Bap^{te} Colbert ministre d'état. 12-r.

* Egyetemi könyvtár, Budapest, a Mircse-gyűjteményből; Bibl. Nat., Bibl. de l'Arsenal, Párizs; British Muséum, London; Egyetemi könyvtár, Coimbra; Egyet. könyvt. Moszkva; Császári könyvt. Sz.-Pétervár (2 példány) és Wilna, valamint saját gyűjteményemben. Irta *Gatién Sandras de Courtilz*, Barbier szerint. Bayle hibásan tartotta e mű szerzőjének az »Intrigues galantes des rois de France« íróját, t. i. le sieur Yannel-t. — Colbert életéről szól a 305. lapig, onnét végig, vagyis a 333. lapig Colbert legidősb fiának, marquis de Seignelaynek életét írja le. Előszavában említi, hogy műve megírására a Histoire d'Emeric Comte de Tekeli (Tököli) írójának azon gondolata bírta, hogy miként a nyári gyümölcsöt, minél előbb le kell szedni, máskép megromlik: úgy a szereplő egyének életét minél előbb meg kell írni, máskép a múlton múló idő legigazabb vonásait eltörli, s nem tudjuk megkülönböztetni az igazat a hamistól. Nem akarta megírni Colbert életét addig, míg ő és fia miniszterek voltak, nehogy hízélgés gyanújába essék; csak most adja ki, mikor már mind kettő a sírban. A szövegben idézi a következő verset, mely nincs benne a Colbert haláláról írt, főntebb említett különféle versek gyűjteményében:

J'ay vû Colbert sur son lit de parade,
Et pour le contempler, avec plus de loisir,
D'un pas leger j'ai traversé l'estrade,
Et je me suis donné fort long-temps ce plaisir.
Mais étonné de voir chambres, salon, portique,
D'un lugubre appareil étaler tant de draps,
J'entendis un badaut qui me disoit tout bas,
Cesse de t'étonner: Ce fameux politique
Etoit le fils d'un courtaut de boutique.

— Vie de J. B. Colbert, ministre et secrétaire d'état (par Sandras de Courtilz) 2-e édition. Cologne (Hollande), Pierre le Vray. 1696. 12-r.

* Bibl. Nat. Párizs. — Pierre le Vray, a kiadó, ép oly költött személy, mint Pierre du Marteau.

= Des Welt-beriihmten Kônigl. Franzôsischen Staats-Ministers Herrn Johann Baptistæ Colbert, Lebens-Beschreibung; Ans déni Franzôsischen ins Tentsche abersetzt von C.

D. Dresden Bey Johann Jacob Wincklern 1696. 12-r. 418 lap. Ajánlat: An die Edle .. und Wohlweisen Herrn Wolfgang Andreas Eerbern J. U. C. und Churfl. Durchl. zu Sachsen bey dero Regierung wohlbestalltem Secretario, und Herrn Christian Ehrenreich Strobeln í J. U. C... . und... Stadt-Richter zu Alt-Dresden \ .. Czimelőző lapján rossz rézmetszvény: XIV. Lajos és Colbert, köpenyén a Szeutlélekrénd keresztjével. Mögöttük a háttérben néhány alak. Egy iratot vesz át Colherttől a király, aláírás végett. A metszvény felső sarkán lebegő függönyön: »Jean Bap^{te} Colbert Ministre D'Etat«; a metszvény talpán: »C: Otthofer sc.« Szolgai rossz utánzata az 1695-ki Vie de Colbert czimelőző képének; csak-hogy a francziánál nincs kitéve a metsző neve.

* Egyetemi könyvtár, Moszkva; Ilof- und Landes-Bibliotiek Karlsruhe. — »Zuschriffte« kezdődik, mely kelt »Leipzig den 20. Sept. 1695.« aláírva: »Der Übersetzer (!)«. E ritka mű ajánlata egyebek közt így szól: »Doch musz erinnern, dasz ein Elogium u. Panegyricus oder Lob-Rede \ nach der heutigen Mode, von einer rechten Lebens-Beschreibung so weit entfernet sey als die Schmeicheley von der Wahrheit; da hingegen in dieser die Laster sowohl als die Tugenden welche die zum Zweck gesetzte Persohn an sich gehabt i vorgestellet werden müssen. Denn die Menschen leben doch nicht als die Engel j«. . . hä ellenben Leti Gergely olasz műveit olvassuk »es scheint als ob der Mann mit Pleisz dazu bestellet wäre j dasz er die Leuthe loben müsste |.« »Aber wer Melanchthonis, Thuani, ingleichen der Käyser u. tapffern Generalen Leben beym Svetonio u. Nepote lieset | wird den Unterscheid gar leicht bemercken.« »Wenn die Historie insgemein einen Spiegel abgiebet | so ist wohl kein hellerer | u. der weniger trüget | als eine Lebens-Beschreibung; die in Vorhaltung der Laster u. Tugenden mir das Urtheil überlasset j welches von beyden an einem Menschen wohl oder heszlich stehe.« Ily mintaszerűnek tartja Colbert életét, bárki írta légyen. »Denn da lobt er ohne Schmeicheln j was Löbens würdig | u. verheelet auch im geringsten nicht | was er unrecht gethan | damit er sich so wohl von dem Argwohn eines Schmeichlers | als Satyristen | befreyen möge | unter welche letzteTM der Autor der Memoires pour servir à l'Histoire D. M. R. im Jahr 1668. in-12. u. die vielen Schimpf-Gedichte | die in dem Tableau du Gouvernement et de la Vie de Richelieu, Mazarin, Colbert et Fouquet, 1693. in-8o zu finden sind | gehören | welche von Colbert auff eine sehr verhaszte u. verdächtige Weise reden j da hingegen der

Verfasser des Colbertischen Politischen Testaments mm über-
setztem Autori sehr beykommt.«

= Vie de Jean Baptiste Colbert (par Sandras de Cour-
tilz) 1648—1690. Újra lenyomatva egész terjedelmében:
Archives curieuses de l'histoire de France depuis Louis XI.
jusqu'à Louis XVIII, par L. Cimber, L. F. Danjou. Ouvrage
destiné à servir de complément aux Collections Guizot, Bouchon,
Petitot et Leber. Paris, 2-e série, Tome IX. 8-r.

30.

Jean Baptiste de Seignelay ministre et secrétaire d'Etat.
— Les hommes illustres, qui ont paru en France pendant ce
siècle, avec leurs portraits au naturel. Par Mr. Perrault, de
l'Academie Française. Paris, 1696 1700.2 tomes en 1 vol.
N.-2-r.

* Bibl. Nat. és Bibl. de l'Arsenal, Párizs; Real biblioteca
de San Lorenzo del Escorial; Csász, könyvt. Sz.-Pétervár. —
Az arczkép Edelinck Gellert, művészi metszvénye; Colbert csa-
ládi czímerét a Sz.-Mibály és a Sz.-Lélek-rend jelvényei veszik
körüi. Becses két adat e műben a következő: »Le Cardinal Maza-
rin dit au Roy en mourant qu'il estoit infiniment redevable à Sa
Majesté; mais qu'en luy donnant Monsieur Colbert pour le servir
en sa place, il croyoit reconnoistre par là toutes les grâces qu'il
en avoit recettes.« V. ö. e művel, I. 18. Továbbá: »Parmi tant de
differentes et grandes occupations, il trouva du temps pour les
devoirs de sa famille et l'éducation de ses enfans, à laquelle il
donnoit plus de soins qu'aucun particulier qui n'auroit eu que cette
affaire« (p. 110).

= Jean Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'Etat
(p. 107—111). Les hommes illustres, qui ont paru en
France pendant ce siecle. Augmenté des Eloges des Messieurs
Arnauld et Pascal. Par Mr. Perrault, de l'Academie Française.
T. II. Suivant la copie imprimée a Paris. Chez Antoine Dezal-
lier, ruë Saint-Jacques, 1698. 8-r.

* Császári könyvtár, Sz.-Pétervár; Egyetemi könyvtár,
Moszkva.

= Jean Baptiste Colbert, marquis de Seignelay (p.
109-114). Les Hommes illustres qui ont paru en France
pendant le XVII-e siècle. Par Mr. Perrault. Tome Premier.

Troisième édition revue, corrigée et augmentée d'un second tome. A Paris, chez Antoine Dezallier, 1701. 8-r.

* Egyetemi könyvtár, Helsingfors; Os. könyvi. Sz.-Pétervár.

31.

Éloge funèbre de Jean Baptiste Colbert, par Pierre Tallemant. Paris, 1697. 4-r.

* Említi Oettiuger: Bibliographie biographique. Leipzig, 1850. No 4153.

— Eloge de Colbert prononcé a l'Academie Française, par M. l'abbé Tallemant le jeune. Közölve: Recueil des harangues prononcées par MM. de l'Académie Française dans leurs réceptions et en d'autres occasions différentes. Paris, 1698. p. 397—409. 4-r.

* Yoces, praeterea nihil. Tallemant abbét az akadémia hízta meg a dicsbeszéd tartásával.

32.

Compliment, fait le 13 juin, 1672, par Charpentier à Colbert, sur ce qu'il avait obtenu du Roi que l'Académie Française tint ses séances au Louvre. — Recueil des harangues prononcées par MM. de l'Académie. Paris, 1698. p. 205. 4-r.

= Compliment de Charpentier, de l'Académie Française, a Colbert (dd. 2. janvier 1673). - Recueil etc. mint fõntebb, 1698. p. 222.

* Tartalmukra nézve különbözõ beszédek. Mindkettõt, az Institut levéltárában lévõ »Régistres des délibérations de l'Académie Française, de 1672 à 1680« után, ismét közzé tette Clément: Lettres, etc. de Colbert. T. Y. 540 — 544.

33.

Éloge de Colbert, prononcé a l'Academie Française, par M. Barbier d'Aucour, reçu le 19 novembre 1683 a la place de Mezeray. Recueil des harangues prononcées par MM. de l'Academie Française dans leurs réceptions, etc. Paris, 1698. p. 377 380. 4-r.

E szép dicsbeszédet egész terjedelmében ú jra lenyomatta Clément: Lettres etc. de Colbert. T. YTI. p. CXCIII -CXCIV.

XVIII. század.

34.

Mémoires de M^l d'Artagnan, contenant quantité de choses particulières et secrettes qui se sont passées sous le règne de Louis le Grand. T. III. Cologne, 1701. 12-r.

* Igen sok Colbertre vonatkozó anekdotával. A kiewi császári egyetemi könyvtár példányán ez áll: »Artagnan (pseud. Gátien de Courtilz de Sandras)«. A nyomdabély, Köln, kétszék-kiviii költött; e kiadás hollandi.

35.

Colbert. Nouveaux caractères de la famille royale, des ministres d'état et des principales personnes de la Cour de France, avec une supputation exacte des revenus de cette couronne. A Ville-Franche, chez Paul Pinceau, 1703. 12-r.

35.

Histoire de France sous le regne de Louis XIV, par M^l de Larrey. Rotterdam, Bolim et C., 1718. Tome IV. p. (18. »Iean B. Colbert« aláírással a miniszter igen fiatalított arczképe; mellén a Szentlélek-rend keresztje. A rézmetszvény alsó keretében Colbert címere.

37.

Bibliotheca Colbertina: seu catalogus librorum bibliothecae, quae fuit primum J. B. Colbert, regni administri, deinde J. B. Colbert, march. de Seignelay; postea J. Nie. Colbert, Rothomag. archiepisc.; ac demum Caroli-Leonorii Colbert, comitis de Seignelay. Parisiis, 1728. 12-r. 3 kötet.

38.

Bibliothec des Herrn Colberts (S. 23(1, 237). Séjour de Paris, oder getreue Anleitung, welchergestalt Reisende von Condition sich zu verhalten haben, wenn sie ihre Zeit und Geld nützlich und wohl zu Paris an wenden wollen von J oachim Christoph Nemeitz j fürstl. Waldeck. Hof-Ratli. Franckfurth, verlegts Fr. W. Förster, 1728. 8-r.

* A Colbert-féle könyvtár abban az időben, e mű szerint 30.000 kötetből állott volna; a könyvtárnok: »Herr Milhet.«

= Bibliothec des Herrn Oolberts (S. 240, 241). Sejoui de Paris, etc. 4-te Auflage. An vielen (hthen vermehret und verbessert. Strassburg, 1750. 8-r.

* A könyvtár e szerint 20.000 kötetből áll s a Sainte-Geneviève könyvtárában van elhelyezve. A könyvek jó részét 1728-ban darabszámba adták el; »unter andern soll der König v. Portugall die allerraste gedruckte Bibel des Boberti Stephani daraus bekommen, und 5500 livres davor bezahlet haben.« A kéziratokat már ezt megelőzőleg a francia királyi könyvtár szerezte meg. — Mindkét ritka művet a helsingforsi egyetem könyvtárában használtam.

39.

A JVI. Colbert. Lettres historiques de M. Pellisson. Paris, 1729. III. 421.

* E levél arról szól, hogy miként kell magasztalni a királyt; tartalmának lényegét ismertettük, II. 58, 59. Nézetem szerint e levélben Pellisson voltaképp tervrajzát adja XIV. Lajos életíratának, melylyel, mintán 1670-ben katholizált, megbízott.

40.

XVII. Jean Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'Etat, reçu à l'Académie en mars 1667. mort le 6. septembre 1683. Histoire de l'Académie Française depuis 1652. jusqu'il 1700. Par M. l'abbé d'Olivet. A Amsterdam, chez J. Frédéric Bernard, 1730. p. 135—138. 12-r.

* Városi közkönyvtár, Odessa. — Ki van emelve e műben, hogy 1640-től egész 1730-ig csupán Colbert-t és d'Argensout mentették föl a székfoglaló tartásától, p. 118.

41.

Colbert, ein berühmtes frantzösisches Geschlecht, etc. — Jo. Bapt. Colbert, marquis de Seignelay u. de Chateaufort sur Cher, baron de Sceaux, Linieres, Ormois etc. — Grosses vollständiges universal Lexicon. Halle u. Leipzig, J. H. Zedier, 1733. V. 644 -651. 2-r.

* Eredeti források, u. m. Mémoires de Montglat, de Choisy, de Motteville, d'Amelot és Basnage Annales-ei alapján írt életrajz.

42.

Bibliotheca Colbertina manuscriptorum, quae inter praestantissimas Europae numerabatur, non ita pridem in Regiam

inducta. — Bernard, de Montfaucon-nâl: Bibliotlieca bibliothecarum manuscriptorum nova, Parisiis, 1739. II. 922 1014.

43.

Jean Baptiste Colbert, chevalier, marquis de Seignelay, et de Château-Neuf-sur-Cher: baron de Sceaux, de Liniers. d'Ormois, etc. ministre et secrétaire d'Etat, commandeur et grand trésorier des Ordres du roi. contrôleur général des finances, sur-intendant des bâtimens, et ordonnateur général des arts et manufactures de France. — Les vies des hommes illustres de la France, depuis le commencement de la monarchie jusqu'à présent. Par M. (Jean du Castre) D'Auvigny. Tome cinquième. A Amsterdam, et se vend a Paris, chez Le Gras, Grande Salle du Palais, à la Couronnée, 1739. p. 249—399 k. 8-r.

44.

Généalogie de la maison de Colbert. Recueil des titres de la maison d'Estouteville. 1741. 4-r.

* Nem láttam. Említi Villenave a Michaud-féle Biographie Universelle-ben, T. IX. p. 224.

45.

Colbert et Suétone. Bolaeaua, ou Entretiens de Monchesnay avec l'auteur. Amsterdam, 1742. p. 44.

* Boileau egy szellemes vágása, melynek éle: »J'admire M. Colbert, qui ne pouvoit souffrir Suétone, parce que Suétone avoit révélé la turpitude des empereurs; c'est par là qu'il doit être recommandable aux gens, qui aiment la vérité.«

46.

»Tombeau de M. Colbert. Tome 3. p. 10.« (rézmetszvény). Description de Paris, de Versailles, de Marly, de Meudon, de S. Cloud, de Fontainebleau, et de toutes les autres belles maisons et châteaux des environs de Paris. Par M. Piganiol de la Force. Tome III-me contenant les quartiers de S. Eustache, des Halles, de S. Denys, de S. Martin et de la Greve. Avec des figures en taille-douce. Nouvelle édition. A Paris, chez Charles-Nicolas Poirion, 1742. k. 8-r.

47.

L'ombre du grand Colbert, le Louvre et la ville de Paris, dialogue. La Haye (Paris), 1749 12-r. 165 lap.

* Írta *La Font de Saint-Yenne*, ld. Barbier: Dictionnaire des ouvrages anonymes. Paris, 1875. III. 709. A nyomda helye nem Hága, hanem Párizs: Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Duc de la Yalliere. T. IX. No 23. p. 579, szerint.

E mű mintája, a dorpati egyetemi könyvtárban meglévő: »L'ombre du marquis de Louvois, consulté par Louis XIV, Cologne, 1692.« (12-r.) czímű röpirat.

= L'ombre du grand Colbert, etc. Avec des réflexions sur quelques causes de l'état présent de la peinture en France, et quelques lettres à ce sujet. Hely nélkül (Paris), 1752. 12-r. LXX + 367 l.

48.

Monsieur Colbert. Lettres de Madame de Maintenon. Paris, chez Pollin, fils, 1753. Tome II. p. 201.

* E remek »portrait« mindössze ennyi: »Rétablit les finances que les prodigalités de Fouquet et l'avarice de Mazarin avoient mises dans un grand desordre. Il protégea tous ceux qui se distinguèrent par quelque mérite et quelque talent. Il favorisa le commerce. Il étoit haï, parce qu'il étoit dur et froid. Il étoit modeste, et avoit la foiblesse de vouloir passer pour gentilhomme. On l'a loué après sa mort; mais le plus grand éloge qu'il ait reçu a été de la part de tous ses successeurs. Les chagrins que M. de Louvois lui causoit en portant le roi à toutes sortes de dépenses, abrégèrent ses jours. Il éleva trop sa famille; mais il est vrai que sa famille a bien servi.« Lavallée, Maintenon asszony levelei nagy részét hiteleseknek, Grimblot nem hiteleseknek tartja. Műveik ismertetésében (De l'authenticité des lettres de Mme de Maintenon. Revue des deux mondes, 15 janv. 1869) Geffroy A. közvetítőleg lép föl. de mégis inkább az utóbbi véleményéhez hajlik s e kiadásról ezeket mondja: »recueil en deux petits volumes publié par La Beaumelle dès 1752. Nous avons raconté (p. 372) quand et comment l'éditeur avoit trouvé les éléments de son premier travail. Racine fils lui avoit confié ses copies d'un certain nombre de lettres de Mme de Maintenon: mais on se souvient que l'impatient La Beaumelle, en examinant ces papiers, y avoit regretté bien des vides, auxquels il avoit suppléé par ses propres inventions. Le cahier de Racine contenait outre les lettres authentiques, des anecdotes recueillies dans les souvenirs des dames de Saint-Cyr. Il courait de plus une foule

de récits, enfantés soit par la malignité et l'envie, soit par l'admiration maladroite, comme il arrive autour des destinées éclatantes ou singulières. Rien de plus simple que de forger avec ces traditions des lettres qui seraient sinon vraies, du moins vraisemblables. On avait des modèles, la matière était sous la main: telle fut l'origine de cette fabrication, qui a trompé tous les historiens de Mme de Maintenon.« T. (XIX. p. 37(i. Lehet, hogy holmi gondatlan történéseket megcsalt a Maintenon asszony levelei közt kiadott 22 arczkép; de a gondosabbak (kik közé aligha sorolható Geffroy úr) bizonyára elolvasták az »aulecteur« szóló előszót, melyben *maga a kiadó mondja*, hogy a 22 arczkép közül 15 (köztük Seignelay marquis-é) *nem Maintenon asszon g műve*. Ott u. i. ez áll: »J'ai cru, ami lecteur, que tu verrois avec quelque plaisir les portraits suivans. Ils ne sont pas tous de Madame de Maintenon: il n'y a que ceux de Turenne, de Condé, de *Colbert*, de Louvois, de Madame de Longueville, et du Duc d'Orléans qui lui appartiennent. *Les autres sont d'une autre main*.« p. 191. — Megemlítjük még, hogy Lavallée (Correspondance générale de Mme de Maintenon. II. 817.) Maintenon asszonynak gyakran idézett levelét: »à Mme de Saint-Géran sur la mort de Colbert. Fontainebleau, le 10 sept. 1683.« határozottan hamisnak nyilvánítja.

49.

(Sur J. B. Colbert.) — Histoire politique du siècle, par Maubert de Grouvest. Londres, 1754. I. partie, p. 51.

50.

Le génie du Louvre aux Champs-Élysées. Dialogue entre le Louvre, la ville de Paris, l'ombre de Colbert et Perrault (par de la Fond de St-Yenne.) (Paris, 1756) 12-r.

* Említve: Bibliothèque historique de feu M. Emile Bigilion. Paris, 1878. II. 92. Y. ô. a 47. sz. alatt idézett művel.

51.

(Colbert, 1661 1683.)—Recherches et considérations sur les finances de France depuis l'année 1595 jusqu'à l'année 1721. Tome I. Contenant les trois premières époques. (Par François Véron de Forbonnais.) A Basle, aux dépens des Freres Cramer, 1758. 4-r. 595 lap.

* E két vaskos kötetből álló munkában az első kötet második fele: »Troisième époque: Année 1661 oct. jusqu'à l'année 1683. oct.« egészen Colbert pénzügyi közigazgatásáról szól, évszám szerint. E rendkívül alapos monographia írója az összes addig megjelent műveken, továbbá királyi rendeletek, végzések

és kiadványokon kívül, jórészt a Colbert család levéltárából és az akkori királyi könyvtár kézírataiból merítette adatait. A következő kiadás II. köt. 123. lapján ezt írja: »quoique la communication de ce qui reste des papiers de ce grand homme m'a été accordée par sa famille«... etc. Ez egyébként a szövegből is kivehető. Colbert kormányzatára vonatkozólag az egész múlt században egyedül Forbonnais használt fül nagyobb mennyiségű kézirati anyagot, s erre vonatkozik a szerző megjegyzése saját munkájáról: »il sera le premier de ce genre« (II. 124.).

= (Colbert.) *Recherches et considérations sur les finances de France, depuis 1595 jusqu'en 1721.* Liège, 1758. (2-e édition.) Hat kötet, k. 8-r.

* Colbert pénzügyi rendszerét a II. köt. 122 — 394. és a III. köt. 1—283. lapjain ismerteti.

52.

J.-B. Colbert, marquis de Seignelay, etc. — *Le grand dictionnaire historique*, par M. Louis Moréri. III. (800 802.) Paris, chez les libraires associés, 1759.

* A nagy hírű munkához méltó életrajz. Nevezetes észrevétele: »Le mérite des plus modestes ne pouvoit se cacher à la vigilance de M. Colbert, qui prenoit soin de le déterrer jusque dans les pays les plus éloignés, pour l'exposer aux libéralités du roi.«

58.

Mémoires de Charles Perrault, de l'Académie Française, et premier commis des bâtimens du Roi. Contenant beaucoup de particularités et d'anecdotes intéressantes du ministère de M. Colbert. Avignon (a. m. Párizs), 1759, k. 8-r.

* Teljesen megbízható, nagybecsű forrásmunka Colbertnek a művészetek körüli kifejtett tevékenységéről. Az előszó szerint, a szerző saját kéziratáról adták ki ez emlékiratokat.

= *Mémoires de Charles Perrault, édit, de M. Paul Lacroix* (1842).

54.

Imitation de la première Ode d'Horace Maecenas atavis. A Monsieur Colbert, ministre d'Etat, et contrôleur général des finances. 1675 (p. 29—32.) — *Oeuvres de Madame et de Mademoiselle Deshoulières.* Nouvelle édition. Augmenté de

leur éloge historique, et de plusieurs pièces, qui n'avoient pas encore été imprimées. Tome premier. A Paris, chez David l'aîné, libraire, rue Saint Jacques, à la plume d'or. 1762. Avec approbation et privilège du Roi.

* 11 versszak Madame Deshoulières-től; az első:

Illustre protecteur des filles de mémoire,
 Ministre vigilant, dont les soins précieux.
 De l'auguste Louis, éternisent la gloire;
 Colbert, dont les travaux des ans victorieux,
 De miracles divers enrichiront l'histoire:
 Vous, par qui l'on voit à la fois
 Les beaux arts rétablis, le commerce, les loix:
 Vous, dont la sage prévoyance
 Au milieu de la guerre entretient l'abondance
 Dans les vastes états du plus vaillant des rois:
 Pour connoître des coeurs quelle est la différence,
 Quittez pour un moment vos pénibles emplois.

Madame Deshoulières költeményeinek első kiadása • Paris, Ve de Séb. Mabre Cramoisy, 1688. 8-r. — Réimpr. Paris, Jean Viliette, 1694; seconde partie, ugyanott, 1695 és 1707; a két rész együtt, 1724; Paris, David, 1747 s 1753, 12-r. Madame s Mademoiselle művei együtt: Paris, impr. de Crapelet, an VU (1799), 2 köt. 8-r.; Paris, stéréotype d'Heran, 1809. 2 köt. 12-r.; és a Collection des poètes français XVII. s XVIII. kötete gyanánt, Paris, 1821.

55.

Éloge de Jean-Baptiste Colbert par M. d'Autrepe.

Genève; et Paris, Valade, 1768. 8-r.

= Éloge de Colbert (név nélkül.) Genève; et Paris, Valade, 1773. 8-r.

56.

Jean Baptiste Colbert. — Dictionnaire des portraits historiques, anecdotes, et traits remarquables des hommes illustres. Tome premier (p. 380—389). Paris, chez Lacombe, libraire, quai de Conty, 1768. 8-r.

Choisy, d'Auigny és a Fragments historiques publiés par Racine fils után írt életrajz.

57.

Apologie du système de Colbert, ou observation sur les jurandes et les maîtrises d'arts et métiers. Paris, Knapen, 1771. 12-r.

58.

Eloge de Jean Baptiste Colbert. Discours qui a remporté le prix de l'Académie française en 1773. (Par M. Jacques Necker.) Paris, J. B. Brunet, 1773. 8-r.

* A francia akadémia 1772-ben pályázatot írt ki Colbert dicsőítésére. A díjat Necker e műve nyerte meg, melyet legjobban jellemez a Biographie Universelle. Paris, 1833. I. 679. e szavakkal: »morceau éloquent, mais peu historique, où l'on apprend moins ce qu'a fait Colbert, que ce que ferait M. Necker, s'il était ministre.« — Az Éloge ismertetését lásd alább, 8 f. sz. alatt.

= Eloge de J. B. Colbert. Couronné par l'Académie française Dresden, 1781. 8-r.

= Des Herrn von Necker, königlichen französischen Finanzministers Lobrede auf Johann Baptist Colbert, die den Preis in der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Paris erhalten hat. Dresden, 1781. In der Walterischen Hofbuchhandlung. A czímlap mögött:

Est modus in rebus, sunt certi denique fines

Quos ultra citraque nequit consistere rectum.

8-r. 108 lap + Inlialt, 2 számozatlan lev.

— Eloge de Colbert, par une main financière. Le Vicomte de Barjac, ou Mémoires pour servir à l'histoire de ce siècle. A Dublin, de l'imprimerie de Wilson, et se trouve à Paris, chez les libraires qui vendent des nouveautés. 1784. T. 11.

* Néhány példányához hat lapnyi kulcs van mellékelve, a gyűjteményben szereplők álneveiről. E szerint szerzője M. Necker.

59.

Eloge de Jean-Baptiste Colbert. Discours qui a obtenu le premier accessit au jugement de l'Académie française, en 1773, par M. (Joseph François) Coster, premier commis au bureau de la Corse, au département de M. le contrôleur général. Paris, Brunet, 1773. 8-r.

60.

Eloge de Jean Baptiste Colbert. Discours qui a obtenu le second accessit au jugement de l'Académie française, en 1773; par M. p ***** (Jean de Pechmeja). Paris. Brunet et Demonville. 1773. 8-r.

61.

Eloge de Colbert, qui a concouru pour le prix de l'Académie française, par M. L*** R*** (l'abbé Joseph-Honoré Remv.) Paris, Valade, 1773. B-r.

62.

Eloge de Colbert. N° 41. (Par Jean-Baptiste-Bertrand Durban.) Paris, Prault, 1773. 8-r.

* Ennek és az előbbi két műnek szerzőit Barbier: Diet, des ouvrages anonymes. 1874. p. 68. után határozta meg.

= Eloge de Colbert. N° 41. (Par .1. B. Bertr. Durban.) Amsterdam; et Paris, Prault père, 1773.

63.

Examen du ministère de Colbert (par Mr. de Bruny, directeur de la Compagnie des Indes.) Paris, 1774. 8-r.

* Azt állítja, hogy Colbert diplomatai megbízásból Rómában járt volna. Ezzel félrevezette Clément-t is, ki Colbert római tartózkodásáról beszél első művében: Vie de Colbert, p. 92. Azóta, Colbert levelezéseiből kiderült, hogy Colbert sohasem volt Rómában, hanem őcsészét, Colbert Károlyt küldte oda Németországra vonatkozó diplomatai ügyekben.

64.

Tableau du ministère de Colbert (par *Fabre de Charrin*.) Mens agit at molem. A Amsterdam; et se trouve a Paris, chez Lejay, libraire, rue S. Jacques. J. F. Bastien, libraire, rue Petit Lyon, fauxbourg S. Germain. Angot, libraire, rue du Mail. 1774. 8-r. 152 lap.

E névtelen mű szerzőjét említi: Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le Comte de Mac-Carthy Reagh. Paris, 1815. T. II. N° 4697. A krakkói egyetem példányát használtam.

= Tableau du ministere de Colbert. Paris, Le day, 1774. 8-r.

* Az előbbivel alkalmasint azonos; említve: Cat. de la bibi. de feu M. le Duc de la Valliere. Paris, 1784. T. IX. No 22787.

65.

Eloge politique de Colbert, qui n'a point été présenté à l'Académie française pour le prix de St. Louis, 1773; par M. (Roche Antoine) de Pellissery. Lausanne, 1775. 8-r.

= Administration politique de Colbert; ouvrage qui par son érudition, ses principes économiques, calculs politiques etc. peut servir de répertoire universel des connoissances nécessaires à des administrateurs. Par M. R. Pellissery; en forme d'Eloge pour le prix de l'Académie françoise de 1773. et pour des raisons particulières point présenté. A Amsterdam et a Leipzig, chez Arkstée et Merkus. 1776. 8-r. VII. + 210. 1.

* Igen ritka kiadás lehet. Az egykorúak nem vettek róla tudomást, mert Pellissery éloge-ának csak a következő, londoni 1777-ki kiadására írták, hogy 2-e éditio; könyvészeti művekben sehol sem fordul elő; a párizsi Bibl. Nationale-ban sincs meg ez a kiadás, csak az 1775. és 77-ki. Én a madridi Biblioteca Nacional-ban bukkantam rá s annak példányát használtam.

= Eloge politique de Colbert, etc. par M. de Pellissery. 2-e éditio. Londres, 1777. Két kötet. 8-r.

66.

M. DC. LXXXIIL .Jean Baptiste Colbert (igen szép rézmetszvény). L'Europe illustre, par M. Dreux du Radier, avocat. Ouvrage enrichi de portraits, gravés par les soins du Sieur Odieuvre. Paris, chez Nyon l'aîné, 1777. N. 4-r.

* Igen jellemző adat van e műben Colbertnek a kitartó munkáról (travail opiniâtre) való felfogásáról. »Il donna un jour une liasse de papiers à examiner à un avocat dont il se servoit; l'affaire étoit pressée, et il ne lui accorda que huit jours pour en faire l'examen; après ce délai, l'avocat qui n'avoit pu faire ce que le ministre exigeoit, lui dit qu'il falloit au moins quinze jours: Eh, lui dit Colbert, que n'y passiez-vous huit jours et huit nuits, cela auroit valu vos quinze jours? — C'étoit la conduite qu'il tenoit souvent lui-même.«

67.

Colbert. Le mérite et les talents du grand Colbert ne le mirent pas à l'abri de la calomnie. — Esprit des meilleurs écrivains françois. Paris, chez Nyon etc. 1777. T. I. p. 162.

* Voltaire e verse:

Ce grand Colbert dont les soins vigilants
Nous avaiet plus enrichis en dix ans,
Que les Mignons, les Catins et les Prêtres
N'ont en mille ans appauvri nos ancêtres;
Cet homme unique, et l'auteur et l'appui

D'une grandeur où nous n'osions prétendre.
 Vit tout l'État murmurer contre lui;
 Et le Français osa troubler la cendre
 Du Bienfaiteur qu'il révere aujourd'hui.

Colbert. — Galerie de l'ancienne cour ou mémoires anecdotiques pour servir a l'histoire des régnés de Louis. T. I. (S. 1.) 1786. 12-r.

= Colbert. — Galerie etc. Seconde édition revue, corrigée et augmentée. T. I. (p. 329-346) 1788. 8-r.

68.

M. le Comte de Lamerville: De l'impôt territorial combiné avec les principes de Sully et de Colbert. Strasbourg, chez Rolland et Jacob. 1788. 4-r.

* Könyvészeti művekben nem lelem; csak futólag láttam a valladolidi Biblioteca provinciáiban.

69.

Mort de Colbert. Louis XIV. sa cour et le régent, par M. Auquetil. T. II. Paris, 1789.

* P. 120—129. »Colbert, ce ministre des finances et de la marine dont le nom et devenu un éloge,«

70.

Jean Baptiste Colbert, marquis de Seignelay, controleur général des finances sous Louis XIV. — Vies des surintendans des finances et des controleurs-generaux depuis Enguerand de Marigny jusqu'à nos jours. Paris, 1790. 3 kötet, 8-r.

* Szövegénél, sőt formájánál fogva is, teljesen történetellenes. Colbert atyja 1627-ben Párizsba költözött volna, hogy gyermekeinek jobb nevelést adhasson, kik közt Jean Baptiste volt a legidősebb, s ki nagy jövőt ígért, mert gyermekkorától szerette a tudományokat s a művészetet. Tudványból járta be Franciaországnak ipart s kereskedelmet űző vidékeit. A carroussel anekdotája kiczifrázva. A király látogatásánál leírva, mily érzelmek hatották meg úgy Colbert, mint a király szívet. »Colbert halálának híre az egész országot fájdalommal sújtotta« (láttuk!) »Igaz

így szólt Colbert — hogy az ország határai kijebb toltattak, de ez sok ezer *polgár* életébe került, s annak a veszedelemnek vagyunk kitéve, hogy a többit éhségtől s nyomorban elpusztúlni látjuk.« Yégül, ez az 1789-es eszméktől áthatott patriota-historicus, búcsút véve concitoyen hőségétől, így kiált fel: »ez a nagy ember a *nép* szószólója volt!«

= Lebeu Johaim Baptist Colberts, Marquis von Seignelay, General-Controleurs dér Finanzen unter Ludwig XIV. (S. 298—344) — Sully's und Colbert's der zwey berühmtesten Staats- und Finanzminister Franckreichs Leben. Aus dem Französichen. Bayreuth, 1793. Im Verlage der Zeitungsdruckerey, und iu Commission in dér Grauischen Buchbandlung in Hof. 8-r. 344 lap.

71.

Jean Baptiste Colbert. Arczképpel, melynek talpán: »N. Ponce, sculpcit (!) C. P. Marillier dél. A Paris, chez l'auteur.« — N. Ponce. Les illustres français ou tableaux historiques des grands hommes de la France, jusqu'en 1792. Paris, 1790 — 1816. 1 kötet. 2-r.

72.

Nouveau siècle de Louis XIV, ou Poésies-Auecdotes du règne et de la cour de ce prince; avec des notes historiques et des éclaircissemens. Tome second. A Paris, chez F. Buisson, libraire. 1793. 8-r.

* E négykötetes mű gyűjtője s verseinek magyarázója: *Sautreau de Marsy* (Ld. Clément: Histoire de la vie et de l'administration de Colbert, p. 410.). JEtitka munka; az odessai városi könyvtár példányát használtam. Tartalma: Mort de Colbert. Epitaphe de G. Impôts. De l'origine de C. Impôt sur le laitage, projeté par C. avant sa mort. Couplet sur les honneurs du tabouret, accordés aux femmes des MM. C. De la mort de C. Platon aux démons. Stances. Pelletier, successeur de C. Sur les armes de Fouquet, Le Tellier et Colbert. Csinos vers: Fouquet, czfmere mokus, Le Tellier-é gyík, Colbert-é kígyó:

Le petit écureuil est pour long-temps en cage;
Le lézard plus adroit, fait mieux son personnage:
Mais le plus fin des trois est un vilain serpent,
Qui s'abaissant s'élève et s'avance en rampant.
Sur le même sujet.
Voyez quelle est notre misère.
Que le palais de nos Césars
Devienné aujourd'hui le repaire
Des couleuvres et des lézards!

»A Colbert«; Fouquet védelmére, állítólag Hesnaud által írt vers, mely így kezdődik: »Ministre avare et lâche, esclave malheureux.« Midőn Colbert előtt említették e mérges sonnet-t, azt kérdé: »meg van-e benne sértve a király?« Nincsen, válaszolták. »Akkor

én sem érzem magam sértve.« Réponse au sonnet précédent (C'est C. qui est supposé parler lui-même). Sur Rouquet et son persécuteur. 20. déc. 1664: Jugement du surintendant. Allégorie sur les principaux ministres de Louis XIV. — A chansonok dal-lama is meg van jelölve e gyűjteményben.

XIX. század.

73.

Jolin Aikin. M. D.: *Jolm-Baptist Colbert, marquis de Seiguelai. — General biography, composed by J. Aikin, Th. Morgan, Mr. Nicholson and others. London. 1802. T. TT1. n. 4-r.*

* Voltaire: *Siècle de Louis XIV., Vies des surintend. de finance; és a Nouv. diet. List, alapján írt életrajz. A két elsőből semmi esetre, legfőljebb a harmadikból vehette a történelmi igazsággal homlokegyenest ellenkező ezen állításait: » J. B. Colbert was the son of Nicholas Colbert, lord of Vandiere, of a family originally from Scotland,« p. 53. — »He died in 1683, at the age of sixty-four, having received on his death-lid marks of the esteem and attachment of his sovereign,« p. 54.*

74.

Johann Baptista Colbert, *Controleur des finances unter Ludwig dem Vierzehnten. — Der Biograph. Darstellungen merkwürdiger Menschen der drey letzten Jahrhunderte. Halle, 1803. IL 257—288.*

* Az előbbi franezia élogeok nyomán írt értekezés.

75.

Fraucesco Mengotti: *U Colbertismo, ossia della liberta di commercio dei prodotti della terra. Jeligéje: Cereris sünt omnia munus. — Scrittori classici italiani. Parte mod. tóm. 36. Milano, 1804.*

1791-ben a Reale Societá Economica Firenzében e pályakérdést tűzte ki: »vájjon a népesség szaporodásának és a belföldi termelésnek célja előnyösebben érhető-e el a kézművek gyámolítása által, — a mennyiben a nyers termékekkel való kereskedést lekötjük, vagy pedig a kereskedés teljes szabadsága által.« A pályadíjat Mengotti e Colbert-ellenes, physiocrata elvek alapján álló műve nyerte meg; ugyanott nyert pályadíjat a követ-

kező 1792-ki évben Uel Commercio de' Romani című munkájával, melyben Smith Ádám tanait először ismertette az olasz irodalomban. A francia írók, köztük félig-meddig Clément is, őt tartják a »Colbertismus« elnevezés feltalálójának, holott ő erről mint régi névről beszél műve 256-ik lapján: »Questo sistema. chonacque in Francia nel secolo trascorso sotto il ministero di Colbert e che *présé* il nome da lui.«

76.

Heerwagel: Johann Baptist Colbert, französischer Finanzminister unter Ludwigs XIV. Regierung. — Geschichte u Politik. Fine Zeitschrift herausg. von K. L. Woltmann. Berlin, 1804. I. 202, 324. TI. 195. III. 12.

77.

Lettres de Colbert à Louis XIV. et de Louis XIV. à Colbert. — Oeuvres de Louis XIV. accompagnées d'explications historiques, de notes, etc. par Grouvelle et Grimoard. Paris, Treuttel et Wiirtz, 1806. T. III. et V. Hat kötetben, 8-r.

78.

(Conringius es Colbert levelezése. A göttingai könyvtárban lévő eredeti kéziratokból közölve: Mouiteur de Westphalie, 1812, N° 59. és Goett. Gél. Anzeigen, N° 45. Említ Peignot: Documens authentiques. Paris, 1827.)

79.

M. Colbert. — Particularités et observations sur les ministres des Finances de France les plus célèbres, depuis 1660 jusqu'en 1791. (Par Ant, J. B. Auget, baron de Montyon). Londres, Dulau, 1812. 8-r.

* E kitűnő munka írója már kézirati forrásokat is használt, mert például idéz egy töredéket a Bibl. Nat. Suppl, franç 3696—2. 4-o kéziratából: »Pour rendre compte au roy de l'estât de ses finances«, mely 1856-ig kiadatlan volt. Colbert-t erősen megtámadja a Le Tellier iránt tanúsított hálátlanságáért. Egyedül nála leljük a Versailles miatti jelenet azon vonását, hogy XIV. Lajos a flandriai olcsó építkezéseket tüntette volna föl előtte mintául: ez azonban lehet, hogy Perrault ilyenforma előadásának csak kibővített paraphrasisa. Colbert vagyoni viszonyairól stb., több, másutt nem lelhető adat van e műben, melyeket ép azért kell figyelembe vennünk, mert tudjuk, hogy de-Montyon lelkiismeretes író, ki levéltári anyagot is használt.

= M. Colbert. Particularités et observations sur les ministres des finances de France etc. par De Montyon. Paris, Le Normant, 1812. 2-r.

* A londoni kiadás után, az ajánlólevél elhagyásával s a szövegben is némi változtatásokkal készített kiadás.

80.

* Jean Baptiste Colbert, par V ve (= Villenave). Biographie universelle, ancienne et moderne Ouvrage entièrement neuf, rédigé par une société de gens de lettres et savants. Paris, Michaud frères, *ISIS*. Tome 9-me, p. 208 - 225.

* Igen alapos cikk.

81.

Colbert, 1661—1683. — Essais historiques et critiques sur la marine de France de 1661 à 1789, par un ancien officier de la marine royale de France. (Par le chevalier de La Serre.) Londres, imp. de Schulze et Dean, 1813. 8-r.

82.

Lémontey: Notice sur Jean-Baptiste Colbert. — Revue encyclopédique. 1822. XIV. 469.

Az Académie françaiseban tartott értekezés, melyben a szellemes reactionarius védelmébe veszi Colbert-t, ki a szabadkereskedést, legalább szerinte, ellenezte. »Ses erreurs même mondia furent utiles et les économistes en les découvrant (!) ont moins ébranlé qu'émuré sa gloire.« Alkalmi irat, történelmi mélyebb tanulmány híjával.

= Notice sur J. R. Colbert (aláírva: Lémontey.) (Extrait de la Revue encyclopédique, juin, 1822.) (Paris,) imp. de Buseher (év nélkül). 8-r.

Lémontey: Notice sur Colbert. — Galerie française, 1822. 4-r.

— Notice sur J. B. Colbert. — Oeuvres complètes de Pierre Edouard Lémontey. Paris, 1829. Tome Y.

83.

Louis XIV. et ses principaux ministres. Galerie historique. Paris, Renouard (imprimerie de Firmin-Didot), 1823. k. 4-r.

¹⁾ Díszmunka. A hat arckép közt egyik Colbert-é, Rogertől.

84.

Documens authentiques et détails curieux sur les dépenses de Louis XIV. en bâti mens et châteaux royaux (particulièrement Versailles); en gratifications et pensions accordées aux savons, gens de lettres et artistes, depuis 1663; en établissemens, monumeus. etc., etc., d après un manuscrit du temps de Colbert, récemment découvert à Dijon, et entièrement conforme aux anciens états et mémoires originaux, relatifs à ces dépenses, déposés aux archives du Gouvernement, et dont on donne les résultats. Le tout accompagné de notes historiques, entremêlées de quelques lettres de Louis X.L\ , de Mlle de Montpensier, du duc d'Estrées, de Colbert, de Chapelain, de Mézeray, de Mansart, etc., etc. Par Gabriel Peignot. Paris, Jules Eenouard, libraire, rue de Tournon, X^o 6. Victor Lagier, libraire, rue Hautefeuille, N° 3. 1827. 8-r. XIX + J 73 + 3 számozatlan lap. (Dijon, Frantin,imprimeur du roi.)

¹⁵ Ainateur-kiadás, XIV. Lajos mellképével. »Total de 1 édition 5 exemplaires sur papier vélin. 275 exemplaires sur beau papier lin.« En a helsingforsi egyetemi könyvtár példányát használtam. A szerzőnek 1819-ben Dijonban véletlenül jutott a kezébe: Bastimens du Roy felíratú három kötet egykorú kézirat 1664, 1665 és 1666-ból, mely XIV. Lajos építkezéseiről, főkép a versailles-iakról szól, s Peignot véleménye szerint, valamely Colbert-korabeli építkezési intendáns tulajdona lehetett.

85.

J. B. Colbert, né a Reims en 1619., mort en 1683. P. octobre 1664. au gouverneur de la Bastille. Collection de M. de Chateaugiron (10 sornyi kézirat, hasonmással.) — Iconographie des hommes célèbres ou Collection de fac-similé de lettres autographes et de .signatures. Tome I. Paris, Alexandre Mesnier, 1828—1830.

86.

Éloge de Colbert, par M. Necker. Prix d'éloquence de l'Académie française. — Réflexions d'un ignorant après avoir lu l'éloge de Colbert. — Mindkét értekezés közölve: Correspondance inédite de G rimm et 'de Diderot, et recueil de lettres poésies, morceaux et fragmens retranchés par la censure impériale en 1812 et 1813. Paris, chez Fume et Lad range, 1829. p. 381—394. és p. 394—398.

87.

Règne de Louis XIV. Deuxième époque: Administration de Colbert. 1661 — 1683. — Histoire financière de la France, depuis l'origine de la monarchie jusqu'à la fin de 1786, par M. A. Bailly, inspecteur général des finances. Paris, Moutardier, 1830. 1. 411—486.

88.

Jean-Baptiste Colbert, ministre et secrétaire d'état, contrôleur-général des finances sous Louis XIV. — Biographie universelle ou dictionnaire historique. Paris, 1833. 1. 678.

89.

The gallery of portraits; with memoirs. Vol. 1—7. (Tasso, Sobieski, Daguesseau, Cromwell, L. de Vinci, Correggio, Ariosto, Colbert, etc.) London, 1833—37. 8-r.

90.

Particularités secrètes de la vie de Louis XIV, par M. Colbert. Accouchements de mademoiselle de La Vallière (Année 1664.) — Revue rétrospective ou bibliothèque historique. Publiée par M. J. Taschereau. Paris 1833 —38. 2-e série. T. IV.

* Újra lenyomatva: »Particularités secrètes etc. par M. Colbert«, továbbá: »Journal fait par chacune semaine de ce qui s'est passé, qui peut servir a l'histoire du roy« czimek alatt: Lettres, instructions et mémoires de Colbert, VI. 464—490. Appendice. E kiadás Taschereau-énál bővebb, kinek közléséből a királynak és Boucher-nak Ml le la Vallière lebetegedésére vonatkozó czédulái hiányzanak.

91.

Gratification de Louis XIV. à des savons étrangers. Lettres de Colbert (Année 1663.)' Rapports de Chapelain; Colbert sur des projets d'académies (Année 1663.)— Taschereau: Revue rétrospective, etc. T. VI.

92.

Projets de réformes dans l'administration de la justice, par Colbert (Année 1665.) — Taschereau: Revue rétrospective. T. IX.

93.

Lettres de Colbert au cardinal de Mazarin. 1660. —

Bulletin de la Société de l'histoire de France. Paris, 1834. L. 217 s köv.

94.

Lettres du cardinal de Mazariu à Colbert. 1659., 1660. — Bulletin de la Soc. de l'hist. de France, 1834: 171 s köv., 1885: 220.

95.

Lettres de Colbert à Le Tellier. 1650. — Bulletin de la Soc. de l'hist. de Fr. 1835. II. 112 s köv.

* Ez utóbbiakat, s az előbbieneknek is jó részét, szintén a Bibl. Nat. Mss. Baluze, Papiers des Armoires, vol. 331. után, újra lenyomatta Clément: Lettres etc. de Colbert. I. 13 s köv.

90.

J. B. Colbert. Services qu'il a rendus; I la bibliothèque du Roi. Les cinq cents Colbert. Petits fonds Colbert, etc. Les manuscrits françois de la bibliothèque du Roi, par M. Paulin. Tome I. Paris, Techener, 1836. 8-r.

97.

Sur la bibliothèque de Colbert. — Bulletin du Bibliophile, n° de mars, 1836. 2-e série, p. 146.

98.

Colbert (par M. Reynaud). — Encyclopédie nouvelle. Publiée sous la direction de P. Leroux et J. Reynaud. Paris, 1841.

* Egyik legkiválóbb ismercttári czikk a francia irodalomban, melyre máig hivatkoznak, s pl. ennek alapján van írva a Nouvelle biographie générale. Paris, Firiin Didót, 1855. XI. kötetében megjelent Colbertről szóló közlemény.

99.

Colbert, né en 1619, mort en 1683. — Les grands hommes de la France par M. Théod. Muret. Tome 2-me. Paris-Lyon, Périsse frères, 1841. p. 25 -38.

100.

Colbert (arczképpel). — Portraits et histoire des hommes utiles. H ommes et femmes de tous pays et de toutes conditions qui ont acquis des droits à la reconnaissance publique par des

traits de dévouement, de charité, par des fondations philanthropiques, par des travaux, des tentatives, des perfectionnements, des découvertes utiles à l'humanité, etc. Publiés et propagés pour et par la Société Montyon et Franklin. Tome VI. Paris. H. Lebrun, 1841. n. 4-r.

101.

Histoire du ministre des finances de Louis XIV. Jean Baptiste Colbert, par Alfred de Serviez. Paris, Debécourt, 1842. 18-r.

Uj adatokat közöl arról, hogy mikép vezette vissza Colbert Mademoiselle de la Vallière-t az udvarhoz.

102.

P. S. Noyon: De Oolberto. Dissertatio inauguralis juridica. Trajecti ad Rhenum, 1848. K-r.

103.

De l'organisation industrielle et de la législation douanière de la France, avant le ministère du Colbert, par M. L. TVolowski; mémoire lu à l'Académie des sciences morales et politiques le 11 mars, 1843. — Revue de législation et jurisprudence. Paris, mars, 1848. XVII.

— Rapports de l'organisation, etc. par M. Wolowski (p. 203); par MM. Charles Lucas, Passy et de Rémusat (p. 217). — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques. T. III.

104.

(Colbert levelezése Mazarinnel és XIV. Lajossal, — 5 hasonmással; valamint Orléans-i Fülöp herczeg és Seignelay őgróf egy-egy levele Oolbertbez. 1659. oct. 12 1674. jun. 9.)

Documens historiques inédits, tirés des collections manuscrites de la bibliothèque royale et des archives ou des bibliothèques des départements, publiés par M. Champollion-Figeac. Paris, Firmin Didot frères, 1843. Tome II. 493—531.

105.

Jean Baptiste Colbert. — Neuer Pliitarcli. Pestli, Conrad Adolf Hai tiében, 1844. B. HT. S. 309—311. X. 8-r.

* Arczképe: »Stahlstich v. Carl Màyér's Kunstanstalt in Nüttnberg.«

106.

Projet d'un monument à Colbert pour Reims, sa ville natale, exécuté en relief par M. E. Farochon. Paris, imp. de Rignoux (1845). 4-r.

107.

Histoire de la vie et de l'administration de Colbert, contrôleur général des finances, ministre-secrétaire d'Etat de la marine, des manufactures et du commerce, surintendant des bâtiments; précédée d'une étude historique sur Nicolas Fouquet, surintendant des finances; suivies de pièces justificatives, lettres et documents inédits; par M. Pierre Clément. Paris, Guillaumin, 1846, 8-r. 520 l.

Jean-Pierre Clément (szül. 1809., megh. 1870-ben) ezen első művét eredetileg jó részben hírlapi cikkekkül írta: »Le volume qui est intitulé aujourd'hui: La vie et l'administration de Colbert, etc., se compose, en partie, d'une série d'articles insérés dans un recueil périodique (*le Correspondant*). L'auteur s'est efforcé de compléter, en accumulant les faits, ces divers morceaux; mais il n'a pu trouver de lien logique assez fort pour en faire un véritable ensemble, ou de transitions assez bien ménagées pour dissimuler toutes les solutions de continuité.« Ld. a következő bírálati ismertetést, 561. l. — Clément e művében azt állítja, hogy Colbert 1659 vége felé Rómába ment volna a VTI. Sándor pápa és a parnmi herczeg közti viszály elintézése végett. A szerző itt össze tévesztette J. B. Colbert-t, öcscsével Károlyival. V. ö. a Dumesnil művére tett megjegyzésemmel, 1,92. sz. alatt. — E munkának mintegy folytatását ld. 111. sz. alatt.

108.

Rapport de M. Hippolyte Passy sur l'histoire de la vie et de l'administration de Colbert. (Rapport sur un ouvrage de M. Pierre Clément.) — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques. Paris, 1846. IX. p. 475.

— Académie des sciences morales et politiques. Séance du 13 juin 1846. Rapport de M. Hippolyte Passy sur l'histoire de la vie et de l'administration de Colbert... (Extrait du Journal des économistes.) Paris, Guillaumin (év nélkül). 8-r

109.

Lettres et pièces rares ou inédites (de Louis XI., Marguerite de Valois, Henri III., Peutinger, Casaubon, Charles T.,

Fouquet, Colbert, Louis XIV., Scarron, Louis XV.. Voltaire, Diderot etc. etc.), publiées et accompagnées d'introductions et de notes par M. Jacques Matter. Paris, Amyot. 1846. 8-r.

80 levél van benne; kiadjuk, Franciaország könyvtárainak főfelügyelője, szül. 1791-ben, megg. 1864-ben.

no.

A. Cochut: Le ministère de Colbert. Histoire de la vie et de l'administration de Colbert, par M. Pierre Clément. — Revue des deux mondes. 1 août, 1846. T. XV. p. 463—492.

* Cochut, ki később ismeretese lett nálunk a magyar budgetről írt tanulmányával, fentebbi értekezésében igen találóan jellemzi Clément egyéniségét s első művét: »lorsqu'on ferme le livre pour asseoir ses idées, on s'étonne de trouver le grand homme considérablement amoindri. M. Clément faisant nombre dans la phalange des théoriciens qui ont levé l'étendard au nom de la liberté absolue du commerce, n'a pas assez résisté à la tentation de faire ressortir les funestes effets du système prohibitif, dès son origine même.« Economiste érudit plutôt qu'historien, il ne se transporte pas dans le passé pour observer son héros; il le cite à la barre du XVIII-e siècle, et prononce du haut de ses principes absolus. Il semble chercher dans les actes de Colbert la confirmation des axiomes de son école, et il se donne si souvent le plaisir de le prendre en faute, il revient avec tant d'insistance sur les suites déplorables des erreurs ministérielles, qu'on est parfois tenté de se demander s'il n'eût pas mieux valu pour la France que Colbert ne fût pas parvenu au pouvoir.«

111.

Le gouvernement de Louis XI V., ou la Cour, l'administration. les finances et le commerce de 1683 à 1689. Études historiques, accompagnées de pièces justificatives, lettres et documents inédits, par P. Clément; faisant suite à l'Histoire de la vie et de l'administration de Colbert du même auteur. Paris, Guillaumin, 1848. 348 bip, 8-r.

112.

Henri Martin. Mélanges; La monarchie au XVII-e siècle, thèse, 1848. Colbert (extrait et son histoire.) En 1 vol. 8-r.

* Így említve; Catalogue des livres de feu M. Émile Egger. Paris, 1886, X° 1910. Nem láttam.

113.

(Colbert-nek fiához, Seignelay örgrófhoz, ennek roche-fort-i s külföldi utazása alkalmából, intézett utasításai és emlékiratai, valamint ugyanez ügyben való levelezése M. de Terron-nal. 1670. július havától 1671. sept. 24-ig.) — Documents historiques inédits tirés des collections manuscrites de la bibliothèque nationale et des archives ou des bibliothèques des départements, publiés par M. Champollion-Figeac. Paris, Firmin Didot frères, 1848. T. TV. p. 508—560.

114.

Louis XIV. et Colbert. J. David, del. Leguay, sc. (a 198. lapnál). — Histoire de France par Anquetil. membre de l'Institut. Tome 4-me. Paris, Dufour et Mulat, 1850. 4-r.

115.

Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV. entre le cabinet du roi, les secrétaires d'Etat, le chancelier de France et les intendants et gouverneurs des provinces. les présidents, procureurs et avocats généraux des parlements et autres cours de justice, le gouverneur de la Bastille, les évêques, les corps municipaux, etc. etc. Recueillie et mise en ordre par Gr. B. Dopping. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France, publiés par les soins du ministre de l'instruction publique. 1-r série: Histoire politique.) Paris, impr. nationale, 1850—1855. 4 kötet, 4-r.

* Colbert történetére nézve első rendű forrásmű. 1661-től fogva közzétéinek benne a közigazgatási iratok, melyek legnagyobb része Colbert működésére vonatkozik. A Colbert halála utáni időszakból elenyésző csekély számmal vannak benne okiratok. Az okmányok szak szerint rendezvék: Tome I. États provinciaux; affaires municipales et communales (1850.) Tome II. Administration de Injustice; police; galères (1851.) Tome III. Affaires de finances; commerce; industrie (1852.) Tome IV. et dernier. Travaux publics; affaires religieuses; protestants; sciences, lettres et arts; pièces diverses. Publié par Guillaume Depping fils (1855.) E gyűjtemény kiadása azért szakadt meg egy időre, s azért fejezte be más, mert Depping G. B. időközben, 1853. sept. 5-én, meghalt.

116.

(»Administration de Louis XIV. §. I. Réformes financière-

res et législatives. Renseignements fournis sur ces questions par le Journal d'Olivier d'Ormesson. §. 11. Commerce, industrie, marine, agriculture, police, travaux publics, lettres et arts. Administration militaire.« Yolt-akép Colbert közigazgatása.) — Journal d'Olivier Lefèvre d'Ormesson. et extraits des mémoires d'André Lefèvre d'Ormesson, publiés par M. Chérnel. Paris, imprimerie impériale, 1851. Tome deuxième, 1661—1072. Introduction, p. XCVII—CXL.

Maga d'Ormesson naplója is egyik elsőrendű forrás Colbert-nek Fouquethez való viszonyára, valamint általában közigazgatására, kormányzata első felében.

117.

Période de l'administration des deux Colbert et de la grandeur maritime de la France. De 1000 à 1691. — Histoire maritime de France... par Léon Guérin, historien titulaire de la Marine, membre de la légion d'honneur. Nouvelle édition, entièrement revue et augmentée de trois volumes. Tome III. p. 11)3 -519. Paris, Dufour et Mulat, 1851. 8-r.

* Czimelőző lapján, »J. B. Colbert. Restaurateur de la marine française« aláírással, kis rézmetszet, melyen Colbert ülve, kezében tollal, előtte kalamárisal és papírral ábrázoltatik: »Raffet dél. Pollet se.«

118.

Rapport de l'Académie royale d'architecture sur la provenance et la qualité des pierres employées dans les édifices de Paris et de ses environs, demandé en l'an 1678, par Colbert, surintendant des Bâtimens; publié par M. Léon de Laborde.

Revue d'architecture (de C. Daly), 1852. T. X. p. 194 et suiv.

= Rapport, stb. mint az előbbi. — Mémoires et dissertations. Paris, A. Leleux, 1852. p. 151—290.

* E kötet mindössze 25 példányban nyomtatott: kizárólag csak francia és idegen közkönyvtárak között osztották szét, Lásd: Comptes des bâtimens du roi sous le règne de Louis XIV. Publiés par M. J. Guiffrey. T. I. (introduction), p. LXffi.

119.

Colbert. Nouvelle historique (aláírva: J. B. Drouet). Reims, imp. de Gérard (1852.) Borítékja egyszersmind címül szolgál. 8-r.

120.

Colbert, propriétaire dans la rue Vivienné. Question domaniale. — Gazette des Tribunaux, 10 juin, 1853.

Hgész terjedelmében közli Clément: Lettres etc. de Colbert, T. VII. p. CCII.

121.

Rapport de la commission chargée d'examiner le projet d'ériger à Reims une statue à Colbert. Par M. Louis Lucas. (Extrait des travaux de l'Académie impériale de Reims.) Reims, imp. de Regnier, 1853. 8-r.

122.

Louis XIV. et Colbert, — Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du Tiers Etat, par Augustin Thierry, membre de l'Institut. Paris, Furne et Cie: 1853. p. 188 212. 8-r.

= Ugyanaz. Troisième édition. Paris, 1855.

123.

(Colbert.) — Le Muséum d'histoire naturelle, par M. Cap. Histoire de la fondation et des développements successifs de rétablissement; biographie des hommes célèbres qui y ont contribué par leur enseignement ou par leurs découvertes, histoire des recherches, des voyages; des applications utiles auxquelles le Muséum a donné lieu, pour les arts, le commerce et l'agriculture; description des galeries du jardin, des serres et de la ménagerie. Paris, Curmer, 1853—1854. 4-r.

124.

Histoire du système protecteur en France depuis le ministère de Colbert jusqu'à la révolution de 1H48, suivie de pièces, mémoires et documents justificatifs, par Pierre Clément, auteur de l'Histoire de l'administration de Colbert; du Gouvernement de Louis XIV. de 1683 à 1689, etc. Paris, Guillaumin et C. 1854. XII 4- 364 lap.

* Az okmányokközt »pièce Nro 8: Origine du Colbertisme«, Mengotti 75. szára alatt említett iratának francia fordítása, 296—300. 1.

125.

Histoire de l'Académie des inscriptions et belles-lettres. T. Des premiers temps de l'Académie antérieurs à la tenue régulière de ses registres. 1663 I (»83. Colbert. Továbbá:

Tableau des membres de l'Académie des inscriptions et médailles. I.^e période 1663—1701. Quatre premières nominations de Colbert. Mindkét külön czikk közzétéve: Mémoires de l'Institut impérial de France. Académie des inscriptions et belles-lettres. Paris, impr. impériale, 1855. p. 3. et p. 20.

126.

Jean-Baptiste Colbert, 1661—1685. (p. 78—88). Histoire des grandes opérations financières. I. Les fermiers généraux, par M. Capefigue. Paris, d'Amyot, 1855. 8-r.

A nagyhirű szerzőnek ez értekezése ép oly hitvány, mint tömérdek műve közötti mind az, a melyet ismerek. Előljáróban, mint igazi journalista, kiemeli, mily »indépendance de jugement» vezetési tollát. Úgy látszik azonban, hogy még a történelmi dátumok járma alól is függetleníteni kívánja magát, a mennyiben Colbert születését 1609 apr. 19-re teszi. 1619 aug. 29. helyett, halálát pedig, a czímben, 1685-re, 1683 helyett. Több szám alig fordái elő a pénzügyi értekezésben, melynek lényegét e pár sorával jellemezzük: »Colbert financier est un esprit médiocre, sans idée, sans initiative, avec l'emploi de petits moyens.«

127.

Colbert et le portail de l'église Saint-Eustache. La Semaine religieuse, 25. mars, 1855.

128.

Essai sur la vie publique et privée de Jean-Baptiste Colbert, par M. Edouard de Barthélemy. Châlons, imp. de T. Martin, 1856. 8-r.

129.

Etudes sur Colbert ou exposition du système politique suivi en France de 1661 à 1683 par AT. Félix Joubleau. Ouvrage couronné par l'Académie des sciences morales et politiques, dans sa séance du 5. janvier 1856. Paris, Gruillaumin, 1856. 2 kötet., 8-r.

* Thierry Amadé akadémiai elnök jelentése szerint, az akadémia közgazdasági szakosztálya 1865-ben nyílt pályázatot

hirdetett e tárgyra: »exposer l'ensemble des mesures économiques ordonnées par Colbert, et leurs conséquences depuis son administration jusqu'à nos jours.« A díjat e mű nyerte el, mely szabadkereskedelmi szempontból ítéli meg Colbert működését. A nemzeti (akkor császári) könyvtár és a tengerészeti minisztérium gyűjteményében lévő kéziratok jó része föl van használva e munkában; a második kötet végén egy csomó eredeti kézirat másolatát is közli.

130.

Mémoire concernant l'administration des ponts et chaussées sous Colbert, par M. Cotelle, professeur de droit administratif à l'École des ponts et chaussées.

* Thierry Amadé a Colbertről hirdetett akadémiai nyílt pályázatról az 1856. jan. 5-ki ülésben jelentést téve, Joubleau pályanyertes műve mellett Cotelle-ét emeli ki ekkép: »L'Académie ... a distingué un second mémoire que recommandent aussi des études sérieuses et quelques parties fort remarquables, et elle a voulu lui accorder, par un accessit, un solennel témoignage d'estime. L'auteur de ce second mémoire est M. Cotelle.«

131.

Colbert, par M. Baudot, ancien représentant de l'Yonne. Extrait du »Correspondant«. A Paris (impr. de Raçon) chez C. Douniol, 1856. 8-r. A boríték egyúttal címlap.

132.

.T. E. Colbert, surintendant des bâtiments du roi, 1625-1683. Histoire des plus célèbres amateurs français et de leurs relations avec les artistes, faisant suite à celle des plus célèbres amateurs italiens, par Jules Dumesnil. Tome 11. Paris, Jules Renouard, 1857. 8-r.

* E szerint a római akadémia eszméjét magában E órában Poussin adta volna Colbertnek. Tudjuk, hogy Colbert sohasem járt Rómában, hanem Poussin otlétekor öcscsét, Colbert Károlyt küldte oda. V. ö. 63. és 107. sz.

133.

Colbert, contrôleur général des finances. — Histoire financière de la France, depuis l'origine de la monarchie jusqu'à l'année 1828 par Jacques Bresson. 3-e édition.

Paris, au bureau de la Gazette des chemins de fer, 1857. 8-r.

Seelig: De Colberti administratione.

* Nem ismerem; egyedül az itt következő czikk forrásai között említettik.

Yon Mangoldt: Colbert. — Deutsches Staats-Wörterbuch, herausg. v. D. J. C. Bluntschli und K. Brater. Stuttgart u. Leipzig, 1857. II. 586 -599.

Louis XIV. et Colbert. — Histoire de France, depuis les temps les plus reculés jusqu'en 1789, par Henri Martin. Tome XIII. Paris, Furne, .1 ou vet et Cie éditeurs, 1858.

= Louis XIV. et Colbert. — Histoire de France, ... par Henri Martin. Tome XIII. p. 1 — 78. 541 -635. Quatrième édition. Paris, Furne, Jouvot et Cie 1870.

* E művet a franzia akadémia két ízben jutalmazta meg a Grand prix Gobert-el.

Choix de lettres inédites écrites par Nicolas Brulart à Louis XIV., au prince de Condé, à Mazarin, Colbert, Le Tellier, Louvois, Fouquet, La Vrillière, Cliauteauneuf, Pontchartrain et autres hommes d'Etat, et de celles qu'il a reçues du roi et des mêmes personnages durant l'exercice de sa charge de premier président du parlement de Bourgogne, de 1657 à 1692; pour faire suite et servir de pièces justificatives à l'histoire de ce parlement; compulsées, expliquées et mises en ordre; accompagnées d'autres lettres sur les mêmes sujets, de la même époque et du commencement du XVIII-e siècle, avec un discours préliminaire, des sommaires et des notes explicatives, par M. de Laeuisine. Dijon, imp. de .1. E. Rabutot, 1850. 2 kötet, n. 8-r.

Jean-Baptiste Colbert. — Histoire de France, par Arnédée Gabond. T. 14. (1661 -1686). Paris, Gaume et Duprey» 1850. 8-r.

Colbert, contrôleur général des finances, surintendant des bâtiments, par l'auteur de l'»Histoire de Vauban, secrétaire d'Etat au ministère de la marine« (t. i. Just.-Jean-Etienne Koy.) Lille, Lefort, 1860. 12-r. egy metszvényyel.

A szerző nevét Barbier említi: Dict. des ouvrages anonymes. Paris, 1872. I. G28., 629.

= Colbert, contrôleur général des finances, surintendant des bâtiments, secrétaire d'Etat au ministère de la marine, par J. E. Rov. 3e édition. Lille-Paris, J. Lefort, (s. a.) 8-r.

= Colbert, contrôleur général, stb. mint főntebb. 4e éd. Lille-Paris, Lefort, 1879 (1880). 142 lap, 12-r.

Institut impérial de France. Rapport sur le concours relatif à l'administration de Colbert, fait au nom île la section d'économie politique et de statistique, par M. Wolowski, lu à l'Académie des sciences morales et politiques, dans les séances du Ö avril, 24 mai et 18 octobre 1856. (Extrait . . . des »Mémoires de l'Académie«) Paris, imp. de Didot frères, fils et Ö. 1860. 4-r.

= Rapport etc. par M. Wolowski. — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques. XXXIX. p. 77.; XLI. p. 43.

Du ministère de Colbert et de ses conséquences économiques. — Histoire de l'économie politique depuis les anciens jusqu'à nos jours, par A. Blanqui, de l'Institut. 4-me édition, revue et annotée. Paris, 1860. I. 365—380.

Barreau de Paris. Colbert, promoteur des grandes ordonnances de Louis XIV. Discours prononcé dans la séance d'ouverture de la conférence des avocats, le lundi 3 décembre J 860, par Alfred Aymé . . . Paris, imp. de W. Remquet, Goupy et C. 1860. 8-r.

= Colbert, promoteur des grandes ordonnances de Louis X L \ ., par Alfred Aymé. Paris, A. Durand, 1861. 8-r.

Lettres, instructions et mémoires de Colbert, publiés d'après les ordres de l'empereur sur la proposition de Son Excellence M. Magne ministre secrétaire d'Etat des finances, par Pierre Clément, membre de l'Institut. Paris, imprimerie impériale (resp. nationale), 1861-1872. (resp. 1873). Nyolcz részre osztott tíz vaskos kötet. 4-r.

* A Colbert élete és működésére vonatkozó legerjedelmesebb forrásmunka. Nincsen benne valamennyi meglevő kézírata, mert akkor, mint a kiadó írja (f. VII. p. II.) nem 9, hanem 25 vagy 30 kötetnyit kellett volna kinyomatni. Az okmányok itt is, mint Depping kiadványában, szak szerint rendezvék: Tome I. 1650 — Ifjúi (Colbert és Le Tellier meg Mazann levelezése). (1861.) Tome II. 1-re partie. Finance, impôts, monnaies (1863.) Tome II. 2-e partie. Industrie, commerce (1863.) Tome III. 1-re partie. Marine et galères. (1864) Tome III. 2-e partie. Instructions au marquis de Seignelay, colonies (1865.) Tome IV. Administration provinciale, agriculture, forêts, haras; canal du Languedoc, routes, canaux et mines (1867.) Tome V. Fortifications; sciences, lettres, beaux-arts, bâtimens (1868.) Tome VI. Justice et police; affaires religieuses; affaires diverses (1869.) Tome VII. Lettres privées; supplément; appendice. (Imprimerie nationale, réimprimé eu 1873. Mire a kötet sajtó alá került, 1870. nov 8-án, kiadója, hosszas betegség után elhunyt.) Végre az utolsó kötet, sorrendi jelzet nélkül: Lettres, etc. publiés pour le ministère des finances, etc. Errata général et table analytique par M. Pierre de Brotonne. Paris, imprimerie nationale, 187g.

= Lettres etc. de Colbert, T. T III., par M. Octave Teissier. — Le Toulouuais, 13. avril 1867.

* E könyvismertetés Clément-nak a Colbert levelei III. kötete előszavában a touloni kikötőre vonatkozó több állítását igazítja helyre.

= Lettres etc. de Colbert, Tome VI. par J. Duval. Journal des Débats, 21., 22., 23. septembre 1869.

— Lettres etc. de Colbert, T. I—V. von Gustav Colin.

Heidelberger Jahrbücher der Literatur, 1869. N° 19. S. 302—304.

¹ A Clément-féle előszókra vonatkozólag a jelenleg hírneves nemzetgazda, ki akkor még csak heidelbergai magántanár volt, ezt az alaptalan, sőt valótlan állítást koczkatja: »... Einleitung, in welchen der Herausgeber in geistreicher (!) Weise

das Résumé jedes Bandes darbietet, vielleicht etwas zu geistreich (!) fñir deutsche Gewohnheit.«

- - Lettres etc. de Colbert, Tome V. par. G. de Beau-court. — Polybiblion. 1870. p. 38., 39.

- - Lettres etc. de Colbert (az utolsó kötet megjelenése alkalmából), par A. Geft'roy. —Bevue des deux mondes. 1871. Tome XCI. p. 188—192.

144.

Guillaume de Lamoignon et Colbert. Essai sur la législation française au XYII-e siècle, par 31. Francis Monnier. Paris, Didier. 1862. 8-r.

145.

Les ordonnances de Colbert et l'inscription maritime, par Jules de Crisenoy (ancien officier de marine). Extrait du »Journal des économistes.« Paris, Guillaumin et C^{lie} 1862. 8-r.

146.

Etudes historiques. Les finances françaises sous l'ancienne monarchie, la république, le consulat et l'empire, par 31. le baron de Nervo, receveur général. (Facta loquuntur.) Jacques Coeur. Sully. Fouquet. Colbert. Law. Macbault. Terray. Turgot. Necker. Calonne. Clavière. Hamel. Gaudin. Barbé-Marbois. Mollien. Paris, Michel Lévy frères. 1863. Tome I. p. 374 418: Les finances sous Louis XIV. (Colbert.) - p. 483 -511: Instructions de Colbert aux commissaires envoyés par lui dans les provinces (1664.)

147.

Papiers provenant de J.-B. Colbert et récemment acquis par la bibliothèque impériale et par la bibliothèque delleims. Communication faite à l'académie de cette ville, par 31. Ch. Loriquet, secrétaire général, conservateur de la bibliothèque et des archives de la même ville. Reims, P. Dubois, 1863. 8-r.

* Szorosan családi érdekű okiratok az 1679-től 1685-ig terjedő időszakból.

148.

(Colbert et sa famille à Reims, influence de ce ministre sur les affaires et l'industrie de la cité, par 31. Ch. Loriquet.)

»La travail que nous préparons sur Colbert et sa famille«
 — így említ Lorient, fontebbi műve 8-ik lapján, hozzáfűzve e megjegyzést: »Cette publication, dont les archives de la ville et les mémoires contemporains inédits feront tous les frais, formera un fort volume in-8°-« Nem tudom megjelent-e valósággal?

149.

Note sur la famille Colbert, par M. N.-J. Colbert. Paris, 1863. 8-r.

88 lapra menő családi okiratok.

150.

Colbert, intendant de Mazarin. Documents inédits du XVIIe siècle. Lettres, instructions et mémoires de Colbert, publiés, sur la proposition du ministre des finances, par M. Pierre Clément Compte-rendu par M. Alphonse Feillet. Extrait du journal »L'Economiste français.« Paris, imp. de Schiller. 1863. 8-r.:

151.

Opérations de Colbert sur les rentes, par M. Pierre Clément. — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques. Numéro d'octobre, 1863. LXY1. p. 89.

152.

Les successeurs de Colbert. I. Pontchartrain etc. par M. P. Clément. — Revue des deux mondes, 15 août, 1863. T. XLVI. 916—945.

153.

Le personnel de la marine militaire et les classes maritimes sous Colbert et Seignelay, d'après des documents inédits, par Jules de Crisenoy. »Revue contemporaine«, 15 juillet, 1864.

= Le personnel de la marine militaire et les classes maritimes sous Colbert et Seignelay, par M. de Crisenoy. Extrait de la »Revue contemporaine.« Paris, Challemeil, 1864. 8-r.

Érdekes adatokkal szolgál e mű különösen arra nézve, hogy pénzügyi bajok miatt minő hanyatlásnak indult a francia tengerészet Colbert utódja, Seignelay örgróf alatt.

154.

La manufacture des glaces de Saint-Gobain de 1665 à 1865, par Aug. Cochin, membre de l'Institut. Paris, Douniol et Guillaumin, 1865. 192 lap, 8-r.

* E mű első fejezeteiben sok becesz részlet van a Colbert által Párizsban alapított »velencei tükörgyárról (glaces façon de Venise).«

155.

Étude sur la part prise par Colbert à l'oeuvre législative et judiciaire de Louis XIV, par M. C. Petit, premier avocat général à Orléans. (Discours de rentrée du 3. nov. 1866.)

156.

France under Richelieu and Colbert, by John Henry Bridges. Edinburgh, Hamilton, 1866. 8-r.

= France under Richelieu and Colbert. - Fraser's Magazine. London, 1867. LXXV. 537.

= France under Richelieu and Colbert. - Eclectic Magazine. New-York, LXIX. 78.

* Az elébbi értekezés változatlan lenyomata.

157.

Colbert et l'administration provinciale, par M. Pierre Clément. — Séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques, LXXVII. p. 117.

158.

Une histoire de la marine de France. 1669—1700. en cinq volumes. Mss. I. vol. le ministère de Colbert. Deux années de mission à St. Pétersbourg. Manuscrits, lettres et documents historiques sortis de France en 1789. par le Comte Hector de la Ferrière. Paris, imprimerie impériale, 1867. p. 196 205.

159.

(Fouquet pörének okiratai.) Archives de la Bastille. Documents inédits recueillis et publiés par François Ravaisson, conservateur-adjoint à la bibliothèque de l'Arsenal. Règne de Louis XIV. (1661.) Paris, A. Durand et Pedone-Lauriel, 1868. XXXI + 163. — (1663 à 1678). XIV. + 502. Nagy 8-r.

160.

L'impôt monarchique. Louis XIV. et Colbert (1661 — 1683.) — Histoire de l'impôt en France, par J. T. Olamageran. Deuxième partie comprenant l'époque monarchique depuis l'établissement de la taille permanente (1439) jusqu'à la mort de Colbert (1683.) Paris. Guillaumin et (6e, 1868. II. 599 697.

161.

Gustave Brunet: Jean-Baptiste Colbert. Le Bibliophile Français. Paris, 1869. IV. 5 —10.

* Colbert arczképével s czimerével; rézbe metszette G. Staal.

162.

Colbert, famille de Champagne (qui prétend descendre d'une ancienne maison écossaise de même nom.) J. B. Colbert, ministre de Louis XIV. (életrajz.) Hôtel Colbert (a rue Vivienneben, részletesen leírva; e fényes palotához nem is hasonlítható Colbei t másik háza, mely a máig Rue de l'hôtel Colbert-nek nevezett utcában feküdt, a quartier Saint-Victorban.) Colbertie, de Colbert, ministre français. (Genre d'arbres, de la famille des dilléniaciées, . . . comprenant une seule espèce qui croît dans l'Asie tropicale.) Colbertisme, système financier de Colbert. Pierre Larousse-nál: Grand dictionnaire universel du XIX-e siècle. Paris, 1869. LV. 574—576.

* Mindezen cikk becses vázlata a fölvelt tárgynak. Az njabb ismerettári közlemények közt ez a legkiválóbb.

163.

Colbert et la déclaration de 1682, par M. Pierre Clément.

Compte-rendu des séances de l'Académie des sciences morales et politiques; novembre, 1869. XC. p. 289.

164.

La Hotte sous Colbert et l'ordonnance maritime de 1681, par F. Maitrejean. Bordeaux, imp. Gounouilhou,- 1869. 62 p., 8-r.

165.

Colbert, d'après sa correspondance; par G. Du Fresne

dp Beaucourt. (Extrait de la Revue des épietiims historiques.)
Paris, Palmé. 1861. 65 p., 8-r.

* 50 példányban nyomatott.

166.

Jean Baptiste. Colbert. - - St. Paul's Magazine. London,
1869. II I. 342.

167.

Colbert in seinem Verhältnisse zu Mazariu. Von Gustav
Colin. — Historische Zeitschrift, herausg. v. Sybel. München,
1869. XXII. 1 27.

* A Lettres etc. de Colbert T. kötete alapján írt értekezés.
Ugyanez megjelent külön-nyomatban is (München, 1869).

168.

Colbert, vornehmlich in staatswirthschaftlicher Hinsicht.
Nach den neuerdings veröffentlichten Quellen. Von Br. (Iust.
Cohn, Privatdocent in Heidelberg (resp. Prof. in Riga.) —
Zeitschrift für die gesainmte Staatswissenschaft. Tübingen,
1869. S. 469. 1870. S. 390.

* A Lettres etc. de Colbert és bevezetési alapján írt terje-
delmes értekezés.

169.

Colbert, ministre de Louis XIV. (1661—1683.) par
M. Jules Gourdault. Tours, Alfred Marne et fils, éditeurs.
1870. 4-r.

* A »Biographies nationales« című gyűjtemény egyik
önálló kötete. Képekkel díszített s okmány-függelékkel ellátott
mű, mely jellegére nézve a tudományos és népszerű közt ingado-
zik. Voltakép nem annyira Colbert, mint inkább Colbert egész
közigazgatásának történelme. Ismertette: Polybiblion, 1872.
VIII. 169. A szerzőnek, ki 1838-ban született s később Sully-
ről és koráról, Condé ifjúságáról stb. írt, ez az első nagyobb
munkája.

= Colbert, ministre de Louis XIV. etc. par J. Gour-
dault. 3-me édition. Tours, Marne, 1876. 12-r.

= Colbert, ministre de Louis XIV. etc. par J. Gour-
dault. 4-me édition. Tours, Marne, 1878. 12-r. 287 lap, szintén
metsz vénnyekkel.

170.

Colbert. — Relatioue et osservazioni de regnodi Francia del eininentissimo Cardinal Cliigi legato. Az egész rövid jellemrajzot olasz eredetiben közli Banké: Französische Geschichte (Samuitliche Werke, Bd. XII.) Leipzig, 1870. V. 302.

171.

J. B. Colbert. Dictionnaire critique de biographie et d'histoire; errata et supplément pour tous les dictionnaires historiques, par Auguste Jal. 2-e éd. Paris, 1871. 8-r.

Első kiadása: Pains, Plon, 1864. 8-r.

172.

Mémoires de Nicolas-Joseph Foucault. Publiés et annotés par M. F. Baudry. Appendice II. Dépêches de Colbert à Foucault et aux intendants (1679 à 1683.) Paris, impr. mit. 1872. 4-r.

173.

Colbert. A kereskedelem története, írta Dr. Matlekovits Sándor. 1873. Pesti könyvnyomda r. társ. 8-r. 137 142.1.

174.

Histoire de Colbert et de son administration par Pierre Clément, de l'Institut. Précédée d'une préface par M. A. Geflioy, de l'Institut. Paris, Didier et GA 1874. Két kötet, n. 8-r.

= Histoire de Colbert. . . . par Pierre Clément. . . .

édition. Paris, Didier et CA 1874. Két kötet, k. 8-r.

= Histoire de Colbert, etc. par P. Clément. 3-e éd. Paris. Didier, 1875. Két kötet, 12-r.

175.

Un fils de Colbert, étude par Pierre Margry, suivie de la correspondance du marquis d'Ormoys avec son père concernant les bâtiments du palais de Versailles et les travaux faits dans les environs (1663 1704.) Paris, Técheuer (Imprimerie nationale), 1874. 8-r.

176.

La marine sous Richelieu et Colbert, par M. Goujeart. Paris, 1874. 8-r.

Histoire du règne de Louis XIV. récits et tableaux par M. Casimir Gaillardin, professeur d'histoire au lycée Louis-le-Grand. 2-e partie. L'Époque de puissance et de gloire sous Colbert et Louvois. T. III. et IV. Paris. Jacques Lecoffre et Ce; 1874. 1875. 8-r.

Lettre de J.-B. Colbert au peintre Charles Le Brun. (Eaict à Sceaux ce dixme octobre 1681.) — Revue des documents historiques. Suite de pièces curieuses et inédites, publiées par Etienne Charavay. Paris, Lemerre. 1875. II. 30., 31.

* Colbert sajátkezű eredeti levelének hasonmásával.

Alfred Neymarck: Colbert et son temps. Paris, Dentu, 1877. Két kötet, 8-r.

* Kevésbé megbízható, felszínes munka, minek jellemzésére elég legyen annyit említenem, hogy pl. Mazarin halálát I. 28. lapon 1661. márcz. 9-ére, I. 425. lapon pedig 1661. ápril 1-sejére teszi. Colbertre vonatkozólag is több dátumával járat áprilist az olvasóval. Szerzője ismert nevű közgazdasági író s a »Rentier« című pénzügyi közlöny szerkesztője. — Egyébként e mű ritka, könyvkereskedésben nincs, s én pl. kénytelen voltam a berlini kir. könyvtár példányát használni. »Rare« jelzővel, lő frankra szabta árát a Catalogue mensuel de la librairie Leceq. Paris, 1888. No 49. p. 24.

Colbert. Dr. Weisz Bélától. Nemzetgazdasági szemle. Budapest, 1877. TV. füzet, 56 69.

* Clément: Hist. de Colbert-je alapján írt tanulmány.

Jean Baptiste Colbert (1619 1683.) By T. M. W. Encycl. Britannica. Oth édition. Edinburgh, 1877. Vf. 121.

* Clément: Hist. de Colbert-je nyomán.

(La bibliothèque royale) de 1661 à la mort de Colbert (1683) (p. 27 43.) — La bibliothèque nationale. Son origine et ses accroissements jusqu'à nos jours. Notice historique par

T. Mortreuil, secrétaire de la bibliothèque nationale. Paris, Champion, 1878. 8-r.

183.

Colbert. - Histoire nationale de la marine et des marins français depuis Jean Bart jusqu'à nos jours, par Jules Trouset. Paris, Librairie illustrée, 1878. 4-r.

= Ugyanaz. Edition splendidement illustrée de portraits, vues, scènes, batailles navales, cartes, plans et autographes. Paris, Libr. ill.. librairie Dreyfous. s. d. 4-r.

184.

Die innere französische Gewerbepolitik von Colbert bis Turgot. Von Henry W. Farnam. M. A. Doctor der Staatswissenschaften. — Staats- u. socialwissenschaftliche Forschungen, herausg. v. Gustav Schmoller. I. Band, 4. Heft. Leipzig, 1878.

185.

Colbert. (Mémoires de l'abbé de Clouisv.) — L. Dussieux: Les grands faits de l'histoire de France, racontés par les contemporains. Recueil de documents originaux destiné à servir de complément aux études historiques. 2e édition, avec une introduction par Ch. Barthélemy. Paris, Lyon, Lecoffre, 1878. VI. 296—300.

Ohoisy emlékiratainak Cplberte vonatkozó része. itészemről mindig a Michaud és Poujoulat-féle kiadást idézem. Choisy emlékiratainak legújabb kiadása: Mémoires pour servir à l'histoire do Louis XIV. Publiés avec préface, notes et tables par M. Lescure. Paris, libr. des Bibliophiles, 1889. 16-r. p. XXIV 4- 218 + 267.

18fi.

Colbert et le Canada. Etablissement de la Nouvelle France, par l'abbé Emile Desmazures. Paris, Dufossé, 1879. 12-r.

* A szerző sulpicianus szerzetes Montréal-ban.

187.

Der Colbertismus. Richelieu's culturpolitische Schule. Colberts Finanz-, Verkehrs- u. Gesetzespolitik. Die französische Industrie unter Colbert. — Über den französischen National-

Wohlstand als Werk der Erziehung. Studien über Geschichte u. Organisation des künstlerischen u. technischen Bklungswesens in Frankreich, v. Armand Freiherrn v. Dumreioher. Wien, A. Holder, 1879. S. 39. 8-r.

* Feldolgozott művek alapján, kiváló szakismerettel írt értekezés.

188.

Ludwig XIV. als Alleinherrscher. Colbert. Das Zeitalter Ludwigs des Vierzehnten von Dr. Martin Philippon. Berlin, 1879. 8-r.

* A 49-ik lapon Colbert arczképe fametszetben, Lidiin Jakab metszvénye után: az 50-ik lapon Colbert kéziratának hasonmása: »A Nevers ce dernier octobre 1659.«

189.

Jean-Baptiste Colbert und seine Verdienste um nationalen Wohlstand. Ein Spiegelbild für unsere Zeit, Vortrag von W. Schimmelpfeng. Berlin, Puttkammer u. Mühl brecht 1879. 16 lap, n. 8-r.

190.

Essai sur Colbert et Turgot, par M. Victor Deheurle.de la Société académique de l'Aube. (Extrait des Mémoires de la Société académique de l'Aube. T. XTil.II. 1879.) Troyes, imprimerie Dufour-Bouquot, 1880. 8-r. 64 lap.

191.

Lettres inédite de Château-Renault à Colbert, Le Cabinet historique, janvier-février, 1880.

192.

Colbert et son administration, etc. Továbbá: »Jean-Baptiste Colbert; d'après le portrait de Philippe de Champagne, gravé par Nanteuil (1660)«. Az arczkép alatt Colbert czimere. »La galerie des Gobelins, visitée par Colbert: d'après Séb. le Clerc.« Mind a kettő Huyot metszvénye. — XVTime Siècle: institutions, usages et costumes, France, 1590 1700, par Paul Lacroix (Bibliophile Jacob). Paris, Firmin-Didot, 1880. p. 280—300.

193.

Colbert, par Augustin Challamel. Paris. H. E. Martin. 1880. 12-r.

* A szerző a bibliothèque Sainte-Geneviève könyvtárnoka Párizsban.

194.

John-Baptist Colbert. Temple Bar. London. 1880. LIX. 89.

195.

Jean-Baptiste Colbert. — Herbst: Encyclopédie der neueren Geschichte. Gotha. Perthes. 1880. I. 637.

196.

Les continuateurs de Loret. Lettres en vers de La G rávette de Mayolas, Robinet. Boursault, Perdou de Subligny, Laurent et autres (1665—1689). Recueillies et publiées par le Baron James de Rothschild. Tome I. Paris, Damascène Horgaiul et Charles Fatout. 1881. Tome 11. Paris, 1883. 8-r.

Összesen 600 számozott példányban nyomattott, egykorú-kig apró füzetekben kiadott verses krónikák gyűjteménye, mely telides tele Colbertre vonatkozó adatokkal. Érdekes vonás róla, hogy lánya lakodalmán tánczolt: »Et Monsieur Colbert mesme y dance« (11. 635); és hogy mit tartottak munkaerejéről (Robenot, dd. 20. dec., 1665. I. 514):

Le Sieur Colbert, dont la sagesse
Efface les sages de Grèce
Et fait partout fleurir l'Estai,
Est, chargé par le Potentat
D'un beau mais fort pénible rôle,
Sçavoir du général contrôle
De tous ses revenus royaux,
Mais ce sujet, des plus loyaux,
Qui n'est qu'à luy seul comparable.
Est un Hercule infatigable.

197.

Comptes des bâtiments du roi sous le règne de Louis XIV.. publiés par M. Jules Guiffrey, archiviste aux Archives Nationales. Tome I. Colbert. 1664—1680. — Collection de documents inédits sur l'histoire de France, publiés par ordre

du gouvernement et par les soins du ministère de l'instruction publique. Paris, impr. nat., 1881. 4-r. LXXIV + 1529 lap.

198.

Mémoires sur la vie publique et privée de Claude Pellot, conseiller, maître des requêtes, intendant et premier président du Parlement de Normandie. (1619—1683), d'après de nombreux documents inédits, notamment sa correspondance avec Colbert et le chancelier Séguier, par Ernest O'Reilly. Paris. Champion (Rouen. Cagniard), 1881. 1882. Két kötet, 8-r.

199.

Colbert (Jean Baptiste) d'après Claude Le Lèvre. L'histoire de France par M. Guizot. Illustrée de 94 gravures dessinées sur bois par Alph. de Neuville. Paris. Hachette et Cie 1882. p. 251. 4-r.

200.

Les douanes avant Colbert et l'ordonnance de 1664. (Aláírva: Alphonse Callery.) Revue historique, janvier-avril 1882. Paris, Baillière et Ci«. 1882. XVIII. 40 01.

= A. Callery: Les droits de douane et les idées économiques sur le commerce extérieur, depuis le XVIe siècle jusqu'à l'ordonnance de Colbert de 1664. Académie des sciences morales et politiques. 1882. avril-mai.

= Histoire du système général des droits de douane aux XVIe et XVIIe siècles et des réformes de Colbert en 1664. Étude destinée à l'histoire des institutions financières de l'ancienne France, par M. Alphonse Callery. (Extrait.) Nogent-le-Rotrou, imprimerie Daupley-Gouverneur, 1882. 47 lap, 8-r.

201.

Die prohibitive Getreidehandelspolitik Colbert s und seiner Nachfolger, die Preise und der Ackerbau von 1660 1760. Die französische Getreidehandelspolitik bis zum Jahre 1789 in ihrem Zusammenhänge mit der Land-, Volks- n. Finanzwirtschaft Frankreichs. Ein Beitrag zur französischen "Wirtschaftsgeschichte von Dr. Awetis Araskhaniautz. aus Akulis in Russisch-Armenien. Sdimollernél: Staats- u.

socialwissenschaftl. Forschungen. IV. Bd. 3. Heft. Leipzig»
Duncker u. Humblot, 1882. S. 100.

202.

Deux centenaires oubliés (Colbert et Louis XI.) par
Ludovic Drapeyron. — Revue de Géographie, livraison
d'octobre, 1888.

208.

Tombeau de Colbert. Paris sous Louis XIV. par
Auguste Maquet. Paris, 1883. 07—99.

* Diszmunka, a Saint-Eustache egyház és Colbert sírja
kisebfbajta s rossz fölvételi! és kivitelű képével, valamint a 212.
lapnál ily aláírású nagy képpel: Colbert visitant la manufacture
des Gobelins.

204.

Colbert, d'après la gravure de R. Nanteuil, de 1660
G. J eugeon metszvénye, e körirattal: Joannes Bap. Colbert
Regi A Consiliis Reginae A Secretioribus Mandatis. BaroD^e
Seignelay. Alatta ezimere; a szövegben jellemzése. Turenne,
sa vie. les institutions militaires de son temps, par Jules Roy.
Paris, 1884. p. 469.

205.

Colbert. Abrégé d'histoire de France, par J. Michelet.
Temps moderne. Nouvelle édition, accompagnée de cartes-
Paris, Delagrave, 1884. p. 342. 8-r.

206.

Les grands Français, par Amédée Gasquet. Colbert-
Paris, Picard-Bernlieim et Ce, 1885. 12-r.

* Apró, 40 centime-os füzet.

207.

Turgot et Colbert. Le colbertisme. Le temps de Colbert.
Qu eût fait Colbert sous Louis XYI? etc. — Alfred Neymarck:
Turgot et ses doctrines. Paris, Guillaumin et Cie, 1885. IL
361—369.

208.

la politique coloniale de Colbert, par M. H.Pigeonneau.

Annales de l'école libre des sciences politiques. Paris.
F. Alcan, octobre. 1886. n° 4.

Étude biographique de Colbert par L. Diissieux. T^{is}iris. Victor Lecoffre, 1886. 8-r. 872 lap.

Administration de Colbert (de 1661 à 1683). Histoire de la dette publique en France, par A. Vülirer, ancien commis principal au ministère des finances, ancien chef de division au ministère d'état. Paris, Berger-Levrault et C^{ie}i 1886. 8-r. I. 78 113.

Instruction (de Colbert) à M. de Saint-Boni, ain. ambassadeur a Lisbonne, relative aux Colonies Portugaises. Paris. 16. mars 1669. Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution française. Publié sous les auspices de la commission des archives diplomatiques au ministère des affaires étrangères. Tome III. Portugal, avec une introduction et des notes par le Y^{te} De Caix de Saint-Aymour. Paris. F. Alcan. 1886. p. 116—119.

* Eredetije a Bibliothèque Nationaleban, Mss. 500, Colbert, vol. CCIY, Dépêches concernant le commerce, 1669. fol. 6. Innét közölte már Depping: Correspondance administrative. 111. H 9—423. kiegészítve Colbert-nek 1669. nov. 21-én kelt s ugyancsak Saint-Romain-hez intézett pótló-utasításával. — Továbbá lenyomatta még a fõutasítást Clément: Lettres etc. de Colbert. II. 456 — 459.

Colbert. — Histoire des paysans, par Eugène Bonne-mère. 4me édition, revue et considérablement augmentée. 3me partie: La commune agricole. Paris, Fischbacher, 1887. p. 82—96.

* Elsõ kiadása: Histoire des paysans, depuis la (in du moyen âge jusqu'à nos jours (1200 —1850). Précédée d'une introduction. Két kötet. Paris, Chamerot, 1856. 8-r. — 4-me éd. III. 96: »On connaît ce rébus si populaire au siècle dernier:

(Venance France Per Colbert

G. De La K La France

(J'ai souvenance de l'a souffrance qu'a souffert la France sous Colbert.)

J. B. Colbert. - Documents inédits sur l'histoire de France. Lettres du Cardinal Mazarin pendant son ministère, recueillies et publiées par Ai. Ohéruel. membre de l'Institut. Paris, imprimerie nationale, 1887. I V. 794: (table analytique.)

214.

Ministère de Colbert. 1661 1683., melyre mintegy ellentétül következik az »Influence prépondérante de Louvois. 1666 1691.« című fejezet. — Programme d'un cours d'histoire de France et d'histoire générale, par François Royé. Nouvelle édition. Paris, Ch. Delagrave, 1887. 8-r.

= Előbbi kiadása, mely szintén »nouvelle édition, revue et corrigée.« Paris, Delagrave et Cie 1872. 12-r.

215.

L'établissement naval de Colbert, par Chabaud-Arnault.

- Revue maritime et coloniale; septembre-novembre, 1887.

216.

Le surintendant Colbert, sa jeunesse, son administration . et ses réformes, par H. de Font-Réaulx. Limoges, Aidant et C. 1888. 12-r. 105 lap.

217.

»Si j'avois fait pour Dieu ce que j'ai fait pour cet homme-la, je serois sauvé dix (!) fois, et maintenant je ne sais ce que je vais devenir.« (Colbert mondása, mint cikk-czím.) — Petites ignorances historiques et littéraires par Charles Rozan. Paris, maison Quantin, 1888. p. 253—255.

: Voltakép Colbert életének vázlata, mely azonban még a czímül választott, Colbert által halálos ágyán kiejtett szavak történetét is minden tanulmány nélkül, meglehetősen nagy ignoranciával adja. Még a Clément nagy művét sem ismeri. A kit az idézett szavak története érdekel, ne itt keressen felvilágosítást, hanem Clément-nál: Lettres de Colbert. T. VII p. XXXV—XXXIX.

218.

La création de l'Académie des Sciences. Le projet de Colbert. L'installation de l'Académie dans l'hôtel Colbert, stb.

L'Académie des Sciences, par Ernest Maindron. Paris, Félix Alcan, 1888. 8-r. Chap. 1.

* A 3. lapon ábrás térrajz: »Le Palais Mazarin, l'Hôtel

Colbert (Hostel Collebert) et la Bibliothèque du Hoy. à la tin du XVIIe siècle.«

219.

Colbert et l'abbaye. Mabillon et la société de l'abbaye de Saint-Germain des Prés a la fin du dix-septième siècle 1664 1707, par Emmanuel de Broglie. Paris. Plon. 1888. p. 80., 81.

220.

Les grands marins 1° avant Colbert; 2° pendant les ministères de Colbert et de Seignelay, etc. - Les Grands marins du règne de Louis XIV. Notices historiques, par L. Dussienx. Paris, Victor Lecoffre, 1888. 8-r. 364 lap.

221.

La guerre d'escadre sous le ministère de Colbert, par Ch. Cliabaud-Arnault. Revue maritime et coloniale, décembre, 1888; avril, 1889.

222.

L. Caffaréna: Dépêches de Colbert sur la décoration des vaisseaux. Revue de l'art français, juin, 188!).

223.

Les trois Colbert, par le Général de Thoumas. Nancy et Paris, Berger-Levrault, 1889. 8-r. 208 l. (3 arczképpel.)

224.

Les conseillers du grand roi: Colbert, Louvois, Vauban. Paris, Lecène et Oudin. 1889. N. 8-r. 320 lap. képekkel.

225.

Les fondateurs de la Manufacture: Louis XIV. et Colbert. — Les Manufactures nationales. Les Gobelins, la Savonnerie, Sèvres, Beauvais, par Henry Havaid et Marius Vachon. Paris, Decaux, 1889. N. 4-r.

* E mű — szinte hihetetlen — először adja a czímben említett négy világhírű intézet történetét. Metszvények: Colbert arczképe, palástján a Szeutlélek-rend nagy keresztjével (Joannes Baptista Colbert. C. le Febvre efigiem pinxit. Benedictus Audran sculpsit). Továbbá »Le Roy Lovis XTIII. visitant les Manfactvres des Gobelins ov le Sievr Colbert, Svrintendant de ses Bastimens le condvit dans tovs les ateliers povr lvi faire voir le) divers ovrages qvi si font.« (Le Brun műve, »Ch.Roguet del.«

A II. RÉSZ TARTALMA.

I. Puissances de la terre, protégez les talents!«	3
II. Tudományos akadémiák	33
III. »Écrivains mercenaires«	58
IV. Művészet	76
V. »Una grandissima servit«	96
VI. Az »államművészet« alphája	112
VII. Le grand voyer	131
VIII. »In dextra gladium teneo«	152
IX. Az »örökkévalóság«	167
X. »Le travail des hommes«	188
Függelék: A Colbertre vonatkozó irodalom	203